

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ULUSLARARASI HAM İPEK TİCARETİNDE İRAN'IN
AVRUPA BAĞLANTILARI VE CULFA ERMENİLERİ
(ŞAH I. ABBAS DÖNEMİ 1587-1629)**

DOKTORA TEZİ

Şenay YANAR

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

TEMMUZ – 2014

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ULUSLARARASI HAM İPEK TİCARETİNDE İRAN'IN
AVRUPA BAĞLANTILARI VE CULFA ERMENİLERİ
(ŞAH I. ABBAS DÖNEMİ 1587-1629)**

DOKTORA TEZİ

Şenay YANAR

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Tarih

“Bu tez/.... tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği/Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Basarılı	
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	Basarılı	
Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT	Basarılı	
Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ	Basarılı	
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Basarılı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uygun davranıldığını, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Şenay YANAR

11 Temmuz 2014

ÖNSÖZ

Tarih kitaplarında, belgelerde yurtlarını terk ederek yeniçağın monarşi ve kozmopolit devletlerinin topraklarında yerleşen dini, mezhebi, mesleki, v.b. pek çok topluluğun ismine rastlamak mümkündür. “İstanbul’da sâkin Rumlar” dediğimizde akla Galata Rumları gelir. Aynı şekilde “İran’da yaşayan Ermeniler” dediğimizde de akla ilk önce Yeni Culfa mahallesi gelmelidir. Zira Safevi Devleti’nin başkenti İsfahan’da kurulan Yeni Culfa yalnızca Ermenilerin sakin olduğu bir mahalle olmaktan öte ipek ticaretinin kalbidir. Bu yönüyle Yeni Culfa ve sakinleri XVII. yüzyıl dünya ticaretinin merkezi olarak seyyahlar ve diplomatların yazılarına konu olmuştur. 1604 yılında İran şahı adına ticaret yapmak üzere aileleriyle birlikte bu mahalleye yerleştirilen Ermeni tüccar aileleri eski yurtları Aras Culfa’da edindikleri ticari bağlantılarını sayesinde İran ham ipek ticaretindeki başarılarıyla dünyada birinci sıraya yerleşmişlerdir. Culfalı Ermeni tüccarlarının İran ipek ticaretinde parlamalarını sağlayan pek çok etken vardır. En başta Sünni Osmanlı tüccarları ve Şii İran tüccarları arasında denge unsuru olmalarını ve Avrupa’ya daha rahat seyahat etmelerini sağlayan Hıristiyanlıklarıdır. Bundan başka kara ticaretindeki tecrübeleri, sahip oldukları geniş ticari ağları, şahın nezdindeki itibarları, sermaye birikimleri ve üretimden pazarlamanın son aşamasına kadar süreci bizzat kontrol etmeleri bunlar arasında sayılabilir.

Tüm bu özellikleri sayesinde Culfalı XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupalı seyyahların seyahatnamelerine konu olmuşlardır. Carmelit rahiplerin raporlarında, İngiliz tüccarların resmi mektuplarında muhakkak bir Culfalı tüccarın adına rastlanır. XVII. yüzyılın önemli ticari ürünlerinden olan ham ipek ticaretinin büyük kısmının Ermeni tüccarların elinde olduğu görülür. Bu nedenle çalışmamızda dünya ticaretinde İran ham ipeği ve ipek ticaretiyle bağlantılı olarak Yeni Culfa tüccar topluluğunun ticaretteki rollerini inceledik.

Öncelikle çalışmamın her aşamasında desteği, yönlendirmeleri, yardımları ve anlayışından ötürü danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya teşekkür ediyorum. Hakkını ödeyemem.

Sevgili kızım Zeynep Tuğçe’ye ve babam İbrahim Yanar, annem Nezaket Yanar ve değerli kardeşlerim Serdar ve Semih Yanar’a bu zorlu süreçte yanımda buldukları

ve onları ihmal etmeme rağmen beni anlayışla karşıladıkları için ayrıca teşekkür ediyorum.

Çalışmamla ilgili araştırmalarımı yapmak için YÖK'ten, Sakarya Üniversitesi'ne bağlı BAPK kurumundan yurtdışı araştırma ve proje destekleri aldım. Bu nedenle bu konudaki teşvik ve yardımlarımdan ötürü üniversitemiz Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Fatih Üstel'e ve BAPK'a ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Çalışmama yaptıkları katkılar gerçekten küçümsenemez. Süleyman Demirel Kütüphanesi çalışanları Mehmet Ali yar ve Şenay Kesim'e de yardımlarından dolayı çok teşekkür ederim.

Ayrıca tezimde emeği geçen üniversitedeki, bölümdeki hocalarıma desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Burada öncelikle tez izleme jürilerimden Prof. Dr. Yücel Öztürk ve Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut hocalarıma olgunlaşmamı sağlayan tüm eleştirileri, önerileri ve yardımlarından ötürü teşekkür etmek isterim. Uzatmalara giden bu tez yazma sürecinde sabırla altı ayda bir benim için toplanmalarından dolayı haklarını ödeyemem, kendilerine müteşekkirim.

Yakın arkadaşım ve meslektaşım Fatoş Oral'a ve değerli abim Yakup Aşan'a tüm manevi destek ve yardımları için ayrıca teşekkür ederim.

Teşvikleri, tezime yaptıkları katkıları ve yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Serkan Yazıcı ve Yrd. Doç. Dr. M. Bilal Çelik'e müteşekkirim. Sosyal Bilimler Enstitüsü personeli Murat Özoğlu'na tezin kontrollerinde gösterdiği titizlikten ötürü teşekkür ederim. Son olarak mesai arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Tufan Turan, Dr. Hakan Türkkın, Arş. Gör. Fatma Koçak, Arş. Gör. Nagihan Göktaş, Arş. Gör. Murat Özkan, Arş. Gör. Mahmut Cihat İzgi, Arş. Gör. Efe Yeşildurak, Arş. Gör. Burak Çıtır , Arş. Gör. Ömer Çakmak ve Arş. Gör. Buket Dikmen'e bu zorlu süreçte üzerimdeki iş yükünü alarak gösterdikleri sabırdan dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Şenay YANAR

11 Temmuz 2014

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İPEK ÜRETİMİ VE TİCARETİNİN ORGANİZASYONU	8
1.1. İran’da İpek Üretimi ve Ticaretinin Tarihî Arka Planı	8
1.2. İran İpeğinin Üretim Yerleri	16
1.3. İpeğin Kullanım Alanları	17
1.4. Ham İpeğin Yapısı ve Çeşitleri	20
1.5. İpeğin Üretim, Paketleme ve Pazarlama Aşamaları.....	24
1.6. Üretim ve Ticaret Hacmi.....	33
1.7. İpek Ticaretinde Karşılaşılan Başlıca Sorunlar.....	35
1.8. Harcama ve Fiyatlar	36
1.9. İpek Ticareti Güzergâhları	39
1.9.1. İran-Anadolu Karayolu	41
1.9.2. Kuzey İran-Basra Körfezi Karayolu	43
1.9.3. Kuzey İran-Baltık Denizi Yolu	44
1.9.4. İran-Orta Asya ve Hindistan Yolu	45
1.10. İpek Yolu Üzerindeki Başlıca Osmanlı Şehirleri	45
1.10.1. Bursa	46
1.10.2. Halep	48
1.10.3. İzmir	49
1.10.4. Erzurum.....	50
BÖLÜM 2: ULUSLARARASI EKONOMİK DÜZENDE İRAN İPEK TİCARETİ	51
2.1. Avrupa’nın Doğu Ticareti’nin Arka Planında İpek ve Gümüş Ticareti	51
2.1.1. İtalyan ve Fransız Dokuma Endüstrilerinde İran Ham İpeği	63
2.1.2. İngiltere ve Hollanda’nın İran İpek Ticaretine Katılımları	67
2.1.3. Rusya ve İran İpek Ticareti	75

2.2. Safevi-Osmanlı İlişkilerinde İpeğin Yeri.....	76
2.2.1. Şah Abbas I'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı İttifak Arayışları.....	81
2.2.2.İngiliz ve Flemenk Desteğiyle Ticaret Yönünün Kaydırılması Çalışmaları.....	85
BÖLÜM 3: İRAN İPEĞİ TİCARETİNDE ERMENİ TÜCCARLARI.....	102
3.1. Diaspora Terimi ve Ermeni Ticari Diasporası.....	102
3.2. Culfalı Ermeni Tüccarların Yükselişi.....	106
3.3. Şah I. Abbas Döneminde Culfalı Ermeni Tüccarlar.....	113
3.3.1. 1619 İpek Müzayedesini ve İpek Ticaretinde Devlet Kontrolü Uygulaması.....	117
3.3.2. Culfalı Ermenilerin Yabancı Tüccarlarla Rekabeti.....	126
3.4. Yeni Culfa'lı Ermeni Tüccar Aileleri.....	133
3.4.1. Sarferazyanlar veya Şafrazyanlar Ailesi.....	133
3.4.2. Kazaryan veya Lazaryan Ailesi.....	135
3.4.3. Şehrimanyan Ailesi.....	135
3.4.4. Velicanyan veya Hoca Bogosyan Ailesi.....	135
3.4.5. Khaldaryan Ailesi.....	136
3.4.6. Diğer Aileler.....	136
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA.....	139
EKLER.....	149
ÖZGEÇMİŞ.....	154

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

C. : Cilt

çev.: Çeviren

Ed. : Editör

EIC: East Indian Company

hzl.: Hazırlayan

IOR : India Office Records

MEBİA : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

No. : Numara

s.: Sayfa

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TTK : Türk Tarih Kurumu

ty.: Tarih yok.

Vd. : Ve diğerleri

VOC: Vereenigde Oost Indische Compagnie

Vol : Volume

Tezin Başlığı: Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran'ın Avrupa Bağlantıları ve Culfa Ermenileri (Şah I. Abbas Dönemi 1587-1629)

Tezin Yazarı: Şenay YANAR **Danışman:** Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Kabul Tarihi: 11 Temmuz 2014 **Sayfa Sayısı:** vi(Ön Kısım)+ 150 (Metin) + 7 (Ekler)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Tarih

XVI. yüzyıldan itibaren İran ham ipeği Avrupa tüccar ekonomilerinin tercih ettiği başlıca ürün haline geldi. Yükte hafif paha da ağır lüks bir materyaldi. Bu yüzyılların koşulları itibariyle ipek, günümüzde petrol ve benzeri ekonomik kaynaklar kadar önemliydi. XVII. yüzyılda Avrupa'nın İngiltere ve Hollanda gibi kıtalar arası ticaret yapan ülkeleri ve Levant ticaretinde etkili İtalyan ve Fransız tüccarları Hindistan, İran ve Doğu Akdeniz pazarlarında ham ipek satın alma yarışına girmişlerdi. Giderek artan talebin nedeni Avrupa'da hem sayıları hem de üretimleri giderek artan dokuma atölyeleri idi. Nitekim İran ipeğine olan bu talebe bağlı olarak Safevi devletinde üretim, organizasyon ve ticarete birtakım yenilikler gerçekleştirildi. Şah I. Abbas (1587-1629) yeniliklerin öncüsü olarak ülkesinde ipek üretimi ve ticaretini teşvik etti. İpek üretim bölgelerini doğrudan kontrolü altına alarak buraları hassa eyaleti statüsüne getirdi. Kafkas kökenli köylüleri dut ağacı ziraati ve ipek üretimi için buraya yerleştirdi. Köylülerin başına yönetimde istihdam ettiği gulamları görevlendirdi. Tebaasına ipekli kumaş giymeyi dahi yasakladı. Bunun nedeni üretilen ipeğin tamamını dışarıya ihraç etmekte. İhracatın sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesi için yollar yaptırdı ve yolların güvenliğini sağlamak amacıyla rahdâr adı verilen görevliler atadı. İpekten elde edilen vergi ve gelirleri düzenledi. Zekası ve kurnazlığı sayesinde yerleşik bir hayat yaşayan ve çoğunluğu tüccar olan Culfa şehrinin Ermeni halkını kendi tarafına çekti. Önde gelen tüccar ailelerini başkent İsfahan'a göç ettirerek onlara toprak bağışında bulundu. Safevi hükümdarının resmi tüccarı sıfatıyla Culfa Ermenilerinin dünya çapındaki bağlantılarından istifade etti. Bu süreçte Ermeni tüccarları İran ipeğinin başlıca pazarlayıcısı olarak Safevi hazinesine ve darphanelerine bol miktarda gümüş sağladılar. Kervan ticaretinde Avrupa'nın denizaşırı ticaret şirketlerinin karşı zorlu bir rakibi oldular. Deniz ticaretinde büyük gelişmelerin gerçekleştiği bu dönemde İngiliz ve Hollanda ticaret şirketleri Basra Körfezi ticaretini arttırmak ve tüm trafiği kontrol ellerine geçirmek için kervan ticaretinin yönünün Osmanlı topraklarını teğet geçecek şekilde İran'ın güney kıyılarına çevrilmesi konusunda çabalarda bulundular. Ancak Culfa Ermeniler Şah I. Abbas'a ham ipek için yüksek fiyat vererek ticari trafiğin karadan, Osmanlı toprakları üzerinden ticaret yapmak için izin aldılar. Bu sırada hasmı olan Osmanlı Devleti'nin gümrük gelirlerinden pay almaması için ticari trafiğin denizden işlemesi daha çok işine gelen Safevi hükümdarı Ermenilerin ekstra vergi ve yüksek fiyat teklifine hayır diyemedi. Böylelikle İran'da üretilen ipeğin çoğunu satın alan Culfa Ermeni tüccarları şahın izniyle rahatlıkla Osmanlı toprakları üzerinden ticaret yaparak Doğu Akdeniz limanlarına ipek taşıdılar. Ermeniler bu konuda üstünlüğü rakipleri İngilizlere en az bir yüzyıl daha kaptırmadılar. Yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalan kervan ticaretini neredeyse bir asır daha canlı tuttular.

Anahtar kelimeler: Ham İran İpeği, Kervan Ticareti, Avrupa Deniz Ticaret Şirketleri, Osmanlılara Karşı Safevi Ekonomik Politikası, Yeni Culfa Tüccar Aileleri

Title of the Thesis: Iran's Connections With Europe In International Raw Silk Trade Context And Julfan Armenians (Shah Abbas I 1587-1629)	
Author: Şenay YANAR	Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Date: 11 July 2014	Nu. Of pages: vi (pre-text) 150 (main body) 7 (appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>From XVth century Persian raw silk became pre eminently preferential product among European tradesmen. As luxury material it was light and valuable. For these centuries silk was as important as nowadays petrol or similar economic sources. European powers like Great Britain and Holland which made intercontinental trade and Italian and French tradesmen who were quite efficient on Levant commerce were in a strong competition to buy raw silk at Indian, Persian and Levant markets in the XVIIth century. The main reason of increase in demand was increase in both productivity and number of textile factories in Europe. These new conditions resulted many innovations on production, organisation and commerce of the Safavid Dynasty. Abbas I (1587-1629) as pioneer of innovations gave a countenance to silk production in his country. Particularly regions of silk production were turned to imperial lands status. Caucasian villagers were settled in these lands to grow up mulberry and produce of silk. Gullams who were employed for state affairs were made masters of these villagers. Wearing silk was prohibited to citizens in an effort save all production to export. For active trade new ways were built and safety measures were taken as appointing officials called rahdar. Taxes and incomes from silk were regulated. Thanks to his agility Abbas I won over Armenian people of Culfa city who lived a settled life and were tradesmen. Prior Armenian families were invited to capital and donated lands. He took advantages of connections of these Armenians titled as Safavid shah's official tradesmen. As being primal market men of Persian silk, these Armenians provided amply silver to Safavid treasury and royal mint. They became grim competitors of overseas commercial companies of Europe. In the century lived important innovations in sea commerce, Great Britain and Holland made effort to by-pass Ottoman lands and improve and take the control of silk trade via Persian Gulf. But the Armenians of Culfa offered higher price for silk to go on trade instead of sea via Ottoman territories and took special permission of the Shah. Abbas I, although he desires to divest his enemy Ottoman Sultan from this income could not refuse extra tax and high price proposals of Culfa Armenians. In this way as the biggest buyers of Persian silk, the Culfa Armenians easily transported their commodities to Levant ports. At least one more century the Armenians did not lose their superiority on this issue against their British competitors. They kept alive caravan trade almost a century more and it contributed to Ottoman and Persian economies.</p>	
Keywords: Iranian Raw Silk, Caravan Trade, European Maritime Companies, Safavid Economic Policy Towards Ottomans, Merchant Families of New Culfa	

GİRİŞ

Tarih boyunca ipek başta hükümdârlar ve kadınlar olmak üzere varlıklı ailelerin evlerini, sarayları süsleyen altın ve gümüş işlemeli kumaşların üretiminde kullanılan bir lüks tüketim maddesi olmuştur. Yer ve duvar halısından döşemelik kumaşlara, elbiseden iç giyime kadar geniş bir kullanım yelpazesine sahip olan ipekli kumaşlar yüksek gelir sahibi sınıfa hitap eden bir üründür. İpek ve ipek ticareti denilince herkesin aklına ilk önce Çin ve İpek Yolu gelir. Bununla ilgili “Çin ipeği değerlidir”, “Çin ipeği Türklere karşı bir silah olarak kullanılmıştır”. “İpek yolu çok önemli bir ticaret yoludur.” v.s. gibi klişe cümleler kurulabilir. Nedeni ise ipeğin ana vatanının ve dünyaya ipeği tanıtırarak İpek Yolu üzerinden tüm dünyaya aktaran ülkenin Çin olmasıdır. Gerçekten Ortaçağ sonlarından itibaren ipek ticari ilişkiler vasıtasıyla Çin’den başka bölgelerde de tanınmıştır. İran’ın da içinde bulunduğu Çin’e nazaran daha yakın bölgelerde daha müsait iklim koşullarında daha kaliteli ipek üretimine başlanmasıyla birlikte Çin ipeği bir ölçüde gölgede kalmıştır. Yeniçağ’da Çin’den başka, Asya’da Hindistan, Bengal, Lübnan, Suriye, Anadolu ve İran’da, Avrupa’da Venedik ve İspanya’da ipek üretimi ve endüstrisi gelişmeye başlamıştır. İran’da bu endüstri o kadar gelişmiştir ki yerel dokuma endüstrisinde yoğun tüketim oranına sahip olan ham ipekten yapılan lüks ve muhteşem desenli İran halıları günümüzde oldukça meşhurdur.

Ham ipek, özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren kısa sürede Yakındoğu ve Hint Okyanusu üzerinden Avrupa’ya pazarlanan baharat, çivit gibi ürünler arasında birinci sıraya yerleşmiştir. Bu yükselişte arz-talep ilişkisi oldukça etkilidir. XIV. yüzyıldan itibaren sayısı artan Avrupa dokuma tezgâhlarının hammadde ihtiyacı karşısında yerli üretimin yetersiz kalması çoğu Avrupa ülkesinin İran gibi yeni ve bol ham ipek kaynaklarına yönelmesini bir zorunluluk haline getirmiştir. Zira ipekli kumaş almak yerine daha ucuza alınan ham ipekten yerli kumaş üretimi yaparak bu kumaşları yüksek

fiyata satmak son derece karlı bir iş olarak görülmüştür. Kaliteli ipeğin üretildiği bir yer olarak İran yabancı devlet tüccarlarının odak noktası olmuştur.¹

Ancak XVI. yüzyıla kadar İran'da hüküm süren hanedanlar döneminde Venedikliler haricindeki Avrupa ülkelerinin tüccarlarını İran'da görmek pek mümkün olmamıştır. 1502'de Şah İsmail'in kurduğu Safeviler hükümetinin ikinci şahı Tahmasp (1524-1576) döneminden itibaren Venedik'ten başka ülkeler de Hazar Denizi ve Rusya üzerinden ipek ticareti yapmak amacıyla defalarca Safevi sarayına elçi göndermişlerdir. Fakat özellikle ipek üretim bölgeleri olan Gürcistan topraklarında Osmanlı Devleti ile çekişmenin devam ettiği bu dönemde Safevilerin geri çekilmesiyle devletin başkentinin Kazvin'e nakledilmesi (1548) gibi bazı oyalayıcı durumlar devletin istikrar kazanmasını geciktirdiği için ilk Safevi hükümdârlarının yapılacaklar listesinde ipek ticaretine özel bir yer ayrılamamıştır. Ülkeyi ziyarete gelen Avrupa elçilerine ticari imtiyaz verecek derecede ileri ve oturmuş bir devlet düzenine henüz kavuşulmadığından canlı bir ticaret ortamının oluşması ancak Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde mümkün olmuştur.²

Şah I. Abbas'ın saltanatının ilk yıllarında da devam eden siyasi istikrarsızlık Osmanlı Devletiyle yapılan mücadeleler nedeniyle başkent in İsfahan'a nakledildiği 1598 yılında sona ermiştir.³ Nitekim Şah Abbas ayağının tozuyla yeni başkentinde kapsamlı reform hareketlerine girişmiştir. Bu yeniliklerin her biri doğrudan ya da dolaylı olarak bir şekilde ipek üretimi ve ticaretinin arttırılmasına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bu cümleden Kuzey İran'da dut ağacı yetiştiriciliği ve ipek üretimine en uygun bölgeler olan Hazar Denizi'nin kıyı kesimlerinin hassa eyaleti haline getirilmiştir. Buradan elde edilen gelirlerin doğrudan devlet hazinesine aktarılmasına dair fermanlar üretim ve ticaretin geliştirilmesi için başlangıç olmuştur.⁴ Bu kıyı bölgelerine Ermeni ve Gürcü çiftçilerin yerleştirilmesi, köylülerin ipek üretiminde fiilen istihdam edilmeleri (1604)

¹ Rudolph. P. Matthee, **The Politics of Trade In Safavid Iran: Silk for Silver (1600-1730)**, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 24.

² Jean Chardin, **Şövalye Chardin Seyahatnâmesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)** ed: Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 351.

³ Nasrullah Felsefi, **Zandegi e Shah Abbas Avval**, Chap e Chaharrom, Tahran: Entesharat e Mohammed Ali İlmî, 1358, s. 1297.

⁴ Willem Floor-Patrick Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", **International Journal of Middle East Studies**, vol XXXII, No.3 August 2000, s. 324.

ıslahatların ziraat ve üretimle ilgili bir sonraki aşamasını teşkil etmiştir.⁵ Ayrıca bir kısım zengin Ermeni ve Gürcü halkın da aynı şekilde başkente göç ettirilerek gerek devlet yönetiminde gerekse ticarete istihdam edilmeleriyle işin ticaret ve organizasyon kısmı da kurumsallaştırılmıştır.⁶

İpek üretim bölgelerinin doğrudan devlet kontrolüne alınması sayesinde üretim artarken devlet memurlarının denetlediği ticaret mekanizması zirveye ulaşmıştır. Bunda “kalantar”⁷ veya “hoca”⁸ unvanlarına sahip varlıklı Ermeni tüccarlarının yatırımlarının payı büyüktür. Şöyle ki üretimden ticarete kadar tüm süreci, tüm çarkı Ermeni hocalarının elindeki “sıcak para” döndürmüştür. Şahın denetimi altındaki resmi Ermeni tüccarları sadece İran ipek ticaretini değil, başta gümüş olmak üzere Hindistan’dan Amsterdam’a kadar katıldıkları geniş ağlarla başarılı bir ticaret yürütmüşlerdir. İran’daki Ermeni tüccarları bu geniş ağın Yeni Culfa ayağını oluşturmuşlardır.⁹ Culfalı tüccarlar, daha doğrusu genel olarak bütün Ermeni tüccarları Yeniçağın yeni ticari yöntemleriyle rekabet edecek derecede güçlü olmakla birlikte bu yönleri abartılmamalıdır. Zira geleneksel kara ticaretinin devam etmesinde büyük paya sahip olmakla birlikte XVII. yüzyılın sonlarında onlar da teknolojik gelişmelere zorunlu bir şekilde uyum sağlamak zorunda kalmışlar, mallarını Avrupalıların gemilerinde taşımışlardır. Avrupalılar tarafından takdir gören ticari zekâ ve tecrübeleri ticari ortak olarak seçilmelerinde son derece etkili olmuştur.

Eski yurtları Aras Culfa’dan İsfahan’a göçlerinin ardından başkentın ekonomik ve mimari açıdan gelişimine maddi ve manevi her türlü katkıda bulunmakla birlikte ham ipek ticaretinde başrol oynayan Culfalı tüccarların en meşhurları olan Hoca Nazar ve

⁵ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, Zir Nazar ba Tanzim i Fihristha ve Mukaddime: İreç Afşar, Cild e Dovvom, (c.II) , Tahran: Moessese-i Entesharat e Amir Kabir, 1387, s. 668.

⁶ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 668, Sussan Babaie, Vd., *Slaves of The Shah, New Elites of Safavid Iran*, London: I.B.Tauris& Co Ltd, 2004, s. 61.

⁷ Farsça’da “کنتار” şeklinde yazılır. Servet sahibi kişilere ve/veya yöneticilere verilen unvan. Sadece Ermenilerin yöneticisine has bir unvan değildir. Aynı zamanda İran’da yaşayan Kaşkay Türkleri arasında hiyerarşinin şahtan sonraki kademesinde buluna kişi için kullanılan unvan.

⁸Farsça’da “خواجه” şeklinde yazılır. Hoca, ticaret erbabı zengin kişileri ifade etmek için kullanılan bir unvandır.

⁹ Sebouh D. Aslanian, “From Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747”, *Colombia University Unpublished Phd. Dissertation*, Colombia: 2007, s. 48-49.

Hoca Sefer, Şah Abbas ve Şah Safi (1629-1642) dönemlerinin gözde kalantarları olmuşlardır. Hoca Nazar ve Sefer'in başlıca ticaret merkezlerindeki aracı tüccarlarıyla Doğu Akdeniz limanlarındaki trafiği kontrol ettikleri Avrupalı tüccarların raporları tarafından tasdiklenen bir gerçektir. Bu nedenle Acem Ermeni tüccarlarının ipek ticaretindeki faaliyetlerinin değeri ve etkileri şüphesiz çok önemlidir. Culfalı Ermeni tüccarları İran-Osmanlı kara ticaret yolunun işlerliğini bir yüzyıl daha devam ettirmişlerdir. Ermeni tüccarların bu yönleri göz önünde bulundurularak çalışmamızda genel olarak ham ipeğin başlıca emtia olduğu kervan ticaretinin deniz ticaretine karşı direnişi ve Ermeni tüccarların bu rekabetteki konumlarının etkisi sorunsalı üzerine yoğunlaşmıştır.

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu Safevi Devleti'nin yükselme dönemini teşkil eden Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde İran İpeğinin Avrupa ülkelerine pazarlanması süreci ve İranlı Ermeni tüccarların bu ticaretteki rolleridir. Bu bağlamda ipek ticaretinin tarihsel arka planıyla paralel olarak Avrupa'da ve Doğu'da gerçekleşen ekonomik düzende ipek ticaretinin önemi ve İran ipeğinin dış pazarlarda değer kazanması ve ticaretin boyutu ve niteliği ele alınmıştır. İran'ın sınır komşuları olan Osmanlı Devleti, Rusya ve Hindistan toprakları Avrupa devletlerinin İran'a girişinde başlıca seçenekler arasında olduğu için tüm girift unsurları birlikte incelemek zorunlu hale gelmiştir. Konu kıtalararası ve denizaşırı ticaret olunca coğrafi açıdan bir sınırlama yapmak nerdeyse imkânsız gibi görünmektedir. Kıtalararası ticaretteki ürün çeşitliliği ve incelenen devirdeki gözde ürünler göz önünde bulundurulduğunda zaman ve ürün niteliği açısından bir limit koymak gerekmektedir. Bu nedenle de çalışmanın kapsamı zaman olarak İran ipeği ticaretinin zirveye ulaştığı dönem olan Şah Abbas döneminde ipek ticaretiyle sınırlandırılmıştır. Burada Ermeni tüccarların rollerinden bahsedilmesinin nedeni ise son bölümde inceleneceği üzere ilgili dönemde gerçekleştirilen sistemli reform hareketlerinin bir parçası olarak Ermeni tüccar ve çiftçilerinin üretim ve ticarete istihdam edilmesi nedeniyle doğrudan bu ticarete yaptıkları önemli ve büyük etkidir.

Bu çalışma Osmanlı-İran ticari ilişkilerini incelenmekten öte iki devlet arasındaki askeri kriz dönemlerinde İran ipeğinin Osmanlı ve Avrupa pazarlarındaki konumunun İran ve Avrupa açısından değerlendirilmesine yöneliktir. Çalışmada Osmanlı Devleti'nin adının

çok sık geçmesi İran ile Avrupa arasındaki ticari yollara hâkim olarak sahip olduğu stratejik konum nedeniyle bu devletler tarafından kimi zaman ticarete bir engel ya da fırsat olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak ne yazık ki bu çalışma nitelikli belge yetersizliği gibi nedenlerden ötürü Osmanlı Devleti ve Safeviler gibi birbirine komşu iki önemli ülke arasındaki ipek ticareti iki yönlü bir şekilde, derinlemesine incelenemediği için yüzeysel kalmaktadır. Zira İpek ticaretinin Osmanlı Devleti açısından incelenebilmesi için ilgili dönemde ipeğin pazarlandığı başlıca limanlardan Halep, İzmir gibi Doğu Akdeniz pazarlarının sicil kayıtlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ne yazık ki günümüzdeki siyasi kriz nedeniyle Suriye Devleti'nin tasarrufunda bulunan Osmanlı sicil kayıtlarının çalışmamızın konusunu teşkil eden dönemle ilgili olanlarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Evâmir-i Sultaniye adı verilen geç dönem Halep sicilleri ise araştırdığımız dönemin dışında kalmaktadır. Arapça siciller konusundaki eksiğin ileride araştırmacılar tarafından giderilerek çalışmalar arasına kazandırılması en büyük temennimizdir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında ipek ve ipek ticaretinin tarihi arka planı anlatılmıştır. Birinci bölümde İran'da ipek üretimi ve ticaretinin organizasyonu, ipek terminolojisi, kullanım alanları, ham ipek çeşitleri, üretim, toplanma ve pazarlama aşamaları, masraf ve fiyatlar hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde Avrupa ülkeleri açısından ipek ticaretinin önemi, ipek ve gümüş ticareti ilişkisi, İngiltere ve Hollanda'nın İran ipek ticaretine katılımları, kara ve deniz ticareti rekabeti, İran ile Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti toprakları üzerinden geçen ticaret yolunun değiştirilmesi çabaları ve çabaların başarı düzeyi incelenmiştir.

Son bölümü oluşturan üçüncü bölümde ise Ermenilerin ticaretteki deneyimlerinden ve servetlerinden istifade etmek isteyen Safevi şahı Abbas'ın kurduğu sistem içinde Ermeni tüccarlar ve onların ipek ticaretindeki rolü ve etkisi üzerinde durulmuştur. Önde gelen tüccar aileleri ve onların dünya üzerindeki bağlantıları hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde son olarak ikinci bölümde incelenen kara-deniz ticareti rekabetinde kara ticaretinin konumu Ermeni tüccarların faaliyetleri bağlamında sorgulanmıştır. Ermeni tüccarların ipek ticaretteki yetenekleri ve büyük deniz şirketlerine karşı gerçekleştirdiği manevraların ipek ticaretinin yönünde gerçekleştirdiği değişim sorgulanmıştır.

Çalışmamızda Yeni Culfa'da yerleşik başlıca Ermeni ailelerine de ayrı bir başlık ayrılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

İlgili literatürün taranmasının ardından veri tabanları ve kütüphanelerden alınacak gerekli kaynak ve araştırma eserleri ve tezler belirlenmiştir. Bu konuda Tahran Milli Kütüphanesi, Tahran Meclis-i Şura-yı İslami Kütüphanesi, Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Chicago Üniversitesi Kütüphanesi, İsfahan Yeni Culfa mahallesinde yer alan Vank Ermeni Katedrali müzesinde yer alan araştırma eserleri, makale ve belgeler toplanmıştır. ETHOS, JSTOR, NOORMAGS gibi dijital veri tabanlarından konuyla ilgili makale ve tezlerin büyük bir kısmı elde edilmiştir. Yine ISAM, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi kütüphanelerinin koleksiyonlarından kitap temin edilmiştir. Son olarak İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin ipek ticareti hakkındaki belge ve diğer bazı kaynaklar Londra'daki SOAS kütüphanesinden temin edilmiştir.

Eldeki malzemenin çoğu Farsça ve İngilizce olduğu için okumanın ardından ilgili kısımları tercüme edilerek tasniflenmiş ve fişlenmiştir. Daha sonra yazım aşamasına geçilmiştir. Yazım sırasında bazı tabir ve Türkçede kullanılmayan kelimeler veya ilk defa rastlanan kelimeler tırnak içinde verilmiştir. Bunun yanı sıra hükümdârların saltanat süreleri ilk geçtiği yerde parantez içinde yazılmıştır. Metinde doğrudan yapılan alıntılar tırnak içinde ve italik olarak gösterilmiştir.

Araştırmanın Önemi

XVII. yüzyılda İran ile Avrupa arasında birtakım siyasi olayların arkasında gelişerek devam eden İran ham ipeği ticareti ve bu ticarete Ermeni tüccarların rolünü incelemekte olan çalışmamız klasik kervan ticaretinin deniz ticareti rekabetine karşı mücadelesini ortaya koymaktadır. Bu mücadelede İran-Anadolu ve Avrupa ekseninde gerçekleşen ipek ticaretinin genel siyasi olaylar içinde özel bir tablo göze çarpar. Bu tabloda İran'daki Ermeni tüccar ailelerinin ipek ticaretindeki baskın rolleri karşımıza çıkmaktadır. Ermeni tüccarlar inceleniİpek ticaretinin ilgili döneminin uluslararası bağlamda değerlendirilmesi çalışmayı bu alanda önemli yapmaktadır. Araştırmamız ayrıca dünyanın diğer ülkelerinde, mesela Hindistan'da yaşayan Ermeni tüccarlarla ilgili

yapılacak olan gelecek araştırmalara ışık tutan örnek bir toplu çalışma olarak önem taşımaktadır.

Kullanılan Kaynaklar

Çalışmamızda çoğunlukla telif, tetkik ve araştırma eserleri, tezler, seyahatnâmeler ile resmi belge ve kroniklerinden istifade edilmiştir. İhtisasımızın yeterli olmadığı orijinal eserlerde varsa Türkçe veya İngilizce tercümesi yoksa Farsçası'ndan istifade edilmiştir. Resmi belge olarak İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Ticaret şirketi'nin ve/veya çalışanlarının resmi belge ve raporları ile bunları işleyen tetkik eserler, Yeni Culfa Vank Kilisesi müzesinde yer alan ferman ve bunları referans gösteren araştırma eserlerine başvuru yapılmıştır.

Dönemin en önemli telif eseri olan İskender Beg Münşi'nin Tarih-i Alem Ara-yı Abbasi adlı tarihinden uluslararası ilişkiler bağlamında istifade edilmiştir. Dönemin diğer bir telif eseri olan Ermeni vakanüvisi Arakel Tebrizi'nin Patmut'iwn Arake'l Vardapeti Dawrizhets' woy isimli kroniğinden Ermenilerin İran içlerine göçü öncesi, süreci ve sonrasında bahseden önemli bir kaynak olarak istifade edilmiştir.

Rapor ve seyahatnâmeler çalışmada sıklıkla başvurulan kaynaklar arasındadır. Bunlar arasında XVII. Yüzyılda bölgede faaliyet gösteren Karmelit misyonerlerinin kronikleri, Kutsal Roma İmparatorluğu'nu İran'a gönderilen elçisi Stephan Kakhash de Zalonkemeny tarafından 1605 yılında II. Rudolp'a sunulan İnterpersikum, şah Abbas döneminde İran'da bulunan Sir Anthony Sherley ve Sir Robert Sherley, 1623 yılında İran'a giden Pietro Della Valle, şah Abbas döneminde İran'a gönderilen İspanya elçisi Don Karsiya De Silva Figoerva 1637 yılında İsfahan'a giden seyyah Adam Olerius, 1632 ve 1638 yıllarında İran'ı ziyaret eden Jean Baptiste Tavernier, İngiliz Doğu Hindistan Ticaret şirketi tüccarı Sir Thomas Herbert, 1655 yılında seyahatine başlayan Thevenot, aynı tarihlerde Fransız seyyah Chardin, XVII. Yüzyılın sonunda İran'a giden Tournefort ve Alman seyyah Kempfer'in seyahatnâmesi gibi kaynaklar yer almaktadır. Bunlardan her birinde şah Abbas ve sonrasında ipek üretimi, ticareti ve Ermeni tüccarlara dair bilgiler yer almaktadır.

BÖLÜM 1: İPEK ÜRETİMİ VE TİCARETİNİN ORGANİZASYONU

1.1. İran'da İpek Üretimi ve Ticaretinin Tarihî Arka Planı

Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde “yibek, yipek, yifek” v.b telaffuzlarla söylenen ipek¹⁰ kelimesinden Türkçe metinlerde ilk defa Göktürk yazıtlarında Çin ipeğine atfen bahsedilmektedir ve bu kelime “ip” kökünden türetilmiştir.¹¹ Arapça'da “harir”, “dımask” ve “es-serâk”¹² Farsça'da “ibrişim”¹³ ve İtalyanca kayıtlarda “seta”, XVII. yüzyıla ait İngilizce belgelerde günümüzde kullanıldığı şekilde “silk”, Fransızca'da “soie” olarak geçer. Ancak bunların hiç biri kelimenin Latince'deki manası kadar ipeğe birebir uymaz. Zira Latince'de ipeği tanımlamak üzere kullanılan “sericum” kelimesi aynı dilde Çin ülkesini ifade eden “seres” kelimesinden gelmektedir ki bu da ipeğin anavatanının Çin olduğu bilgisini kuvvetlendirmektedir.¹⁴

Dokuma endüstrisinde pamuktan sonra ikinci büyük tekstil hammaddesi olan ipeğin üretimi büyük çapta dut ağacı ziraatı ve ipekböceği yetiştiriciliğine dayanır. İpek üretimi ilk defa Çin'de gerçekleştirilmiştir ve efsanelerde yer alacak kadar eskiye dayanır.¹⁵ Milattan önce iki binli yıllar kadar erken bir dönemde Çin “Chou King Kroniği”nde geçen “ipek yapmak” tabirinden anlaşıldığı kadarıyla Çin ipek böcekçiliğinin kökeni antik çağlara kadar uzanmaktadır.¹⁶ Milattan önce 200 yılına tarihlenen Sarı İmparatorluğunun yöneticisi Qin Shi'nin sarayının kalıntıları arasında ipek parçalarının

¹⁰ Doğal ipek lifleri kökeni Uzakdoğu olan “Bombyx mori” adı verilen ipekböceğinin salgısıdır. Hayvansal elyaf arasında ipeğin önemli bir yeri vardır ve salgı türü elyaf sınıfına girer. Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2005, s. 51.

¹¹ Halil İnalçık, “İpek”, **TDVİA**, c.XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 361.

¹² Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 58.

¹³ Pehlevi dilinde Apreshum, Abrisham veya Ebrisham. Türkçe'de ibrişim de denir.

¹⁴ Ina Baghdiantz Mccabe, **The Shahs Silk For Europe's Silver, The Eurasian Trade Of Julfa Armenians In Safavid Iran And India (1530-1750)**, University of Pennsylvania, Armenian Text and Studies, Number:15, Atlanta, Georgia: Scholar Press,1999. s. 15.

¹⁵ Che Muqi, **The Silk Road, Past And Present**, Foreign Languages Press, Beijing 1989, s. 3, Maurice Lombart, İlk Zafer Yıllarında İslam, Türkçesi: Nezih Uzel, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002, s. 248.

¹⁶ Linda Keehn Steinmann, “Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629”, **British Society for Middle Eastern Studies**, Vol. 14, No. 1 (1987), s. 68-74 Published by: Taylor & Francis, Ltd. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/194456>, s. 69.

bulunmasından hareketle ipek üretiminin başlangıcı uzunca bir süre bu tarihler olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Ancak Zhengzhou Arkeoloji Enstitüsünün yürüttüğü son araştırmalar sonucunda Çin'in Henan eyaletinde günümüzden 5.500 yıl öncesine ait ipek parçaları bulunması bu efsaneyi çürütmüş ve ipek böcekçiliğinin tarihinin bilinenden daha eski olduğunu belgelemiştir.¹⁸

Çinliler uzun süre ipeğin üretimini bir sır olarak saklamışlardır. Ülkede dokunan ipekli kumaşları uzun süre boyunca İpek Yolu üzerinden Yakındoğu ve Avrupa'ya pazarlamışlardır. İpek, zaman içerisinde Çin'den komşu bölgelere, ilk önce de Orta Asya'ya ve İran'a yayılmıştır.¹⁹ Sâsânîler devrinde İranlı tüccarlar Çin ipeği alışverişi yaptıkları bilinmektedir.²⁰ Ancak İran'da ipek üretiminin başlangıcı kesin olarak bilinmemekle birlikte üretimle ilgili eski zamanlara ait kayıtlar mevcuttur.²¹ İranlılar ipekle büyük ihtimalle Orta Asya vasıtasıyla tanışmışlardır. Zira Farsça'da ipeği ifade eden Pehlevî (Eski Farsça) kökenli “apreshum”, “apreshum”, yeni Farsça'da “abrisham” kelimelerinin Pamir ağzında kullanılan “warshum” ve Afgan ağzında kullanılan “wresham” ile etimolojik benzerliği ipekböcekçiliğinin İran'a Yarkent ve Fergana'dan geldiği düşüncesini akla getirir.²² Bu görüşe göre ipek Orta Asya'dan Hazar Denizi kıyılarına, oradan da tarihî Ermenistan'a yayılmıştır.²³

Sâsânîlerle Çinliler arasındaki ilk ticari ilişkilerin kuruluşuna bakılarak VI. Yüzyılda İran ipekböcekçiliği ya da ham ipek üretiminin mevcut olduğu söylenebilir. Roma İmparatoru Herakleios'un 627-628'de Sâsânî imparatoru Yezdücerd'in sarayına gir-

¹⁷ Muqi, *The Silk Road*, s. 12.

¹⁸ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 15, Ma Debin, “The Great Silk Exchange: Globalization of Trade and Technological Diffusion in Historical Perspective”, *University of North Carolina, Unpublished Ph. D. Dissertation*, 1998, s. 7.

¹⁹ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara: 2005, s. 51.

²⁰ Linda Keehn Steinmann, “Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629”, *Newyork University Unpublished Ph.D. Dissertation*, 1986, s. 69-70.

²¹ Şahin Farabi, “Nagsh a Ebrisham Dar Monasebat a Ticari a İran Ba Holand Dar Asr a Safeviye”, *Pejuhashname a Tarikh*, Shomare:2, No:8, s. 139.

²² Matthee, *The Politics of Trade*, s.15.

²³ Lombart, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 249-250.

diğinde pek çok ipekli elbise, kumaş ve işlenmemiş ipeğe rastlaması ticaretinin yanı sıra üretiminin de VII. yüzyıl öncesinde yapıldığına kanıt oluşturabilir.²⁴

İpeğin ve ipekli dokumacılığın İran'a girişi hakkında efsanelere dayanan birtakım bilgiler vardır. İran'da Sâsânîler devrinden itibaren ipekli dokumacılık yapıldığı bilinmekle beraber dut ağacı ziraatı ve ipek üretiminin başlangıç tarihi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre İran'da ipekli dokumacılığın başlangıcı Farsça'da "tırtılların meskeni" manasına gelen ve güneydoğu İran'da yer alan efsanevi Kirman bölgesinin tarihi kadar eskidir ve III. yüzyıla kadar götürülür. İran coğrafyası ve ipek antik çağlardan Moğol istilasına kadar Altın Nehir'de bulunan Çin'in Lo-Yang şehri ile Karadeniz ve Akdeniz'i birbirine bağlayan İpek Yolu var olduğundan beri bir aradadır. Herodot'un eserinde antik çağlarda ülkenin kuzeydoğusunda (Hazar Denizi'nin Doğu kıyıları) "yabani ipek" üretildiği anlatılır.²⁵ Bazı araştırmacılar başka bir efsaneye dayanarak Çin ipekböceği yumurtalarının 419'da bir Kuşan Prensesi tarafından Orta Asya'ya kaçırılmasından hareketle ipeğin V. yüzyılın başında İran'a girdiğini savunmaktadırlar.²⁶

Bu iddiaya göre Çin, Orta Asya ve Doğu İran birbiriyle yakından bağlantılı olduğu için ipek üretimi Çin'den Fergana'ya gelmiş ve buradan da Doğu İran'a sıçramıştır.²⁷ İngiliz seyyah Sir Thomas Herbert, XVII. yüzyıla ait seyahatnâmesinde Hazar Denizi kıyılarında üretilen ipeğin Büyük İskender döneminden hemen önce Çin'den ya da İskitya'dan İran'a geçtiğini belirtmektedir.²⁸

İran'da ipekböcekçiliğinin kendiliğinden ortaya çıktığını savunan diğer bir kısım araştırmacılar Çin tırtıllarının ördüğü kozaların beyaz, İran tırtıllarının ördüklerinin ise sarı renkli olduğunu öne sürmüşlerdir.²⁹ Buradan hareketle ipekböcekçiliğinin İran'da

²⁴ Nebi Bozkurt "İpek Yolu", **TDVİA**, c.XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 369-373.

²⁵ İlk defa XIX. yüzyıl coğrafyacısı Ferdinand von Richtofen tarafından bir terim olarak kullanılan "İpek Yolu" Çin ipek köyü Tien-Tsin'den başlamaktadır. Bkz.Steinmann, "Shah Abbas and the Royal Silk Trade", s. 69.

²⁶ Matthee, *The Politics of Trade*, s.15, W. Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, s. 5, Debin, "The Great Silk Exchange", s. 10.

²⁷ Moğol hâkimiyetine kadar ipek üretimi kuzeydoğudaki Horasan'da yoğunlaşarak buradan da Haf, Sebzevar ve Nişabur gibi civar bölgelere yayılmıştır. Matthee, *The Politics of Trade*, s.15.

²⁸ Thomas Herbert, **Travels in Persia (1627-1629): The Islamic World In Foreign Travel Accounts**, ed: Fuat Sezgin, Germany: 1995. s. 172.

²⁹ Gilan'da üretilen ipek sarı renklidir. Matthee, *The Politics of Trade*, s.15, W. Heyd, *Yakındoğu ticaret Tarihi*, s. 36.

var olup, Çin'den gelmediğini ileri sürmüşlerdir.³⁰ İran tırtıllarının ördüğü kozadan çıkarılan sarı ipliğin aynı zamanda İran'a özgü bir ipek türünde adı olması bu son görüşü destekler. Ancak İran'da beyaz ipek de üretildiğinden dolayı bu iddia kesin kabul edilmemelidir.³¹ Sarı renkli ipeğin kaynağı bilinmemekle birlikte en azından beyaz olan ipeğin Çin'den geldiği bilgisi daha az şüphe içermektedir. Sonuç olarak ipeğin önce Çin'den Orta Asya'ya, oradan da İran'a geçtiği kabul edilebilir.

İran'da ipek üretimine dair net bilgilere Arap coğrafyacıları vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Bu bilgilere göre X. yüzyılda İran'da da yerel ipekböceği endüstrisi mevcuttur. Çalışmalarında İran'daki ham ipek endüstrisiyle ilgili birçok bahse yer veren İstahrî, Yakut, Ebu'l Fida ve Hududu'l Alem'in yazarı Hazar ve Horasan'daki ipek üretim alanlarını tarif etmişlerdir.³² Mesela Moğol devri coğrafyacılarından El Ömerî Gilan ipeğinin bolluğuna işaret etmiştir.³³

Avrupa'nın ipekle tanışması da yine Orta Asya vasıtasıyla olmuştur. Genel olarak kabul gören bir rivayete göre Orta Asya'dan seyahat eden bir Nesturî papazı ipekböceğini yolculuk sırasında baston olarak kullandığı kamışın içinde Çin'den Bizans'a getirmiş, Bizans böylece ipekle tanışmıştır.³⁴ Sir Thomas Herbert, ham ipeğin 530 yılı civarında Roma İmparatoru Justinianus devrine kadar Avrupa'da bilinmediğini ipeğin ilk defa İranlılar tarafından Bizans'taki imparatora hediye olarak sunulduğunu öne sürmektedir.³⁵

İslam coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre ipek üretimi İslam Devleti'nin kuruluşuyla Ortadoğu'ya ve İslam fetihleri ile bütün Akdeniz bölgesine yayıldı. Lüks tekstil ihtiyacının arttığı bir dönemde talep gördü. O kadar ki ipekböceği üretimi Kuzey Suriye, Kıbrıs, Güney Tunus, özellikle güneydoğu İspanya ve Sicilya gibi geniş alanlara yayıldı. İpekböceği üretimi Batı Avrupa'da İspanya'nın çok önemli bir özelliği

³⁰ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 15, Ehsan Eshraghi, "Ehammiyat a Tejaret a Abrisham dar Asr a Safavi", **İran Shanakht**, Tabestan 1376, Shomare: 5, s. 130-151, s. 131.

³¹ Gilan ipeği sarı renkliydi. Sir Thomas Herbert de burada üretilen kozaların diğerlerinden farklı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Herbert, *Travels in Persia*, s. 172.

³² Lombart, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 250.

³³ Steinmann, *Shah Abbas and the Royal Silk Trade*, s. 50.

³⁴ Lombart, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 250.

³⁵ Herbert, *Travels in Persia*, s. 172.

sayılıyordu. Sicilya’da oldukça gelişen ipekçilik tekniği Hıristiyan Batıya geçtiği anda sadece kuzey ve güney İtalya’da tutunmuş ve ada içinde sınırlı düzeyde kalmıştı. İslam dünyasında üretilen ipeğin önemli bir bölümü Bizans’a ihraç ediliyordu.³⁶ IV. ve VI. yüzyıllar arasında İran ve Bizans’ta ipekli dokuma endüstrisinde büyük ilerlemeler gerçekleşti. Bu devletler için Çin ve Orta Asya’dan gelen ipek son derece önemli hale geldi.³⁷

Avrupa’nın doğudan düzenli ipek ithalatı XI. Yüzyılda başladı. Yüzyılın sonlarında Venedik ve Cenevizliler doğu limanlarına gelerek Karadeniz ve Doğu Akdeniz bölgelerinde ipek ticareti yapmaya başladılar.³⁸ Roma ve Bizans imparatorlukları döneminde tüccarlar ham ipek satın almak için kervanların buluşma noktası olan Tiflis ve diğer sınır şehirlerini tercih ettiler. Burada satılan ipek muhtemelen Çin ipeğiydi. İran ipeği Bizans İmparatorluğu ve daha sonra Haçlı Seferleri vasıtasıyla batıya tanıtılmasının ardından XIII. yüzyılda Çin ipeğine rakip oldu.³⁹

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Çin ipeğinin yerini büyük ölçüde İran ipeği aldı. Moğolların hâkimiyeti dönemi boyunca İran ipek üretimi ve ticareti gelişmeye devam ederken Gilan’da ham ipek, Horasan, Yezd ve Kirman’da ipekli kumaş üretiliyordu. İlhanlı hükümdârı Olcaytu Han Gilan’ın ipek üretimi nedeniyle sahip olduğu zenginlikten haberdar olarak burayı haraca bağlamıştı. Gilan bu dönemin önemli bir üretim merkeziyken Tebriz de ticaretin merkeziydi.⁴⁰

Moğol İmparatorluğu’nun parçalanmasıyla birlikte Çin ve Orta Asya’nın batı ile ipek ticareti durma noktasına geldi. Böylelikle Çin ipeği sıkıntısı çeken Cenevizliler, Tebriz ve Azak piyasasına sürülen İran ipeğine bağımlı hale geldiler. Bu bağımlılık daha sonra tercihe dönüştü. Zira İran ipeği Çin ipeğine göre daha pahalı olmasına karşın daha kaliteliydi.⁴¹ Ayrıca İran ve Bizans’ta ipekli dokumanın gelişmesiyle Çin’in ham ipek ve ipekli kumaş üretimindeki üstünlüğü sona ermişti. Neticede İran, Anadolu ve güney

³⁶ Lombart, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, s. 250.

³⁷ Debin, “The Great Silk Exchange”, s. 10.

³⁸ McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 18.

³⁹ Steinmann, “*Shah Abbas and the Royal Silk Trade*”, s. 69.

⁴⁰ F. Lafon, H.L. Rabino, **San’at e Novgan Dar İran**, terc. Cafer Hamamizade, Tahran: Muessese-i Motalaat ve Tahgihat e Farhangi (Pejuhasgah) 1372, s. 20-21.

⁴¹ İnalçık, “*Bursa ve İpek Ticareti*”, s. 18-19.

Akdeniz ipekböcekçiliği, ipekli kumaş üretimi ve ticaretinin başlıca merkezleri haline geldi. Çin ham ipeği ya da ipekli kumaşları çoğunlukla Japonya, Güneydoğu Asya ile Orta Asya'ya giderken İran ham ipeği Ortadoğu, Avrupa ve Kuzey Afrika'nın ihtiyacına yönelikti.⁴² Aynı zamanda Çin ipeği Portekiz'in tekelindeydi. Bu nedenle Avrupa için en uygun ipek kaynağı İran'dı.⁴³

Nitekim bu döneme ait İtalyan arşiv belgelerinde İran ipeği bahsi sıkça geçmekteydi. Bunlara göre İtalyan tüccarların elinde bulunan ipek ticareti büyük ölçüde Küçük Asya toprakları üzerinden yürütülüyordu.⁴⁴ Bu İtalyan tüccarlar arasında Ortaçağ Doğu Akdeniz ticaretinde Floransalılar ön sıradayken daha sonra Cenevizliler onları geride bıraktılar. XV. yüzyılda ise Venedikliler Akdeniz ticareti nerdeyse tamamen ellerine geçirdiler.⁴⁵

XIII. yüzyılda İran ticaretinin merkezi konumundaki Tebriz'de pek çok İtalyan tüccar bulunmaktaydı.⁴⁶ XIV. yüzyılın başında Venedik ve Ceneviz'in Tebriz'de konsolosluk kuracak derecede yoğun bir ticaret yürütüyorlardı. Venedik İran'a birkaç kez elçi göndererek 1320'de İlhanlı hükümdârı Ebu Said ile bir ticari anlaşma dahi imzalamıştı. İran ile Akdeniz arasındaki bu canlı ticaret siyasi çalkantılar nedeniyle aksadı. XIV. yüzyılın salgın hastalığı veba da ticari trafiği olumsuz etkiledi. Ebu Said'in 1336'da ölümünden kısa bir süre sonra İlhanlı Devleti'nin dağılarak küçük devletlere bölünmesiyle ticari yoğunluk son derece azaldı.⁴⁷

Zira 1340-41 yıllarında Tebriz'deki İtalyanların katledilmesiyle Venedik ve Cenevizliler Tebriz pazarına uğramaz oldular. Yine Cenevizlilerin ticari merkezi Kefe'nin 1343'te Altın Ordu Hanı Canibek Han tarafından ele geçirilmesi Cenevizlileri daha da batıya kayarak Trabzon-Pera yoluna bağımlı kalmaya mecbur bıraktı. Henüz XIII. yüzyılın sonlarında Papa'nın Doğu Akdeniz'deki düşman Müslüman topraklarını ablukaya almasıyla İtalyan tüccarlar Sakız, Trabzon ve Kıbrıs'ın da dahil olduğu pek çok üssü

⁴² Debin, "The Great Silk Exchange", s. 13.

⁴³ Steinmann, "Shah Abbas and the Royal Silk Trade", s. 68.

⁴⁴ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 18-19.

⁴⁵ Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 4., M. Epstein, **The Early History of The Levant Company**, London, ty, s. 1.

⁴⁶ Moğollar ipek ticaretini güvenlik altına aldılar ve bu sayede Çin ipeği de güvenli bir şekilde Avrupa'ya gitmeye devam etti. Debin, "The Great Silk Exchange", s. 14.

⁴⁷ Mathee, *The Politics of Trade*, s. 16.

kaybettiler. Papa tüm Müslümanlarla ticareti yasaklamıştı. Venedik Osmanlı Devleti ile ticareti devam ettirirken diğer İtalyan şehir devletleri pek çok merkezde yaptıkları ticareti kaybettiler. Bu kayıpların ardından Pera Cenevizlilerin yeni ticari merkezi oldu.⁴⁸

1352’de Cenevizliler Osmanlılardan ilk kapitülasyonları elde ettiler. Tebriz’in ticari bir merkez olarak kısa süreli çöküşü Astrahan-Tuna Deniz yolu ve Kefe’yi ham ipek ithalat merkezi haline getirdi.⁴⁹ Kefe; Uzakdoğu, Türkistan ve Hazar’ın kuzeyinden geçen tarihi kervan yolunun Karadeniz’deki bitiş noktasıydı. Aynı zamanda burası Ceneviz ticaretinin ambarı durumundaydı. Cenevizliler Astrahan üzerinden Kefe’ye ulaşan İran ipeğini deniz üzerinden doğrudan ülkelerine gönderiyorlardı. Kefe’nin bu konumunun Osmanlı ticaretine yapacağı katkının farkında olan Fatih Sultan Mehmet 1461’de Karadeniz kıyı illerinin fethinin ardından Kefe’yi ele geçirecekti.⁵⁰

XIV. yüzyılda İran ipek ticareti hanedan değişikliği ve siyasi karmaşaya rağmen devam bu güzergâhtan devam etti. 1300’lerin sonunda Timur istilası ile ortaya çıkan kargaşada bir ölçüde canlılığını korurken bu tarihlerde İran, Osmanlı İmparatorluğu için ana ipek kaynağı haline geldi.⁵¹ 1395’te Timur, Saray, Astrahan ve Azak’ı planlı bir şekilde tahrip ederek İran ipek ticaretinin akışını yeniden Tebriz’e çevirdi ve burası bir kez daha ham ipek ticaretinin merkezi haline geldi. Timur’un Tebriz’i koruma altına almasıyla Tebriz üzerinden Küçük Asya’ya bağlanan ipek yolu yeniden faaliyete geçti.⁵²

Bu dönemde Timurlu sarayını ziyaret eden İspanyol elçi Clavijo Tebriz kadar önemli bir pazar olan Sultaniye’yi “ham ipeğin getirildiği, satıldığı ve paylaşıldığı ana pazar ve Hintli, Avrupalı, Türk ve Suriyeli tüccarların uğrak yeri olan bir kasaba” olarak tarif etmektedir. Clavijo’nun belirttiğine göre Gilan’da üretilen ipeğin tümü buraya getirilirdi. Gilan ipeği Sultaniye’den Suriye, Türkiye’ye ve diğer birçok ülkeye gönderilirdi. Kefe, Trabzon, Türkiye ve Suriye’den Müslüman, Hıristiyan pek çok tüccar ham ipek almak üzere Sultaniye şehrine gelirlerdi. Sadece Gilan ipeği değil

⁴⁸ Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)**, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 480.

⁴⁹ Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 542, İnalçık, “*Bursa ve İpek Ticareti*”, s. 20.

⁵⁰ Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s. 25, 26.

⁵¹ Dale, *The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals*, s. 115.

⁵² Mccabe, *The Shahs Silk For Europe’s Silver*, s. 30.

Gürcistan'daki Şemahi'de üretilen ipeğin tümü de henüz 1400'lerin başında buraya getirilirdi.⁵³ Bu arada Osmanlılar Timur'un kendi ticaret merkezlerine yönelik saldırılarına misilleme olarak güçlerini ipek ticaretinin yeni merkezlerine ve sonra da Tebriz'e yönelttiler. Tebriz'e doğru bu yönelme 1402'de Ankara'da Osmanlıların Timur ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştu.⁵⁴ Timur'un ölümünün ardından Sultaniye ticari bir merkez olarak önemini kaybederken Tebriz, Erdebil ve özellikle de Kaşan gibi şehirler onun yerini aldı. Timur ve onun mirasçıları olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri devrinde ipek üretimi ve ticareti ilerlemeye devam etti.

Osmanlılar Cenevizlilerin üssü olan Pera'nın yanı sıra Safevilerin kuruluşunun ardından 1514'te Tebriz'i ele geçirdiler. Bu büyük siyasi dönüm noktası nerdeyse bir yüzyıl boyunca İran'da hem Hazar kıyısındaki ipek üretim bölgelerini hem de ipek ticaretinde Osmanlı Devleti kontrolünün başlamasına neden oldu ve Osmanlılara geniş kar sağladı. Bu dönemde Kaşan, Yezd, Şiraz ve Horasan gibi daha küçük ipek üretim bölgeleri Osmanlı nüfuzuna maruz kalmasa da İranlı tüccarlar Osmanlılar yüzünden bu bölgelerde ipek tedarikinde sorun yaşadılar. Osmanlılar ticaret yolunun batı kısmını kapattıklarından dolayı Hindistan, İranlı tüccarlar için büyük bir ihracat noktası haline geldi.⁵⁵ XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ambargo uygulamasının kaldırılmasıyla Safeviler ipeğin üretim ve ticaretine yöneldiler. Şah Tahmasp Osmanlı baskısı nedeniyle 1548'de başkenti Kazvin'e nakletti.⁵⁶ Böylelikle ipeğin toplanma noktası ve başkent olarak Kazvin ve İsfahan ipek ticaretinin merkezleri olarak ön plana çıktı.⁵⁷

⁵³ Ruy Gonzales De Clavijo, **Narrative of The Embassy of Ruy Gonzales De Clavijo To The Court Of Timour At Semerkand 1403-1406**, Translated By Clements R. Markam, London: The Hakluyt Society, ty, s. 93.

⁵⁴ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 31

⁵⁵ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 31.

⁵⁶ Chardin, *Seyahatnâme*, s. 351.

⁵⁷ Devletin siyasi merkezi Osmanlı baskısı nedeniyle XVI. yüzyılın ikinci yarısında güneydoğuya kaydığı gibi ipek ticareti merkezleri de aynı şekilde bir kayma yaşadı. Bu değişimde siyasi olayların etkisi küçümsenemeyeceği gibi ileride bahsedileceği üzere Safevi şahlarının ve özellikle de Şah I. Abbas'ın ipek ticaretini kontrolü altına alma çabaları da göz ardı edilemez. Zira Şah I. Abbas dönemi Avrupalı devletlerin ipek satın almak üzere İran'a akın ettikleri bir devreye denk gelmektedir.

1.2. İran İpeğinin Üretim Yerleri

İran ipeği neredeyse tamamen Hazar Denizi kıyısında yer alan Gilan eyaleti ile anılmaktadır. Gilan'da eski zamanlardan itibaren dut ve ipek böceği yetiştiriciliği yapılmıyordu. Gilan siyah dut ağaçlarının ve kozanın vatanıydı.⁵⁸ Arap coğrafyacısı İstahrî, X. yüzyılda Gilan'da yer alan Lahican'dan bir ipek üretim merkezi olarak söz etmektedir.⁵⁹ Clavijo da henüz XV. Yüzyılda Gilan ve Şemahi'den önemli ipek üretim merkezleri olarak bahsetmektedir.⁶⁰

Ham ipek İran'ın pek çok yerinde üretilmekle birlikte batıya ihracat için en önemli bölgeler Hazar Denizi'nin güney ve batı eyaletleri, özellikle Şirvan, Karabağ ve Gilan'dı.⁶¹ En kaliteli ipeğin üretildiği yer olarak bilinen Gilan ve Mazenderan Şah I. Abbas'ın (1587-1629) ipek ticaretini devlet kontrolü altına alma projesi kapsamında hassa eyaleti haline getirilmişti.⁶² Flemenk kaynaklarına göre en kaliteli ipek yine Hazar Denizi kıyısındaki Reşt şehrinde üretilmekteydi. Ferahabad şehri de önemli bir ham ipek üretim merkeziydi.⁶³ Gilan ve Mazenderan haricinde Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki bölgelerde ve az miktarda olmak üzere İran'ın iç kesimlerinde de ipek üretimi gerçekleştiriliyordu. Safeviler döneminde Avrupa'ya ihraç edilen ipeğin tümü Gilan, Mazenderan, Gurgan, Erdebil, Şirvan, Şemahi, Karabağ ve Horasan'dan elde ediliyordu. Yine Kirman, Tebes, Yazd gibi şehirlerde ve Huzistan eyaletinde de küçük çapta üretim yapılmaktaydı.⁶⁴ Farklı bölgelerde üretilen ham ipek kalitesine veya başka özelliklere göre çeşitli özel isimlerle kayıtlara geçmişti.

⁵⁸ Ali Ferruhî-Feramorz, **Ermenyan-ı Gilan**, Reşt: *neşr-i Gilan*, 1377, s. 67-68.

⁵⁹ McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s.15.

⁶⁰ Clavijo, *Narrative*, s. 93.

⁶¹ Edmund Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports in The Safavid Period", **Iranian Studies**, Vol.25, No. 1/ 2 *The Carpets and Textiles of Iran: New Perspectives in Research* (1992), s. 61.

⁶² Daryuş Navidî, **Tağyirat a Eçtimai-Ektisadi dar İran dar asr a Safavi** (Kharn a Shanzdehom va Hijdehom Miladi), terc: Haşim Agaçeri, Tahrân: Neşreney, 1386, s. 169.

⁶³ Mathee, *The Politics of Trade*, s. 37.

⁶⁴ Nasrullah Felsefi, "Ticaret a Abrisham a İran dar Zaman a Shah Abbas Avval", **Mecelle-i Vahid**, Somare-ye Avval, Dovre-ye Devazdehom, s.13.

1.3. İpeğin Kullanım Alanları

Çin, Sâsânî, Roma ve Bizans dönemlerinde ipekli dokumacılıkla ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Ancak Orta Asya ve İran'da İslamiyet'in yayılmasıyla diplomatik ilişkiler geliştiği için bu dönemle ilgili daha geniş bilgilere ulaşma imkânı vardır. İpeğin geniş bir kullanım alanı olduğu çok eski zamanlardaki kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Mesela Çin'de Shang hanedanı dönemine ait ipekli kumaşların bronz ve silah gibi toprağa gömülen eşyaları korunmak için paketleme malzemesi olarak ve iç ve dış giyimde de elit tabaka tarafından kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra Roma'ya ithal edilmeye başlanan kumaşların kadınlar tarafından elbise haline getirildiği ve oldukça talep gördüğü bilinmektedir.⁶⁵

İpekli kumaş üretimi konusunda zamanla Çin ve diğer medeniyetlerde yeni yöntemler geliştirilmiştir. Bu şekilde bir mirası devralan İslam dünyasında da ipekli dokumacılığın ince ve zarif bir sanat olarak icra edildiği bilinmektedir. Ancak İslamiyet'te ipekli kumaşların giyim olarak kullanımı konusunda erkekler için uygulanması zarurî olan birtakım kısıtlamalar karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶ Buna göre saf ipeği özellikle vücuda temas edecek şekilde giymek yasaktı. İslam hukukunun Hanefi fıkhı saf ipeğin sadece dış giyimde kullanılmasına müsaade ederdi. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde de giyim eşyaları da bu kural takip edilerek dikilirdi. Her dört Sünni ekol ipek ve başka bir maddenin karıştırılmasından elde edilen örgü içliğin savaşta giyilebileceği konusunda hemfikirdi.⁶⁷ Zira ipekli içlikler savaşta askerlere giydirildiği takdirde askerler ok saplanması halinde yara almaz veya çok hafif yaralanmayla kurtulurlardı.⁶⁸ Maliki âlimler bu tarz giysinin her zaman giyilebileceğini savunurken diğer üç mezhep ipek yastıklara doğrudan oturma ya da uzanmaya karşıdır. İpekli kumaşla aynı hammaddeden üretilen fakat üretim şekli farklı olan kadife giysilerin kullanımı konusunda ise herhangi bir kısıtlama yoktur. Bunların dışında perde başta olmak üzere döşeme ve halılarda ipek yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁶⁹

⁶⁵ Muqî, *Silk Road.*, s. 3.

⁶⁶ Yunus Vehbi Yavuz, "İpek", **TDVİA**, c.XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 365-366.

⁶⁷ McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 15, Eshraghi, "Ehammiyat a Tejaret a Abrisham", s. 17.

⁶⁸ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 412.

⁶⁹ McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 15, Eshraghi, "Ehammiyat a Tejaret a Abrisham", s. 18.

Mesela 917 yılında Abbasi halifeliği sarayına gelen Bizans elçileri perde yapımında kullanılan kumaşın kalitesi ve güzelliğine hayran kalmışlardır. Yıldızlı altın ve ipek ipliğinden karıştırılarak işlenmiş bu örtü törenler sırasında halifenin görünmesini önleme vazifesi görmekteydi. Bu tarz merasimlerde gerçek ipeğin kullanılmasının kutsal bir sebebi vardı. İpek ve altın hem laik hem de ruhani gücün sembolüydü ve imparatorlar, ruhban sınıfı ve yüksek rütbeli memurlar antik çağlardan beri Roma'dan Çin'e kadar dünyanın pek çok yerinde ipekli elbiseler giyerlerdi. "Tıraz"⁷⁰ olarak adlandırılan ipekle altını karıştırarak nakış yapma geleneği Abbasiler döneminde çok yaygındı. Tıraz müfettişi darphâne, casusluk ve posta servisi yöneticiliği makamlarının da sahibiydi. İpekli dokuma denetçiliği ve darphâne yöneticiliği çok eski bir kurumdur. Tıraz müfettişinin sahip olduğu bu yetki alanı genişliği aynen Safevilerde de devam etmiştir. Tıraz müfettişi rütbesi gereği ipek şemsiye ya da yöneticiye özel üç çeşit kaftan sahibidir. Bunlar arasında dikişsiz ve pahalı bir kumaş olan ve İngilizce bandana kelimesinden türetilen badana (mendil) vardır.⁷¹

Her yerde olduğu gibi Safevi İran'ında da ipek refah ve kıdemin simgesidir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında İran'a seyahat eden Fransız seyyah Chardin İran ipeğinden bahsederken bol ve yaygın bulunan bir ürün olduğunu belirtmektedir. Seyahatnâmesinde daha başka ipek türlerinin yanı sıra İran'da evlerde ve bazı yerlerde perde ve duvar halısı yapımında kullanılan brokarlardan ve bilhassa Kaşan'ın ipek endüstrisinin kusursuzluğundan, bolluğundan söz eder. Hatta İran'da dokunan altın ve gümüş karışımı ipeğin en kalitelisinin Kaşan üretimi olduğundan övgüyle bahseder.⁷² "Zerbaft" olarak adlandırılan brokar altınla dokunan bir ipekli kumaştı. Normal ipekli kumaş için sadece iki mekik yeterli iken bu kumaş için altı kişinin üzerinde bulunduğu otuz mekikli bir dokuma tezgâhına ihtiyaç vardı. Sadece 30,48+15,24 cm² lik bir brokar parçasının fiyatı büyük bir aileyi bütün bir yıl boyunca beslemeye yetecek kadar değerliydi. İpek brokar pahalı ve dayanıklıydı. İran brokarında yer alan altın işleme Avrupa brokarlarındaki gibi zamanla kaybolmazdı. Brokarda kullanılacak altın ve gümüş miktarı çok sıkı kurallarla belirlenmişti. İplik tezgâhlarında işleme yapmak için genelde yüzde beş oranında altın kullanılırdı. Altın brokarın daha çok altınla dokunması

⁷⁰ "Tıraz" kelimesi "nakış yapmak" manasına gelen Farsça "taraziden" (ترازیدن) fiilinden türetilmiştir.

⁷¹ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 17.

⁷² Chardin, *Seyahatnâme*, s. 364, 372.

gerektiği zaman yüzde on oranında bir işleme gerekliydi ki en kaliteli altın brokardaki altın oranı da yüzde onbeşti. Darphâneler, ipekli kumaşlarda kullanılan bu metal ipliklerin üretimini denetlerken dokuma atölyeleri ipek kumaş üretimi sürecini kontrollü bir şekilde yürütüyordu. Her iki kurum da devletin belirlediği standartlara sahip üretim yerleriydi.⁷³

Safevi dokuma atölyeleri ilk kez Şah İsmail tarafından XVI. yüzyılda kurulmuştu. Ancak bu yeni atölyeler çok fazla işletilemeden Osmanlı ile yoğun çatışmalar ve bununla birlikte ipek üretim bölgelerinin kontrolünün Osmanlı tarafından ele geçirilmesiyle bir yüzyıl boyunca büyük bir dezavantaja maruz kaldı. Ancak yine de XVI. ve XVII. yüzyıllarda İran'da sağlam bir iç pazar mevcuttu. Pek çok İran şehri ipekli dokumasıyla ünlüydü. Buna rağmen Şah Abbas (1587-1629) kontrolünü eline aldığı İran ham ipek mahsulünün çoğunu dışarıya ihraç etmeye karar verdi. Bunu ipekten elde edilen gelirlerle hazinesini doldurmak amacıyla düzenli bir şekilde gerçekleştirdi. İran'da ipek, saray mensupları ve varlıklı kişilerce döşeme malzemesi ve giyim olarak kullanılıyordu.⁷⁴

Lüks brokar ve ipeklerin hepsi iç tüketim içindi. İpek bir türban, şahın yabancı ziyaretçilere hediye ettiği geleneksel ve saygın bir armağandı. Varlıklı İranlıların giysileri ipek ve pamuktan yapılırdı. Hem İran'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda ipekli giysilere pamuk katılırdı. Arkeolojik buluntular on iki parçalı Safevi kızıl börkünün kırmızı ipeğe sarılmış pamuk takviyesinden yapıldığını göstermektedir. Bu ipek muhtemelen sadece Erdebil tarikatında yetiştirilen kök boya ile boyanıyordu. Osmanlılarda olduğu gibi Safevi sarayında da kumaşlar son derece önemliydi. İpekli giysi ve kumaşlarla tören ya da güç gösterisi yapmak aynı zamanda Safevi saray geleneğinin bir parçasıydı. Şah Tahmasp resmi kıyafet olarak günde elli defa kaftan değiştirirdi. Öldüğünde gardırobunda türban kumaşların da içinde bulunduğu, 800'ü palto tarzı 30.000 ipek giysi ve iki yüz yük ipek vardı.⁷⁵ Tüm bunların yanı sıra ipek ve ipekli kumaşlar başlık parası olarak da verilebilirdi.⁷⁶

⁷³ Mccabe, *The Shabs Silk For Europe's Silver*, s. 19.

⁷⁴ Mccabe, *The Shabs Silk For Europe's Silver*, s. 20.

⁷⁵ Mccabe, *The Shabs Silk For Europe's Silver*, s. 20-21.

⁷⁶ F. Lafon, H.L. Rabino, *San'at e Novgan*, s. 21.

1.4. Ham İpeğin Yapısı ve Çeşitleri

Doğal ipek ipek böceğinden elde edilen bir protein lifinden ibarettir. Bu lif iki filamentten⁷⁷ oluşmaktadır.⁷⁸ İpekböceği etrafına bu filamentleri örerek kendini kozanın içine hapsedir. İpek filamentinin dış yüzeyi “serisin” adı verilen yapışkan bir madde ile kaplıdır. İç kısım ise fibroinden oluşur. Dış yüzeyindeki serisin katı ve donuktur ve birtakım işlemlerle serisinin ayrıştırılması sonucunda ipek parlak ve yumuşak olur. Serisini alınmamış ipeğe “ham ipek” adı verilir.⁷⁹ Kozadan iki filament halinde çıkarılan ham ipeğin içeriği %75 civarında ipek, %23 serisin ve %1,5 yağ ve %0,5 madeni tuzlardan oluşur.⁸⁰ Kozanın ilk örülen dış kısmı iç kısmına oranla daha düzensiz bir yapıdadır. Bu nedenle iç kısımlardan elde edilen lifler daha kalitelidir.⁸¹

Ham ipeğin dış görünümü uzun çileler şeklindedir. İpek genellikle dışarıya ham şekilde pazarlanırdı⁸² ve daha sonra serisini alınarak dokuma atölyelerinde kumaş haline getirilirdi. İran’da üretilen birkaç çeşit ham ipek vardı ve bunların her biri farklı kalite ve görünüme sahipti.⁸³ İpeğin rengi genellikle sarı ve kremdi.⁸⁴ Mesela Gilan ipeği sarı renkli olmakla birlikte son derece temiz ve kaliteliydi. Hatta en kaliteli ipek Gilan ipeğiydi.⁸⁵ Üretim yerlerine ve koşullarına bağlı olarak çok farklı kalitede İran ipeğine rastlanıyordu. Bu farklılık Avrupalı tüccarlarla alışverişte çoğu zaman sorun oluşturabiliyordu.

Ticarette sağlıklı telleri olan tok görünümlü ipek makbuldü. İpek eşit, sağlam, tel gibi yuvarlak ve aynı zamanda da temiz olmalıydı. En iyi ipek genellikle saf beyaz ve görünüşte parlak olmalıydı. Bununla birlikte ipeğin kalitesi dış görünüşünden daha önemli bir kriterdi. Görüntüsü parlak olmayan ve bu nedenle kalitesi anlaşılamayan ipek lifleri de vardı. Bu durumda tırnaklarla ipek liflerini didiklenmek suretiyle daha fazla tele

⁷⁷ Filament, uzunluğu metrelerce ulaşabilen ipliklidir. F. Lafon, H.L. Rabino, *San’at e Novgan*, s. 5.

⁷⁸ F. Lafon, H.L. Rabino, *San’at e Novgan*, s. 5.

⁷⁹ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

⁸⁰ F. Lafon, H.L. Rabino, *San’at e Novgan*, s. 7.

⁸¹ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

⁸² F. Lafon, H.L. Rabino, *San’at e Novgan*, s. 21.

⁸³ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 36.

⁸⁴ F. Lafon, H.L. Rabino, *San’at e Novgan*, s. 6.

⁸⁵ Jonas Hanway, *An Historical Account Of The British Trade Over The Caspian Sea*, London: ty, s. 15.

ayrılıp ayrılmadığını kontrol edilirdi. Şayet ipliklere ayrılmıyorsa ve rengi net ise makbuldü.⁸⁶

İran ipeği İngiliz ve Hollanda kaynaklarında her bir ülke için önem ve kâr ölçütüne göre birkaç ad altında sınıflandırılmıştır. Bu sıralama İngiliz kaynaklarında “ardas”, “ardasset” ve “kanari”, Hollanda kaynaklarında farsça ismiyle “şarbañi”, “kethudapesend” ve “kharvari” şeklinde geçmektedir.⁸⁷ XVII. yüzyılın başında İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi temsilcisi Thomas Barker, İran ipeği ile ilgili şirkete yazdığı ilk raporda “volte”, “corde”, “abblaco” ve “kannekie” olarak da bilinen “ardas”, “ardassine”⁸⁸ ve “kanari” olmak üzere üç farklı kalitede İran ham ipeği listelemektedir.⁸⁹ Rudolph Mathee, Pegelotti’nin “Seta Canare” isimli eserinde de adının geçtiğini ifade ettiği Karabağ’ın “kanari” ipeğinden en düşük kalite olmakla birlikte çok tercih edilmediğinden dolayı çağdaş kaynakların pek çoğunda bahsedilmediğini söyler.⁹⁰ Karabağ’ın kanari ipeği adını kanar kalesinden almaktadır.⁹¹ XVII. yüzyılın ortalarında İran’a gelen Tavernier, Gilan’dan gelen ipeğin üç çeşit olup bunların “şarbañi”, “kharvari” ve “loci” (legi) olduğunu söyler.⁹² XVII. yüzyıl sonlarının terminolojisinde ipeğin menşeyinden çok kalitesini ayırt etmek için yeni tabirler kullanıldığı görülür. Kalite sınıflamasına göre kaynaklarda “şarbañi”den bahsedilmektedir ve bu ipek Flemenk kaynaklarında kalite anlamında 1. sıradadır.⁹³ “Şarbañi” ipeğinden sonra Gilan ve Şirvan’da üretilen üstün kalitedeki “ardassine” ipeği gelmektedir.⁹⁴

Avrupa kaynaklarında Gilan’ın “legi”si (Lahican), Şirvan ve Karabağ’ın “ardass”ına çok sık rastlanmaktadır. Bölge bölge ayıracak olursak dış ticarete genellikle en iyi ipek

⁸⁶ Mathee, *The Politics of Trade*, s. 36, Willem Floor, “The Dutch and the Persian Silk Trade”, *Safavid Persia*, ed: Charles Melville, Cambridge University, Cambridge: 1996, Pembroke Papers 4, s. 323-368, s. 345.

⁸⁷ Farabi, “*Nagsh a Ebrisham Dar Monasebat a Ticari*”, s. 141.

⁸⁸ “Ardas” ve “ardassine” ipekleri isimleri benzese de birinin kaynağı Karabağ (ardas), diğerinki de Şirvan (ardassine) olduğu ve kaynaklarda farklı türler olarak anıldığından dolayı aynı değillerdir.

⁸⁹ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 336.

⁹⁰ Mathee, *The Politics of Trade*, s. 61.

⁹¹ Pastırmacıyan, **Tarikh e Ermenistan**, Tercume: Muhammed Qazi, Tahran: Entesharat e Zerrin, 1369, s.299.

⁹² Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnâmesi**, Ed: Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 61.

⁹³ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 336.

⁹⁴ Herzig, “*The Volume of Iranian Raw Silk Exports*”, s. 36.

olarak bilinen Gilan ipeği Rusya ve Türkiye'ye gönderilir, bir kısmı da yerli dokuma sanayine ayrılırdı. Kalite açısından Gilan ipeğini takip eden Mazenderan ve Esterabad ipeği ise çok nadiren dışarıya ihraç edilirdi.⁹⁵ İtalyan kaynaklarında “Stravai” olarak geçen Esterabad ipeği her devirde ününü korumuştur.⁹⁶ Gürcistan, Karabağ ve Gence’de üretilen diğer bir ipek türü ise İtalyan belgelerinde “seta gangia”, “seta giorgia”⁹⁷ şeklinde geçmektedir.⁹⁸ Bu ipek daha düşük kaliteliydi ve ekseriye Osmanlı Levant⁹⁹’ına ihraç edilirdi.¹⁰⁰ Avrupalı tüccarların “legia” adını verdikleri legi ipeği kalite açısından ikinci sıradaydı. “Lahci” olarak da adı geçen ve Gilan eyaletindeki Lahican’da üretilen bu ipek türü İtalya’da en iyi ipek çeşitleri arasında sayılıyordu.¹⁰¹ Legi ipeğinin kalitesi Culfalı Ermeniler ya da Osmanlı tüccarlarınca Levant’a ihraç edilen “kethuda pesend” ile aynıydı.¹⁰² “Kharvari” ipeği “legi” ipeğinin aynıydı.¹⁰³

İran’da ihracatta kullanılmayan ipek türlerinden en kaliteli ve en kalitesiz olanları iç tüketime ayrılmıştı. Mesela en iyi kalitedeki ipek Reşt ve Kaşan’daki dokuma atölyelerine gönderilirdi.¹⁰⁴ İç tüketim için özel olarak üretilen en kaliteli ipeğin kaynağı Horasan’dı. Bu ipek İran’da tüketilmek üzere üretilirdi. Bir kısmı Hindistan’a ihraç edilirken bir 1534’te Bağdat’ı 1549’da Basra’yı kısmı da ipekli kumaş ve halı

⁹⁵ Hanway, *An Historical Account Of The British Trade*, s. 16.

⁹⁶ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 200.

⁹⁷ Florence M. Edler, *The Silk Trade of Lucca During The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, **Chicago University Unpublished Ph.D. Disertation**, 1930, s. 45.

⁹⁸ Pastırmacıyan, *Tarikh e Ermenistan*, s. 299.

⁹⁹ Fransızca’da “Levant” Yakınoğu coğrafyasını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Yakınoğu tabiri ortaçağlarda ve son zamanlarda Akdeniz’in doğusunda yer alan devletler, Küçük Asya, Suriye, Lübnan, Filistin, Kıbrıs, Yunanistan, Mısır v.b. devletler için kullanılmaktaydı. Yakınoğu eskiçağlarda uluslararası ticarete önemli merkezlerden biriydi. Avrupa ve Yakınoğu arasındaki doğrudan temas sayılan savaşların ardından Akdeniz bir ticaret yolu haline geldi ve İran, Yunanistan ve Arabistan ticareti birtakım başarılar elde etti. İtalyan ticaret şehirleri Venedik, Cenova, Piza, Amalfi, Doğu ve Avrupa ticaretinde en karlı devletler haline geldiler. Vahan Bayburtyan, **Naghsh e Aramene i İrani dar Ticaret e Beynalmilali ta payan e sedde i Heftdehom e Miladi**, Terc.: Edik Bağdasaryan, Tahran: 1375, s. 55.

¹⁰⁰ Hanway, *An Historical Account Of The British Trade*, s. 15.

¹⁰¹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 200.

¹⁰² Matthee, *The Politics of Trade*, s. 37.

¹⁰³ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 336.

¹⁰⁴ Hanway, *An Historical Account Of The British Trade*, s. 15. Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 345.

yapımında kullanılırdı.¹⁰⁵ En düşük kalite ipek Kirman, Tebes ve Yezd'de üretilmekteydi ve burada üretilen ipeğin tamamı yerel tüketime ayrılır, Hazar eyaletlerinden ithal edilen ipekle birlikte Yezd gibi şehirlerdeki dokuma atölyelerinde harcanırdı. Huzistan da küçük çaplı bir ipek üretim merkeziydi. Burada üretilen olağanüstü kalitede ipek Hıristiyan dünyasına ihraç edilmez, İran'daki ipek ihtiyacında kullanılır ya da Hindistan'a gönderilirdi.¹⁰⁶ Avrupa'da "salvatika" olarak bilinen en düşük kalite başka bir tür ipeğe "las" denilirdi. Salvatika ipeği Mazenderan ve Ferahabad'da üretilirdi. En kötü ipekler pamukla karıştırılarak sadece kumaş endüstrisi için kullanılırdı.¹⁰⁷

Osmanlı ve Avrupa piyasasında yer alan İran ipeği türlerinden "legi" 1500'lü yıllarda Bursa pazarlarında satılırdı.¹⁰⁸ "Kethuda pesend" XVII. yüzyılın ikinci yarısında Flemenk Doğu Hindistan Ticaret Şirketi VOC'un tercih ettiği başlıca ipek türüydü ve daha çok Hazar eyaletlerinde üretilirdi.¹⁰⁹

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İzmir limanına gelen İran ipeği türleri arasında legiden başka "kharvarî" ve "şarbaî" gibi ipek türlerinden bahsedilmektedir.¹¹⁰ Legi, şarbaî ve ardass¹¹¹ XVII. yüzyılda Halep piyasasında kalite sırasına göre satışa çıkan başlıca üç ipek türüydü.¹¹² Buradan anlaşıldığı kadarıyla her üç türdeki İran ipeğine Osmanlı pazarlarında alıcı bulunmaktaydı.¹¹³

¹⁰⁵ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 37.

¹⁰⁶ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 336.

¹⁰⁷ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 37.

¹⁰⁸ İnalçık, "*Bursa ve İpek Ticareti*", s. 27.

¹⁰⁹ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 336.

¹¹⁰ Necmi Ülker, **XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I**, Ticaret Tarihi Araştırmaları, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, s. 47.

¹¹¹ Diğer bir adı Şirvanî olan ardass ipeği muhtemelen adını Aras Nehri'nden almaktadır.

¹¹² Ralph Davis, **Aleppo And Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century**, London, Melbourne, Toronto: Macmillan Company, 1967, s. 140, Matthee, *The Politics of Trade*, s. 37.

¹¹³ 1675 yılı dolaylarında İzmir üzerinden yapılan toplam ipek ithalatı 2.900 balya yani 422.000 kg.dı. Savary'nin araştırmasında İzmir'den ithal edilen ham ipeğin çeşitleriyle ilgili bilgiler bulunabilir. Mesela bu 2900 balyanın sadece 400'ü şarbaî ve legi ipeği nden (Gilan menşeli ipek) oluşurken kalanı Şirvan ve Karabağ bölgelerinden geliyordu. Bu durum son dere ilgi çekicidir: Avrupalı araştırmacıların çoğu Gilan'ın İran'daki başlıca ipek üretim bölgesi olduğu konusunda ısrar ederken İzmir Şirvan ve Karabağ ipeğinin başlıca pazarıydı ve (Savary, Halep

Avrupalı şirketlerin tercih ettiği ipek çeşitleri değişiklik göstermektedir. 1666 tarihli bir Flemenk raporuna göre “şarbaflı” ipeği ve Mazenderan “ardaas”ının çoğu İran’da kullanılırken “legi” ipeğinin tümü ve yine az miktarda “ardass” ve “kethüda pesend” de Rusya ve Türkiye’ye ve Levant’a ihraç edilmekteydi. “Kharvarî” ya da “legi” ipeği daha çok İngiliz ve Hollandalılarla yapılan anlaşma yükümlülüklerinde yer alırdı. Aslında incelenen dönem boyunca Hollandalılar “kharvarî” ipeğini tercih etmekteydiler. 1632’de Flemenk Doğu Hindistan Ticaret Şirketi VOC’un yöneticileri Asya’daki tüccarlara “ardass” yerine “legi”yi tercih etmeleri talimatını verdiler.¹¹⁴

Yabancı tüccarlar arasında ipeğin kalitesi ve tercih edilme önceliği hususunda bir görüş birliği vardı. Buna göre kalitenin yanı sıra beğenilme düzeyi ve piyasa şartları hem İran’daki hem de Avrupa’daki talep oranını etkiliyordu. Bu sebeple Hollandalılar ilk başta, Avrupa’da popüler olduğundan dolayı güney Hollanda’da en çok kullanılan “ardass” ipeğini tercih etmişlerdi. 1630’ların başında ipeğin kalitesi ile ilgili şikâyetler bu önceliklerin değişmesine neden oldu. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi yöneticileri, “legi” ipeğini tercih etmeye başladılar. Buna karşılık 1640’larda “ardass” ipeğine olan talep azalmasına rağmen 1700’lerden sonra bir miktar “ardass” Amsterdam’a hala ithal ediliyordu. İngilizlerin İran ipeği ticareti neredeyse tamamen “şarbaflı”ye dayalıydı. Yüzyılın son yarısında ise “legi” en çok tercih edilen ipek çeşidi oldu.¹¹⁵

1.5. İpeğin Üretim, Paketleme ve Pazarlama Aşamaları

İpek İran’da iklimin elverdiği her yerde üretilebilirdi. Uygun üretim ortamı 35 ila 42 derece sıcaklık arasındaki kuzey topraklarında bulunmaktaydı ve İran ipekböcekçiliği Horasan, Gorgan, Taberistan (Gilan ve Mazenderan), Azerbaycan ve Deylem eyaletlerinde gelişmeye başlamıştı.¹¹⁶ Safeviler devrinde dut ağacı ziraatının en uygun olduğu bu bölgelerin yanı sıra Gürcistan Kirman bölgelerinde de ipek üretiliyordu.¹¹⁷

ticaretinde sadece ardasse ve legi ipeğinden bahsetse de) Gilan ipeği de Tebriz ya da İsfahan ve Halep üzerinden ithal edilmekteydi. Herzig, *“The Volume of Iranian Raw Silk Exports”*, s. 70.

¹¹⁴ Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi VOC’un yönetim kadrosu 17’ler olarak adlandırılıyordu. Bkz. Floor, *“The Dutch and the Persian Silk Trade”*, s. 340

¹¹⁵ Davis, *Aleppo*, s. 140, Matthee, *The Politics of Trade*, s. 38.

¹¹⁶ Eshraghî, *“Ehammiyat a Tejaret a Abrisham”*, s. 131.

¹¹⁷ Arabi Haşimî, “Nagsh a Aramene dar Tejarat a Khareci a Safaviyya”, *Mecelle-i Peyman*, sayı 11-12, Tahran: 1379, s. 52.

Bu dönemde ham ipeğin çoğunluğu neredeyse %65'i Şah Abbas döneminde merkezileştirme siyaseti çerçevesinde Esterabad merkezli olarak yirmi bir bölgeye ayrılan Gilan ve Mazenderan eyaletlerinde üretiliyordu.¹¹⁸ Bu eyaletin gelirleri de doğrudan devlet hazinesine aktarılıyordu.¹¹⁹

XVII. yüzyıla ait İran ya da Avrupa kaynaklarından hiçbirisinde ipek üretiminin hiyerarşik organizasyonu yani işin mutfağıyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte üretim sürecinde işçinin oynadığı önemli rol ve sermaye hakkındaki bilgiler net olmasa da XIX. yüzyıldaki koşullara bakıldığında toprak sahibi, üretici ve “musalisa” olarak adlandırılan tüccarların ipek üretim sürecine katıldığı görülür. Bu sisteme göre tüccarlar ipekböceği yumurtalarını toprak sahipleri arasında dağıtırlardı. Üretim masrafları için toprak sahiplerine borç verirler veya mahsulden pay alırlardı. Toprak yöneticileri ise çoğunluğu fakir köylülerden oluşan üreticilere aynı şekilde yardım ederlerdi. Üretim süresince hammadde, para yatırma ve borç verme işlemlerine üç ayrı kişi ya da grup; muhasebeci, mal sahibi ve üretici dahil olmaktaydı. Zaman zaman toprak sahibi mülkünü köylülere kiralar ve bu köylüler ham ipek üretimi yaparlardı.¹²⁰ Tüm bu süreci ve ipek ticaretini şah tarafından tayin edilen “Melikü't tüccar” yani baş tüccar yönetirdi. Sarayın ipekli kumaş ve şal ve zeri dokuma fabrikaları baş tüccarın denetimi altındaydı.¹²¹

Üretimin artırılması için üretim sürecinde yapılacaklar kesin ve açık sınırlarla belirlenmişti. Köylüler sadece yılın belirli ve kısa bir döneminde ipek ürettikleri için tekrardan bir üretim yapmaları mümkün değildi ve zaman zaman tırtılları beslemek için gerekli dut yapraklarının temin zorluğu üretimi kısıtlayabiliyordu. Safeviler döneminde Şah I Abbas'ın ipek ticareti politikası çerçevesinde ipek üretimi en üst seviyeye ulaşmıştı.¹²² Şah Abbas devrinde Hazar eyaletlerinde girişilen sistemli üretim siyasetinin bir parçası olarak 1604'te Ermenilerin bu bölgelere göç ettirilmesi ipek

¹¹⁸ Engelbert Kempfer, *Sefernâme-i Kempfer, (Am Hofe Des persischen Grosskönigs (1684-1685))* Almanca'dan Farsça'ya terc. eden: Keykavus Cehandarî, Tahran: Entesharat-ı Harezmî, 1360, s. 158.

¹¹⁹ Navidî, *Tağyirat a Eçhtimai-Ektisadi dar İran dar asr a Safavi*, s. 169-170.

¹²⁰ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 33.

¹²¹ Kempfer, *Sefernâme*, s. 156. Eshraghi, “*Ehammiyat a Tejaret a Abrisham*”, s. 131, Matthee, *The Politics of Trade*, s. 45.

¹²² Edmund Herzig, “The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century”, *Journal of European Economic History*, Vol. 19, 1990, s.73-89, s.81.

üretimini organize edilmesinin ilk adımı sayılmaktadır.¹²³ Bu adımla ipek üretim bölgelerinde siyasi kontrol sağlanmışır.¹²⁴ Bu sistemli çalışma sayesinde ipek üretimi sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Şah Abbas döneminden itibaren üretim sürecinde dut ağacı ziraatından ipek üretimine, dağıtımına, satışına ve ihracatına kadar her aşamada Kafkasya'dan göç ettirilen Ermeni ve Gürcüler yer almışlardır.¹²⁵

İpek üretimi çok az bir sermaye gerektirmekteydi. Zira üretim için gerekli olan yumurtalar bir önceki yıl oluşturulan mevcut stoklardan temin edilebilirdi. Yılda sadece bir kez ipek hasadı yapılır ve sonbahardan ilkbaharın başlarına kadar üretimde herhangi bir hareketlenme yaşanmazdı. Sadece yazın ilk günlerinde kısa bir süre içinde kadın, erkek, çocuk hep birlikte günde birkaç kez ipek böceklerini beslemek için yoğun bir çalışma içine girerlerdi.¹²⁶ Zira ipek üretimi dikkat ve işgücü gerektirdiği için bu işlem birkaç hafta alırdı.¹²⁷

İpekböceğinin bakımı ve ipek üretimi, çok dikkat ve uzmanlık isteyen bir işti. Üretim üç aşamada gerçekleştirilirdi: Dut ağacı yetiştirmek, tırtılları beslemek ve kozaları toplamak.¹²⁸ Dut ağacı ekimi temel bir aşama olduğundan her yıl tekrarlanmazdı. Ancak üretimin diğer tüm aşamaları mevsimseldi.¹²⁹ Tırtıllar tarafından koza örülmesiyle sonuçlanan uzun süreç yumurtalarla başlar. Tırtılların beslenmesine doğru giden aşama bakterileri ortadan kaldırmak için yumurtaların ılık suyla yıkanmasıyla başlar. İlkbahar başlarında yumurtalar çatladığında dut yaprakları da açılmaya başlar.¹³⁰ Dişi bir ipekböceği ortalama 350-400 dolayında yumurta yumurtlar. Yumurtalardan 20-25 derecede 8-12 günde kurtçuklar çıkar.¹³¹ Bu sürecin ikinci aşaması yani besleme aşaması Mart ayının sonlarına doğru başlardı. “Nuqandar” olarak adlandırılan üreticiler

¹²³ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 668.

¹²⁴ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 129.

¹²⁵ Ina Baghdiantz Mccabe, “The Global Ambitions of Diaspora: The Armenians And Their Eurasian Silk Trade (1530-1750)”, **Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History**, Edited By: Ina Bagdtianz Mccabe, New York: Gelina Harlaftis and Ioanna Pepelasis Minoglou, 2005, s.1-26, s. 4.

¹²⁶ Herzig, “*The Iranian Raw Silk Trade*”, s.81.

¹²⁷ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 131.

¹²⁸ Debin, “The Great Silk Exchange”, s. 8.

¹²⁹ Steinmann, *Şah Abbas and Royal Silk Trade*, s. 59.

¹³⁰ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 129.

¹³¹ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

önceki yıldan kalan ve kış boyunca canlı kalan “kerm” (كرم) adı verilen yumurtaları sıcak bir yere ya da pamukluların içine yerleştirirlerdi veya kadınlar yumurtaları vücutlarının en sıcak yerlerinde taşıyarak saklardı. Böylece yumurtalar bir süre sonra çatlardı.¹³² Soğuk hava koşullarında yumurtaların bulunduğu ortamda taşınabilir veya sabit sobalardan istifade edilirdi. Bu koşullarda muhafaza edilen yumurtalardan sekiz on gün içinde ipekböceği çıkardı. Bu süreçte larvalar tahta kazıkların etrafına dikilmiş ve üzeri saman ile kapatılmış “tilimbar” olarak adlandırılan açık ambarların içindeki elek benzeri yataklara serilirdi.¹³³ Bu sırada boyları 2-3 mm ve ağırlıkları 5 mg dolayında olan bu kurtçuklar bir süre burada beslenmeye başladılar.¹³⁴

Yavru ipekböcekleri günde bir kez dut ağaçlarının en yumuşak yapraklarıyla beslenirdi. İpekböceklerinin beslenmesiyle ilgili bu evre on gün boyunca devam ederdi. Daha sonraki günlerde ise öğün sayısı günde ikiye ve daha sonra üçe çıkarılırdı. Bu aşamada artık en yumuşak yaprakları seçmeye gerek kalmazdı. Aynı zamanda bu noktada ipekböcekleri eleğin üzerinde yatmazlar, serbest bir şekilde yerde sürünebilirlerdi. İpekböcekleri günde beş altı defa beslenmeye başladığı zaman kendilerine koza örmeye başladılar. Bu son olgunlaşma dönemi 40 gün sürerdi.¹³⁵ Tırtıllar yumurtadan çıktıktan sonra olgunlaşana kadar üç ya da dört kez deri değiştirir.¹³⁶ Bu süreçte ilk başta hafif grimsi beyaz renginden siyaha ve en son da yeşile dönüşürdü. Tırtıl bu rengini dut yaprağının yeşilinden alırdı.¹³⁷

Bu sürecin sonunda tırtılların boyu 5-9 cm'ye ulaşır ve koza örmeye başlarlar ve bu işlem 4-5 gün içinde tamamlanırdı. Kozalar kendi haline bırakıldığında 14-16 gün sonra kelebekler kozayı delerek çıkarlardı.¹³⁸ Bu nedenle kozalar son haline ulaştığı zaman içinden düzgün ipek elde etmek için ipekböceklerinin çıkmadan önce boğulması

¹³² Henüz Hazar Denizi kıyısında yer alan Ordubad gibi bazı şehirlerdeki Türkmen köylerinde kadınlar yumurtaları bu şekilde büyütülmektedirler.

¹³³ Steinmann, *Shah Abbas And Royal Silk Trade*, s. 59.

¹³⁴ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

¹³⁵ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 35.

¹³⁶ Herbert, *Travels in Persia*, s. 172.

¹³⁷ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 35.

¹³⁸ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

gerekiyordu. Ancak öldüklerinde ipek filamentini¹³⁹ salarlardı. Boğma işlemi üç değişik şekilde gerçekleştirilirdi: kozaları battaniyelerle sarmak, güneş ışığına maruz bırakmak veya sıcak suya koymak. Bu üçüncü yöntem Safeviler döneminde kullanılan en yaygın metottur.¹⁴⁰ Daha başka, kozaları tuzlama, kozalara buhar şoklama uygulaması ve hatta kozaları pişirme gibi çok uygulanmayan birtakım yöntemler de vardı. Tüm bu işlemlerden herhangi biri gerçekleştirilmez de ipekböceği kelebek olarak kozadan çıkarsa koza parçaladığı için de etrafındaki ipektan iplik elde etme imkânı kalmazdı. Zira ipekböceğinin ipek ham ipek filamentini bütün olarak salması için öldürülmesi gerekiyordu.¹⁴¹

1620'lerde Sir Thomas Herbert'in ipek üretimiyle ilgili betimlediği bu aşamalar bir sonraki yüzyılda da aynı şekilde gerçekleştirilmiştir. Üretimin son bir sobanın üzerinde kaynar su kazanı ve içinde de kozalar bulunur bir halde bir kişi kozanın saldığı iplikleri sararken kazanın diğer tarafındaki kişinin de küçük bir sopayla ölü tırtılları kazandan çıkarırdı. Bu son işlem her yıl aynı şekilde tekrarlanırdı. Yalnız tüm kozalar işleme tabi tutulmaz, bir sonraki sene de yumurtaya ihtiyaç duyulacağı için sınırlı sayıda ipekböceğinin kozalarını delerek kelebek olarak çıkmasına izin verilirdi. Böylece çiftleşmeden sonra dişiler ölmeden yumurtalarını bırakırlardı.¹⁴²

Kozaların kazanda suya batırıldıktan sonra üzerindeki yapışkan maddenin gitmesi için ekşi süte batırıldığı da vakiydi. Bir kozadan üç ila sekiz ipek filamenti çıkardı. Bu lifciklerin boyu 2-3 bin metreye kadar ulaşır ve bir kozadan kopmaksızın 1000 metreye kadar filament çekilebilirdi.¹⁴³ XVII. yüzyılda ipeğin makaralara sarılma işlemi elle yapılırdı. Bu sırada eğirmek tabir olunan işlem yapılarak birkaç tanesi bir araya getirilen filamentler uzatılırdı.¹⁴⁴ İpeği sarmak için kullanılan makaralar çok büyük olabilirdi. Avrupa'da olduğu gibi İran'da da küçük makaralar tercih edilirdi, çünkü büyükleri açması çok daha zordu.¹⁴⁵ Ham ipek üretimi bu şekilde gerçekleştirilmekteydi. Sarma

¹³⁹ İpek filamentinin çıkarıldığı kozalarda genellikle bir veya iki uç bulunur. Yani ipek tek ya da çift filament halindedir. Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

¹⁴⁰ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 34, 35.

¹⁴¹ F. Lafon, H.L. Rabino, *San'at e Novgan*, s. 5.

¹⁴² Herbert, *Travels in Persia*, s. 172.

¹⁴³ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 52.

¹⁴⁴ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 131, 132.

¹⁴⁵ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 34, 35.

işlemi bittikten sonra sonra çileler (yumaklar) beraber bağlanır ve başka bir işlem yapılmadan bu şekilde ihracata hazırlanırdı.¹⁴⁶ Bundan sonra toplanma ve pazarlama aşamasına geçilirdi. Bu işlem de yılda bir kez genellikle Nevruz civarında, Mart ayının sonlarında gerçekleşirdi.¹⁴⁷

Yukarıda belirtildiği gibi ipek üretiminde ve pazarlanmasında Ermeni tüccarlarının büyük emeği vardı. Zengin Ermeni tüccarları ipek üretim bölgelerinde çalışan Ermeni köylüleriyle her mevsim temasa geçiyorlardı. Culfalı Ermeniler ipek satın almak için buralara giderek her yıl üretim için gerekli olan sermayeyi köylülere temin ediyorlardı. Baharda ham ipek mahsulünü kontrole giderek, ipek pazara sürülecek hale gelene kadar köylülerle birlikte kalırlardı. Culfalı Ermeniler tüm bu dolaşımı kontrol etmelerine rağmen ipeği öncelikle İsfahan'a götürmek ya da şahın Kazvin'deki depolarında bekletmek zorundaydılar.¹⁴⁸ Bunun sebebi de sonraki bölümde üzerinde durulacağı gibi şahın ipek ticareti üzerindeki sıkı denetimiydi. Ermeni tüccarlarının temsilcileri ipeği buradan ya Anadolu üzerinden Avrupa'ya veya İsfahan'a götürüyorlar ya da Avrupalı tüccarlara satıyorlardı. Avrupalı şirketlerin mensupları ipeği genellikle İsfahan'dan teslim alıyorlardı.

İpek piyasası üzerindeki denetimi sıkılaştırma politikası çerçevesinde devlet temsilcileri hasattan önce ipek üretim bölgelerindeki çiftçilerden ürünleri hasattan sonra elde edebileceklerinden daha düşük fiyatlara satın alıyorlardı. Bu sistem "piş furuş" ya da hasat öncesi satış olarak biliniyordu. Bu sistemin kurallarına göre hasattan önce çiftçilere ödeme yapılarak onların ipeği alıcıya (yani şahın tüccarlarına) vermeleri sağlanıyordu. Tüm bu önemlere rağmen şahın tüccarlarından başkalarına gizli satışlar da gerçekleştiriliyordu. Gizli satış yapmanın cezası satıcının tüm ipeğine el konulmasıydı. Buna rağmen çiftçiler elde ettikleri kazancın azlığından dolayı ipeği gizlice özel tüccarlara satmaya hazırlardı. Şahın ipek tekeli uygulaması boyunca Flemenk Doğu Hindistan Ticaret Şirketi VOC tüccarları dahi piyasa altından ipek satın almıştı. Ancak bu alımlar son derece küçük çaplıydı.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade", s.81.

¹⁴⁷ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 47.

¹⁴⁸ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 133.

¹⁴⁹ Floor- Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", s. 350.

İpeğin toplanması süreciyle ilgili daha ayrıntılı bilgilere Flemenk kaynaklarından ulaşabiliriz. Bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre tüccar Gilan ve Mazenderan eyaletlerinin merkezi olan Reşt şehrine giderek kendisini yerel beye tanıtır, meramını iletir ve ön satış sözleşmesini yaparak ipeği satın alırdı. Başlangıçta Flemenkler satın aldıkları ipeği toplamak üzere personellerini Gilan eyaletine kadar gönderiyorlardı. Ancak daha sonraları Gilan'dan Bender Abbas'a kadar olan nakliye ücretinden kurtulmak ve hastalıklara yakalanmamak için ipeği İsfahan'dan almaya başladılar. 1626'da Flemenklerle yapılan anlaşmayla ipeğin artık İsfahan'dan teslim alınmasına karar verildi.¹⁵⁰ Anlaşma yapıldıktan sonra 1632-1638 yıllarında hususi tüccarlardan ipek alımı yapıldığı gibi durumlar dışında Flemenkler artık bizzat Gilan'a gitmediler, ipeği direk İsfahan'dan aldılar. VOC yöneticilerinin böyle bir yola başvurmasında Flemenk tüccarların ipeğin kalitesi konusunda deneyimsiz olmalarının yanı sıra Gilanlı çiftçilerin onları kandırmaları da etkiliydi. İran'daki VOC yöneticisi Overschie'ye göre (1633-39), 100 yük ipeği bir araya toplamak için diğer görevlileri saymaksızın en azından yirmi kişiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü ipek köy köy dolaşarak bohçalarla toplanmaktaydı.¹⁵¹

İran'daki VOC yöneticisi Carel Constant (1642-45)'in on yıl sonra aktardığı bilgilere göre Nisan ya da Mayıs'ta ipek tüccarları Gilan eyaletine gitmek üzere yola çıkıyorlardı.¹⁵²

Yukarıda belirtildiği üzere ipeğin Gilan'dan değil de Kazvin ya da İsfahan'dan alındığı zamanlarda yabancı şirketlerin tüccarları işe karışmazlar, ipek aracı tüccarlar tarafından kararlaştırılan yere kadar ulaştırılırdı. İpek Gilan'da çileler haline getirildikten sonra yığınlar halinde taşınarak tüccarlar tarafından Kazvin'den kara yoluyla Levant'a ya da İsfahan'a gönderilmekteydi. Şah Abbas'ın ipek ticareti tekeli uygulamasıyla birlikte oluşturulan devlet depolarından en büyüğü Hazar eyaletlerinin dağıtım merkezi olan Kazvin'de yer alırdı."¹⁵³ Gilan'da tartıldıktan sonra İsfahan'a gönderilmek üzere yola çıkan ipek öncelikle katır kervanları ile Kazvin'de yer alan bu saray depolarına

¹⁵⁰ Antlaşmanın diğer maddeleri için Bkz. Meryem Nejad Ekberi Mihriban, **Şah Abbas Kebir: Zandegi ve Neberdha ye Ghahraman e Bozorg e Milli**, Tahran: Neşr-i Ketab Parsa, 1387, s. 168.

¹⁵¹ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 343.

¹⁵² Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 344.

¹⁵³ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 344.

nakledilirdi. Dağıtım noktası olarak Kazvin'in merkezi konumu şehri aynı zamanda özel tüccarların da deposu haline getirmişti.¹⁵⁴

İpek Kazvin'de "tahvildâr" (nakliye memuru) adı verilen bir memurun yönetiminde depoda tutulurdu. Depolardan ipekler getirilir ve balyalar açılarak tüccar bunların içinden seçim yapmadan önce güneş altında kurumaya bırakılırdı. Daha sonra tüccar istediği ipeği seçer ve o çeşitten olan ipek istenilen miktarda tartılırdı. Bu işlem tercihen kadının huzurunda yapılır. Bunların yanı sıra tüccar aldığı ipeğin kalitesiyle ilgili ayrıntılı talimatlar alırdı. Düşük kaliteli, ince, yünsü ya da siyah ve kötü renkli ipek kabul edilmezdi. İpek seçildikten sonra her bir balya ayrı ayrı keten kumaşlara sarılıp paketlenir ve develerle Basra Körfezi'ne yapılacak uzun ve zorlu yolculuk için hazırlanırdı.¹⁵⁵

İsfahan'a nakledildiği zaman alıcının gözü önünde bir kez daha tartılırdı. Tartma işlemi çok hassas olduğundan bu işlem İsfahan veziri, şehir kalantarı, müstevfi-i hassa, baş tüccar ve daha az yetkili birkaç memurun gözetimi altında yapılmaktaydı. Balyaları önce İranlılar daha sonra da satın alan ülkenin temsilcileri kendi ölçülerine göre tartarlardı. İpeğin defalarca tartılmasının sebebi de rutubet nedeniyle balyaların hafiflemesi ihtimaline karşı bir uygulamaydı. İpek tartıldıktan sonra satılırdı. Ancak paketleme aşaması biraz uzundu. Zira İranlıların farklı kalite ipekleri aynı balyada karıştırarak paketlemenin yanı sıra balyalara taş ve çaput yerleştirme huylarından dolayı gerektiği takdirde yeniden paketlemek ve ilk paketlemeden sonra paketleri yeniden dikmek için çok zaman ve enerji harcanıyordu. İpek 70 ila 90 kiloluk balyalar¹⁵⁶ halinde paketlenirdi. Balyanın içinde yer alan ipek çileleri en başlarda halatla bağlanıyordu fakat bu usul 1642'de Hollandalıların bu halatların çok ağır olduğundan şikâyet etmeleri gerekçesiyle kaldırıldı. Her bir balyanın içine balyanın seri numarası, net ağırlığı ve kalitesinin yazılı olduğu ve paketleme sırasında orada bulunan baş temsilci ve yardımcısının imzaladığı bir kâğıt konulurdu. Balyalar kumaştan yapılmış ipele bağlanarak pamuklu kumaştan bir örtüye sarılır ve hayvan kılından yapılmış bir kumaş üzerine dikilirdi. Bu son kat da ipele bağlanırdı. Önüne şirketin adı ve balya

¹⁵⁴ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 47-50.

¹⁵⁵ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 345.

¹⁵⁶ Her bir balya yaklaşık 18 man-i şah ya da 36 man-i Tebriz yani 104. Kg. ağırlığındaydı ve bir deve iki balya taşıyabilirdi. Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s. 66.

numarası işaretlenirdi. İpeğin net ağırlığı ve fiyatı üzerine anlaşmaya varıldığında kontrat imzalanır, tüm balyaların en azından yarısı yeniden pakletildiğinde kesin satış sözleşmesi imzalanırdı.¹⁵⁷

İpek pakletlendikten ve anlaşma imzalandıktan sonra bir deve ya da katır kervanı ayarlanırdı. Pek çok tüccarın, özellikle de yabancı tüccarların kendi yük hayvanları yoktu ve diğerlerinin hizmetine ihtiyaçları vardı. En yaygın yük hayvanı deveydi fakat Hazar Bölgesi gibi dağlık ve yağmurlu arazilerde çoğunlukla eşek kullanılırdı. Kervanlarda tüccarlar tarafından binek hayvanı olarak at ve katırdan da faydalanılmaktaydı. Bir deveye daha fazlasını taşıyacak kapasitede olmasına rağmen iki balya ipek yüklenirdi.¹⁵⁸ Bir katırın yük kapasitesi 150 ila 180 kg arasındayken bir eşek 100 kilo ya da bir balyadan daha fazlasını taşıyamazdı. Katır ve deve sürücülerinin çoğunluğu Müslüman'dı. Katırların yetiştirilmesi ve ticarete kullanılması kabilevi bir özellik gibi görünmektedir. Yerleşik Türk Lapuy kabilesi katırcılar adıyla ünlüydü. Şiraz'ın kuzeydoğusu ve Persepolis yakınındaki Lapuy ve Zarqan köylerinde oturuyorlardı. Buralardaki katır sürücülerini tüm İran'da tanınırdı ve Zarqanlı olanlar İsfahan ve Bender Abbas arasındaki trafikte bir tekel elde etmişlerdi. Yolların güvenliğinin sağlanması hizmetinin karşılığı olarak kervan rotası üzerinde belirli yerlerde "rahdarî" adı verilen geçiş vergisi alınmaktaydı. Yollarda uygulanan bu güvenlik sistemi devlet siyasi kontrolünün bir koluydu.¹⁵⁹ Rahdarî vergisinin alınması veya miktarı tamamen Safevi Devleti ile tüccarların geldikleri devletler arasındaki anlaşmalarla belirlenmişti.¹⁶⁰ Mesela Hollandalılar rahdarî beratına sahip olduklarından dolayı İsfahan'dan Bender Abbas limanına gidene kadar hiç ücret ödemezlerdi.¹⁶¹ İpek üretim sürecinden dağıtımına kadar tüm süreci kontrol eden Ermeni tüccarlarına rağmen Şah Abbas, güvenlik sağlamakla görevlendirdiği "rahdâr" adlı pek çok memur atamıştı. Rahdar uygulaması sadece kontrol güvenliğini sağlamakla

Matthee, *The Politics of Trade*, s. 47-50.

¹⁵⁸ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 345.

¹⁵⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 62.

¹⁶⁰ Bastani Parizî, "Cozr o Med a Siyaset ve Ekteşad dar İmparatori a Safeviye", *Mecelle-i Yağma*, Shomare 228 (1346), s. 62.

¹⁶¹ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 49-50.

birlikte tüccarların ipek satışı üzerindeki devlet denetimiyle belirlenen kuralları çiğneme teşebbüslerine karşı bir  nlemdi.¹⁶²

Tedbir amacıyla bir kervan sözleşmesi yapılır, yolculuğun müddeti de bu sözleşmeyle garanti altına alınırđı. Kervanlar “kafile başı”nın liderliği altındaydı. Hırsızlık önlemi olarak deve sürücülerinin kervanlarında taşıdıkları her şeyin ağırlık veya hacim özelliklerinin yazılı olduğu ve aynı inançtaki şahitlerin huzurunda deve sürücüsünün kendisi tarafından imzalanmış ya da mühürlenmiş bir liste taşımaları usulü takip ediliyordu. Bu liste varışta karşılayan temsilciye verilirdi. Her balyanın üzerinde sorumlu deve sürücüsünü meydana gelen hatalardan sorumlu tutacak bir mühür yer almaktaydı.¹⁶³

İpek kervanı İsfahan’dan kervanla güneye Bender Abbas’a gitmek üzere yola çıkarsa kıyıda gemilere yüklenerek doğrudan İngiltere ya da Hollanda’ya gönderilir, eğer Türkiye üzerinden gidecekse yine kara yoluyla buradan Halep ya da İzmir’e kadar taşındıktan sonra buradan gemilere yüklenerek Avrupa’ya nakledilirdi. Levant Şirketi tüccarı William Clark yaz ve sonbahar başının mal satın almak için en uygun zaman olduğunu belirtiyordu.  nk  gemiler İngiltere’ye gitmek üzere sonbahar ve kış aylarında hareket ediyorlardı. Ağustos ya da Eylül’de bir kervan Mekke’den ve ipek kervanları da İran’dan gelirdi.¹⁶⁴

1.6. Üretim ve Ticaret Hacmi

İran ipeği Avrupa’ya başlıca üç farklı yoldan taşındığından dolayı ticaretin hacmiyle ilgili bu g zerg hların verilerine göre bir fikir yürütülebilir. Ancak bu rotalardan Levant rotası üzerinde Halep ve İzmir gibi birden fazla liman ve pazar olması nedeniyle verilerin kontrol edilmesinin zorluğu ve siyasi, coğrafi bir takım koşullara bağlı olarak ticaret hacminin sürekli değiştiği göz önünde bulundurulursa sağlıklı rakamlar ortaya koymak pek mümkün görünmemektedir. Yaklaşık olarak söylemek gerekirse Levant’ta

¹⁶² Dale, *The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals*, s. 123.

¹⁶³ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 50.

¹⁶⁴ P.R. Harris, “An Aleppo Merchant’s Letter-Book”, *The British Museum Quarterly*, vol 22, no. 3/4 (1960), s. 69.

XVI. yüzyılda ipek ticareti birkaç yüz balyayı yani birkaç bin kilogramı geçmiyordu. XVII. yüzyılda bu rakam muhtemelen 200.000 kg civarındaydı.¹⁶⁵

İran ipek ticaretinde Rusya rotası XVI. yüzyıldan beri siyasi olaylar nedeniyle düzensiz bir şekilde kullanılıyordu. Bu nedenle XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar ithalat seviyesi azdı. Daha sonraları Rusya hükümeti ve Culfa Ermenileri arasında imzalanan bir anlaşmayla güvence altına alınan ticaret önemli ölçüde arttı. Rus arşivlerinde Astrahan'dan 1676'da 41.000 kg, 1682'de 29.000 kg ipek ithal edildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır ki bu rakamlar oldukça geç bir döneme ait olduğu için bunları değerlendirmeye almak gereksizdir.¹⁶⁶

Ümit Burnu rotasından yapılan ipek ticaretine dair rakamlara ise Doğu Hindistan Şirketlerinin arşivleri sayesinde ulaşıldığı için hata payı oldukça düşüktür. 1620'lerde Thomas Barker ve Edward Pettus üretimin üçte ikisi olan 6.200 balyanın da Avrupa'ya ihraç edildiğini söylemektedirler.¹⁶⁷

XVII. yüzyıl İran ipek üretimine dair veriler Avrupalı seyyah ve tüccar temsilcilerin raporlarına dayanmaktadır. Seyahatnâmelerden Fransız seyyah Chardin ve Adam Olerius'un verdiği rakamlar araştırmacılar tarafından çoğunlukla doğru kabul edilenlerdendir.¹⁶⁸ İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi temsilcilerinden ajan Thomas Barker ve Edward Pettus'un raporlarında sunduğu veriler de yüzyılın başındaki ipek üretimi hakkında fikir vermektedir. Buna rağmen onların ve seyyahların verdiği rakamlar arasında uçurumlar bulunmaktadır.¹⁶⁹ İlk defa 1618 yılında İran'da hizmet etmeye başlayan bu iki tüccar Horasan'ın kuzeydoğu eyaletleri hariç toplam ipek üretimini 168.000 man-i şah yani 9.300 balya olarak göstermektedir.¹⁷⁰ Bu rakam uluslararası ticareti etkileyecek bir boyutta olmayıp gerçeğin çok altındadır. İki EIC

¹⁶⁵ Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s.71.

¹⁶⁶ Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s.71.

¹⁶⁷ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade", s. 74.

¹⁶⁸ Adam Olerius, **Sefernâme-i Adam Olerius**, terc.: Ahmed Behpur, Tahran: Sazman-ı İntişarat-ı ve Ferhangi Ebtikar, tz, , s. 279-281, Chardin, *Seyahatnâme*, s. 364.

¹⁶⁹ IOR/E/3/7, 46v-48, Ronald Ferrier, "An English View of Persian Trade in 1618-Reports from the Merchants Edward Pettus and Thomas Barker," **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, XIX, 2. (1976);, s. 182-214, s. 192-93.

¹⁷⁰ Steinmann, *Şah Abbas and Royal Silk Trade*, s. 69.

memurunun şirketin İran'daki henüz ikinci yılında üretim konusunda yanlış hesaplama yapmış olmaları normaldir. 1633-39 yılları arasında İran'daki VOC temsilcisi Overschie'nin 1637'deki bir raporunda İran'da toplam üretimin 2800 balya olduğunu ve bunun 2100 balyasının Gilan'dan geldiğini hesaplamıştır.¹⁷¹ Bu hesaplama bir ortalama vermesi açısından önemlidir.

1.7. İpek Ticaretinde Karşılaşılan Başlıca Sorunlar

Tüm ticari ürünlerde olduğu gibi tüccarların ipek ticaretinde de dikkat etmesi gereken noktalar vardı. İran ipek ticaretinde ipeğin niteliği, kalitesi ve ağırlığı ile ilgili şikâyetler başlıca konulardı. Avrupalı şirketlerin temsilcilerinin alış-veriş ve nakliyat sırasında deneyimlediği problemler raporlara yansımıştır. Bu raporlar sayesinde son derece ilginç yorumlar hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Zira şikâyetler şirketlerin merkezinden yani Londra ve Batavia'dan İran'daki temsilciliğe bildirildiği için temsilciler de bu durumun açıklamasını yapmak zorunda kalıyorlardı.

En önemli şikâyet konusu ham ipek balyalarının ağırlığının yolculuğun başından sonuna kadar büyük ölçüde değişmesiydi. Mesela Gilan'dan yola çıkan balyalar İsfahan'a ulaştığında ağırlığının yaklaşık 1/3'ünü kaybediyordu. Bu durum ipek üretim bölgelerinin sahip olduğu nemli iklim ile iç kesimlerinin kurak iklimi arasındaki farkın etkisinden kaynaklanıyordu.¹⁷² İpek ağırlığının 1/3'ü kadar nem tutabiliyordu.¹⁷³ Ayrıca ipek nemliyken paketlenildiği zaman nakliyat sırasında kuruduğu için çok fazla ağırlık kaybediyordu. Normal koşullarda bir balya ipeğin Kazvin ve İsfahan arasındaki yolda ağırlığının en fazla %3 ünü kaybetmesi gerekmekteydi. VOC tüccarları İranlıları ipeği ıslak halde iken paketlemek suretiyle ağırlığını arttırmakla suçlamakta ve şahın ipeği nemin azami düzeyde olduğu kış mevsiminde dağıtmayı tercih etmesinden şikâyet etmekteydiler. Bu problem, balyaların tartılmadan önce güneşte kurutulması ve artık ağırlık kaybetmeyene kadar her gün tartılmasıyla çözüldü.¹⁷⁴ Ağırlık problemleriyle ilgili başka bir şikâyet konusu da İranlıların balyaların içine taş ve çul çaput doldurarak ağırlığını çok gösterdiklerine ve farklı kalitedeki ipekleri aynı balyada karıştırdıklarına

¹⁷¹ Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s.76.

¹⁷² Matthee, *The Politics of Trade*, s. 48.

¹⁷³ F. Lafon, H.L. Rabino, *San'at e Novgan*, s. 7.

¹⁷⁴ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 48.

dair olandır. Bu mesele de balyaların paketlenme öncesinde sıkı bir şekilde kontrol edilerek her birinin içine ağırlığı ve ipeğin cinsinin ve balya numarasının yazılı olduğu ve baştemsilci ve yardımcısı tarafından imzalanan bir kâğıt yerleştirilmesiyle çözüldü.¹⁷⁵

Yol boyunca ödenen ekstra ücretler de tüccarlara yaka silktirmişti. Zaman zaman devlet politikası gereği şirketlere verilen ayrıcalıklar bazı yol ücretlerinden muafiyet sağlasa da tahvildar ve müstevfiye hediye olarak sunulan paralar gibi birtakım ek taşıma ücretleri vardı. Tüm bu vergilerden başka özel durumlarda mesela nakliyat zamanı dışında yapılan alımlarda %0.5 oranında “dallalı” adı verilen bir komisyon ücreti ödemek gerekiyordu. Bunlara ek olarak köprü geçiş ücreti ve bazı yerlerde “rahdarî” ücreti ödememek için de birtakım hediyeler de bunlara dahil oluyordu.¹⁷⁶

Son olarak VOC yöneticilerince İran’daki temsilciliğe ulaşan sıra dışı bir şikâyet konusu da zikredilmeye değerdir. Burada VOC yöneticileri ipeğe deve teri bulaştığını ve bunun da kaliteyi bozduğunu öne sürmekteydiler. Willem Floor’a göre bu iddia son derece asılsızdır. Balyaların güneyde deve terinden etkilenmekten çok donma tehlikesiyle karşı karşıya kalma olasılığı daha yüksekti. İsfahan’dan güneye nakliyat çoğunlukla Aralık-Ocak gibi kış aylarında yapılmaktaydı. Bu sırada hava koşulları nedeniyle develerin balyalara terini bulaştıracak kadar terlemesi pek mümkün değildi.¹⁷⁷ Ancak bize göre bu iddiada bir gerçeklik payı olmalıdır. Çünkü soğuk havada develerin terlemediğinden emin olamayız. Ayrıca ipek çok hassas bir kumaş olduğu için teri çok belli eder. Bu nedenle ipliklere az miktarda ter bulaşsa bile bu terin dokunan kumaşa aynen geçmesi çok yüksek bir ihtimaldir.

1.8. İpek Ticaretinde Harcama ve Fiyatlar

İpeğin fiyatı kalitesine, çeşidine ve ağırlığına göre değişmekteydi. Standart ölçüt genellikle 100 kiloluk balya ya da 200 kg’lık yük şeklinde belirleniyordu. Bununla beraber farklı devletlerin ağırlık ölçülerine göre de tartım yapılabiliyordu.¹⁷⁸ XVII.

¹⁷⁵ Rudi, “Merchants in Safavid Iran: Participants and Perceptions”, *Journal of Early Modern History*, 4/3-4, Leiden: 2000, s. 233-268. s. 48.

¹⁷⁶ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 346, Matthee, *The Politics of Trade*, s. 56.

¹⁷⁷ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 347.

¹⁷⁸ Ticarete Kullanılan Uluslararası Ağırlık Ölçüleri şu şekildeydi:

yüzyılda bu fiyat Avrupalılar için balya başına 50 tuman kadar çıkabilirken Ermeni tüccarları daha ucuza ipek alabiliyorlardı. Şah Abbas, 1619 yılında ipek ticaretinde tekel uygulamasını başlattığı müzayedede balya başına ipek fiyatını 50 tuman olarak belirledi ve bu fiyat uygulaması onun ölümüne kadar bu şekilde devam etti.¹⁷⁹ Muhtemelen daha düşük olan bu fiyat Avrupalılar için yüksek tutuluyordu. Mesela 1619 yılındaki müzayedede Ermenilerin yüksek fiyat teklif etmesi olayının da şahla Ermeniler arasında önceden kararlaştırılmış bir plandan ibaret olduğu dahi iddia edilmektedir.¹⁸⁰ Eğer bu doğru ise -ki aşağıda ifade edildiği üzere bu ihtimal çok yüksek-buradaki amacın İngilizlerin daha yüksek fiyat vermesini sağlamak olduğu aşikârdır. Keza bunda başarılı olduğu da söylenebilir. Zira Ermenilerin şaha teklif ettiği fiyatı çok bulmalarına rağmen İngiliz temsilcilerinin bu müzayedede balya başına 50 tuman yani yaklaşık 165 sterlin üzerinden 71 balya ipek satın aldıkları görülmektedir.¹⁸¹

Şah Abbas tarafından 1619 yılında Ermenilere verilen bir fermenda gelecek sezon yani 1620 yılı için şahın verdiği ipek fiyatları belirtilmişti. Buna göre; 1 kharvar yani 290 kg ham ipek üreticiden 30 Tebriz tumanına satın alınmaktaydı. Burada belirtildiğine göre

Yük: 2 balya

Balya: aksi belirtilmedikçe 100 kg (İran ham ipek balyaları yük hayvanının cinsine, yolun uzunluğuna ve yerel uygulamalara göre 75 ila 150 kg arasında değişmekteydi. İpeğin ağırlığı da etraftaki nem oranına göre değişiklik gösterebilmekteydi. Safevi İran'ında ipek balyası 36 man-i Tebriz yani 104 kg olarak belirlenmişti.

Man-i Şah: 2 man-i Tebriz

Man-i Tebriz: 2.89 kg

Pound avoirdupois:0.454 kg

Dutch pound (pond):0.494 kg

Great pound (24 oz.): 0.681 kg

Florence pound:0.340 kg

Marseille pound: 0.388 kg

Venice pound: 0.301 kg

Russian pud: 16.38 kg

1 balya: 20 batman

1 batman: 6 okka

1 okka: 3.5 marsilya poundu. Bkz. Herzig, “*The Volume of Iranian Raw Silk Exports*”, s.66, 67, 70.

¹⁷⁹ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 329.

¹⁸⁰ Pietro Della Vale, **Sefernâme-i Pietro Della Vale**, Cose e Parole Nei Viaggi di Pietro Della Vale'den İtalyanca'dan Farsça'ya Terc. eden: Şuaeddin Şifa, Tahran: 1384, s. 353-354.

¹⁸¹ R.W.Ferrier, “The Armenians and The East Indian Company in PersiaThe 17th and Early 18th Centuries”, **The Economic History Review**, New Series, vol:26, no 1 (1973), s.38-62, s.45.

Osmanlı İmparatorluğundan gelen tüccarlar da bu fiyat üzerinden 16 tuman daha fazla (toplam 46 tuman) direk alım yapabileceklerdi.¹⁸² EIC temsilcisi William Burt'un, 1628'de şahla yaptığı anlaşmada, ipeğin fiyatı İngiliz malları ile takas edilmesi halinde balya başına 48 tuman ve nakit olacaksa 45 tuman üzerinden dörtte üçü İngiliz malları ile dörtte biri de nakit ödeme yapılması şartıyla belirlenmişti.¹⁸³

Daha sonraki yıllarda İran'daki ticaretini artıran VOC şirketi temsilcisi Carel Constant (1642-45) sonraki yıllarda Culfalı Ermenilerin her biri yaklaşık olarak 36 mann-i şah¹⁸⁴ ağırlığında olan ipeğin yükünü 26 ila 28 tumana satın aldıklarını ve ipeği hırsızlığa karşı güvence altına almak için yük başına 2 ila 3 tumanlık ek bir ücret ödediklerini ifade etmektedir. Son olarak rahdârî ve buna benzer nakliye ücretleri için yük başına 10-12 tuman ödediklerini ve böylelikle varış noktasına gelene kadar ödedikleriyle birlikte bir balya ipeğin onlara 38 ila 43 tumana mal olduğunu eklemektedir. Constant'ın belirttiğine göre Ermeni tüccarları ipeği Türkiye pazarlarında yükü 900 ila 920 riyal/58 ila 60 tuman arasında bir fiyata satıyorlardı. Constant'ın verdiği bu bilgiler Ermeni tüccarların Türkiye rotasından Halep, İzmir ya da İstanbul'a gerçekleştirdiği nakliyatla ilgilidir. Nitekim Ermeni tüccarların daha iyi pazarlar bulmak amacıyla ipeği İzmir'den Livorno ve Cenova'ya ihraç ettikleri hallerde nakliye ücretinin arttığını da göz önünde bulundurmak gerekir.¹⁸⁵ Buradan anlaşıldığı kadarıyla ipeğin ücretinin yanı sıra sigorta ücreti ve geçiş ücretleri başlıca ücretlerdi.

Ancak üretim yerinden satış yerine gidene kadar ipek taşıma ücretleri nakliye ve vergi ücretleriyle gümrük vergilerine bağlı olup değişken olabilirdi. Nakliye ücretleri yolların durumunu, yolculuğun süresi ve hayvanların ve hayvan yeminin ulaşılabilirliğini belirleyen yere ve mevsime göre değişirdi ve ortam koşullarına göre bir dalgalanma sergilerdi. Kervan liderleri yazın seyahat etmeyi sevmezlerdi ve eğer yazın yolculuk yapmaları istenirse daha fazla fiyat çıkarırlardı. Bir defasında bir temsilcinin 1653'te

¹⁸² Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 63.

¹⁸³ Ferrier, "*The Armenians and The East Indian Company*", s.46. Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticari Hayat", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı: 48, Erzurum: 2012, s. 365-386, s. 376.

¹⁸⁴ 36 mann-i şah yaklaşık 208.08 kg'a tekabül etmektedir. Bu oran Herzig'in verdiği ağırlık ölçülerine göre hesaplanmıştır.

¹⁸⁵ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 344.

satın aldığı ipeği Temmuz'da taşımak istemesi ortalama fiyattan fazla ödemesine neden olmuştu. Hayvan otlatma mevsimi, buna bağlı olarak yük hayvanlarının azlığı ve yiyecek sıkıntısına yol açan kıtlık zamanları da fiyatları etkiliyordu. Mesela yine 1678'de VOC, kuru ot sıkıntısı nedeniyle yüksek bir taşıma ücreti ödemek zorunda kalmıştı.¹⁸⁶ Taşıma ücretleri kervanbaşına farklılık gösterebilirdi. 1635 yılına ait bir ipek faturasında şirketin ipek nakliye masraflarının toplam masrafların %8.4 ünü oluşturduğu görülürken bu rakam 1637 tarihli bir faturada %2.6 oranına düşmüştür.¹⁸⁷ Geçiş ücreti olarak da her bir deve yükünden on üç Abbasî alınıyordu.¹⁸⁸

1.9. İpek Ticareti Güzergâhları

Çin ipek köyü Tien-Tsin'den başlayarak Hokand, Semerkand, Merv, Nişabur, Kazvin ve Tebriz'e ve oradan Bağdat'ın güneyine ya da Karadeniz'de Trabzon'un kuzeybatısına ulaşan yol 7000 mil uzunluğundaki tarihi İpek Yolu antik çağlardan Moğol hâkimiyetine kadar Çin ile Orta Asya ve Batı arasında ana ticaret yoluydu.¹⁸⁹ İpek Yolu Moğol istilasının ardından işlerliğini kaybetmekle birlikte İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan Safevî çağının başlarına kadar bu büyük yolun devamı niteliğinde ana ve tali ipek yolları ortaya çıktı.¹⁹⁰ İlhanlı Devleti'nin kuruluşuyla ticaret yollarının emniyeti konusunda tedbirler alındı ve güney, batı ve kuzey komşularla İran arasındaki ticari yollar gelişim gösterdi.¹⁹¹

XIV. yüzyılda doğu ile batı arasındaki ticarete Bursa ve Tebriz gibi iki önemli merkez göze çarpmaktadır. Bunlardan Bursa doğu-batı ticaretinde bir dünya pazarı haline gelirken Tebriz de Moğollar için Bağdat'ı gölgede bırakan doğudaki ticaret merkeziydi. Bu ticarete ana yol Erzincan ve Sivas üzerinden Konya'ya ve Ayas limanına bağlanıyordu. Bu bölgede Moğol barışı altında ticaret rahat bir şekilde yürütülüyordu.¹⁹² Ancak aynı süreçte Mısır'da Memluk hanedanının yükselişiyle ticaret merkezleri güney Akdeniz'e kaydı. 1375'te Ermenistan Memlukların eline geçti ve Akdeniz limanı

¹⁸⁶ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 58, 59.

¹⁸⁷ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 345.

¹⁸⁸ Safeviler devrinde para birimi. Parizî, "*Cozr o Med*", s. 62.

¹⁸⁹ Steinmann, "*Shah Abbas And Royal Silk Trade*", s. 69.

¹⁹⁰ Eshraghi, "*Ehammiyat a Tejaret a Abrisham*", s. 131-132.

¹⁹¹ Seyyid Ebulfazl Rezvî, "Rahha-yı Tejari dar Ahd e İlhanî", *Ketabmah a Tarikh ve Coğrafya*, Tahrân: Mehr 1388, Shomare:137, s.23.

¹⁹² Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 15, Eshraghi, "*Ehammiyat a Tejaret a Abrisham*", s. 130.

Ayas'ın tahrip edilmesi İran'ın Doğu Akdeniz limanlarıyla doğrudan bağlantısı kesilmesine neden oldu. Osmanlıların bölgede üstünlük kurması bu süreci tamamladı.¹⁹³

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Avrupalı tüccarlar ipeği Kafkaslardan ve Karadeniz üzerinden Kuzey Avrupa'ya ulaştırıyorlardı. Hazar bölgesinden gelen kervanlar Don Nehri üzerinde doğu ile batı arasında bir ticari liman olarak kurulan Azak'a gidiyordu. Fatih Sultan Mehmed'in Azak'ı ele geçirmesiyle ipek yolu Halep ve Suriye taraflarına kaydı. Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Lübnan'ı ele geçirmesiyle iki önemli ticaret yolu Osmanlıların eline geçti.¹⁹⁴

Safevi devletinin kuruluşundan itibaren Maverâünnehir ve Orta Asya'dan geçen yolların Özbekler ve Karadeniz'in Kuzeyi ve Doğu Akdeniz üzerinden geçen yolların Osmanlılar tarafından kapatılmasıyla ipek yolu bir bütün oluşturmaktan uzak kaldı. Küçük Asya'dan geçen kara ticaret yolu da Osmanlıların elindeydi. Tüm bu sıkıntılara rağmen ipek üretim ve ihracatı durmadı, kaynağı ve yönü değişti. İran ipeği, kalite ve ulaşılabilirlik açısından Çin'e rakip oldu. Safevi hükümdârları ülke içinde ipek üretimini ve ihracatını teşvik ederken ipek tüccarları da batıya, güneye ve Hindistan'a kısa ve emniyetli daha başka yollar aramaya koyuldular.¹⁹⁵

Ham ipek, üretim alanlarından Avrupa'ya kadar bir dizi farklı yolları takip ederdi. Kara üzerinden 1) Bursa ve İstanbul ve oradan da deniz yoluyla doğrudan ya da Balkan yarımadası üzerinden karayoluyla Adriyatik'e, 2) Karayoluyla Suriye'de Halep'e ve oradan İskenderun limanına nakledilerek oradan deniz yoluyla, 3) Karayoluyla İzmir'e ve oradan deniz yoluyla, 4) Reşt, Gilan ya da Şemahi'de yer alan Anzali veya Şirvan'da Niyazabad üzerinden Hazar Denizi'ne ve buradan Volga'ya ve Moskova'ya ve buradan da kara yoluyla Orta Avrupa'ya veya Baltık ya da Beyaz Deniz üzerinden Hollanda ve

¹⁹³ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 15-16.

¹⁹⁴ Lafon ve Rabino, *San'at e Novgan*, s. 21-22.

¹⁹⁵ Eshraghi, "*Ehammiyat a Tejaret a Abrisham*", s. 131-132.

İngiltere'ye, 5) Karayoluyla İran üzerinden İsfahan'dan Bender Abbas'a (Gombron)¹⁹⁶ ve buradan da deniz yoluyla Ümit Burnu'na ulaşıyordu.¹⁹⁷

İran'dan Avrupa'ya kadar giden bu yolları kara ve deniz yolları olarak iki kategoriye ayıracak ve yukarıdaki sınıflandırmayı detaylı biçimde anlatacak olursak batı, güney ve kuzey olmak üzere üç ana güzergâh karşımıza çıkmaktadır.

1.9.1. İran-Anadolu Karayolu

Anadolu üzerinden geçen bu yol başlarda İlhanlılar devrinden (1256-1336) XVII. yüzyılda Doğu Hindistan Ticaret Şirketleri gelene kadar en çok kullanılan rota olarak kalmıştır.¹⁹⁸ Bu dönemde özellikle Hintli tüccarlar mallarını Basra Körfezi ve İlhanlı topraklarına ve Irak-ı Acem, Azerbaycan üzerinden Ayas limanına, Trabzon'a ve diğer Anadolu limanlarına götürmekteydiler.¹⁹⁹ İlhanlılar döneminde Ayas limanı başlıca transit merkeziydi.²⁰⁰

Siyasi ve coğrafi şartlara göre zaman zaman Tebriz-Bursa, Tebriz-Halep, Tebriz-Trabzon, Tebriz-İzmir gibi ana yollar şeklinde değişen İran-Anadolu güzergâhı, eski İpek Yolu güzergâhının bir kısmını takip ediyordu. Semerkant, Buhara, Merv, Tus, Damgan ve Gurgan'dan başlayarak Rey, Kazvin, Tebriz üzerinden Küçük Asya'ya uzanırdı. Yol Tebriz'den önce Kazvin'de şubelere ayrılır, Buradan Azerbaycan veya Trabzon'a ya da Hemedan'a ve oradan da Bağdat veya Musul (daha sonra Halep)'a devam eder ve Küçük Asya'da İzmir'de son bulurdu.²⁰¹ Bu yolun Irak-ı Acem'den geçen şubesi eski İpek Yolunun bir kısmını oluşturmaktaydı. Aras Nehri kıyısında önemli bir geçiş noktası olan Culfa güneydoğudan Tebriz'e ve oradan da Gilan'a

¹⁹⁶ Safeviler döneminde yoğun bir şekilde kullanılan ve Portekiz, İspanyol, Hollanda ve İngiliz gemilerinin üsse sahip olduğu Eski ismi Bender Corun olan bu liman Şah Abbas'ın hatırasına Bender Abbas adını almıştır. Parizî, "*Cozr o Med*", s. 63.

¹⁹⁷ Herzig, "*The Volume of Iranian Raw Silk Exports*", s. 62.

¹⁹⁸ Eshraghi, "*Ehammiyat a Tejaret a Abrisham*", s. 133, 135.

¹⁹⁹ Rezvî, "*Rahha-yı Tejari dar Ahd e İlhanî*", s. 31.

²⁰⁰ Halil İnalçık, **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar: Seçme Eserleri:1**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 218.

²⁰¹ Eshraghi, "*Ehammiyat a Tejaret a Abrisham*", s. 133, 135.

bağlanıyordu. Yine Erdebil'den geçen daha seyrek kullanılan diğer bir yol da Gilan'a ulaşıyordu.²⁰²

İlhanlılar döneminde Azerbaycan üzerinden Erzurum, Erzincan, Sivas üzerinden kuzeyde Trabzon, güneyde Antalya, batıda İstanbul olmak üzere üç yöne dağılırdı.²⁰³ Osmanlılar döneminde bu yolun daha da kısaldığı ve Tebriz üzerinden Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya'ya ulaştığı buradan iki kola ayrılarak Bolu ve Bursa'ya ulaştığı görülmektedir. Erzurum üzerinden Halep'e ise Fırat Vadisi, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa ve Birecik üzerinden gidilebilirdi.²⁰⁴ Batı ile Hindistan ve İran arasındaki ticarete Erzurum ve Trabzon üzerinden geçen bu yol çok önemliydi. Erzurum bu ticarete bir pazar ve entrepo görevini görmekteydi.²⁰⁵ Tebriz-Halep arasındaki bu rota Akdeniz limanlarına ulaşım için kullanılan başlıca yol olmakla birlikte Osmanlı-İran savaşlarının yoğunlaştığı dönemlerde kullanımında bir takım aksamalar olmuştur. 1639'da iki taraf arasında yapılan barış sonucu bu güzergâh yeniden canlanmıştır.²⁰⁶

İran ipeği bu karayolu üzerinden Levant limanlarına Bağdat üzerinden taşındıktan sonra Halep'ten İskenderun'a ve oradan deniz yoluyla Avrupa'ya veya kara yoluyla İzmir'e ve oradan Avrupa'ya taşınıyordu. Bu ticari merkezlere giden çok çeşitli yollar vardı. Mesela Tebriz ile Halep arasında bulunan Diyarbakır ve Cizre'den geçen en kısa yol tehlikeli olduğundan tüccarlarca sık kullanılmazdı. Daha yaygın kullanılan diğer yol Merend, Van-Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik ve Gaziantep'ten geçmekteydi. İsfahan'ı Halep'e bağlayan farklı rotalar vardı. Bunlardan biri Hansar, Nihavend, Kangavar, Kirmanşah ve Mandali'den (Osmanlı Devleti ile sınır kasabası) Bağdat'a ulaşmaktaydı.²⁰⁷ Bağdat'tan Halep'e Anah ve Mayadin yolu ile "küçük çöl" olarak

²⁰² Edmund Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant in the Late Sixteenth Century", *Safavid Persia*, ed: Charles Melville, Cambridge University, 1996, Pembroke Papers 4, s. s.305-322, s.310.

²⁰³ Rezvî, "*Rahha-yı Tejari dar Ahd e İlhanî*", s.23, 25.

²⁰⁴ Nilüfer Akan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda İpek Yolu'nda Kervanlar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, sayı: 11, 2006/2, s.142.

²⁰⁵ Pastırmacıyan, *Tarikh e Ermenistan*, s. 300.

²⁰⁶ Tufan Gündüz, "Safeviler", *TDVİA*, C. XXXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2008, s. 451.

²⁰⁷ Burada tüm ticari emtia Kirmanşah'ta kasabanın yöneticisi tarafından kaydedilir ve listeler imzalanırdı. İran topraklarındaki son köy olan Sumar'da imzalı kayıtlar her kervanın son yetkilisi sayılan yerel hana teslim edilirdi. Bkz. Matthee, "Merchants in Safavid Iran", s. 53.

adlandırılan çölden ulaşmak da mümkündü. Bu en kısa yoldu fakat burada yolcular bedevi akınlarına maruz kalmaktaydılar. Bununla beraber Musul üzerinden ve Nusaybin, Mardin ve Urfa yoluyla da Halep'e giden yollar daha yaygındı. Halep'e Tebriz ve Diyarbakır üzerinden ortalama 65 Bağdat ve Musul üzerinden ise 70 günde ulaşılabilirdi.²⁰⁸

XVII. yüzyılda İzmir'in yükselişi ile İran'dan İzmir'e Anadolu üzerinden giden yol yaygın hale geldi. Deve kervanları Tebriz, Erivan, Kars, Erzurum, Tokat, Ankara ve Karahisar üzerinden giderek Kazvin-İzmir yolunu üç buçuk ayda kat ediyorlardı. En öndeki kervanlar ile en kaliteli ipeği taşıyanlar Ocak'ta İzmir'e ulaşırlardı. Şubat ve Mart aylarında bunları, ardas ipeği taşıyan diğer kervanlar takip eder ve Eylül'e kadar İzmir'e ulaşırlardı.²⁰⁹ Doğu Akdeniz'de Halep ve İzmir'e oradan da Avrupa'ya nakledilen ham İran ipeği için başlıca kanal Levant olmasına rağmen burası bir tek merkez değildi. Doğu Akdeniz ticareti savaşlar ya da korsan saldırıları nedeniyle tehdit edildiği zamanlarda ipek Bursa'dan İstanbul'a ve Balkan yarımadasından kara yoluyla Adriyatik'e naklediliyordu.²¹⁰

1.9.2. Kuzey İran-Basra Körfezi Karayolu

Bu ikinci yol Tebriz üzerinden Erdebil, Culfa ve Hoy üzerinden Fars Denizi'ne ulaşan güney yoluydu. Bu yolun ilk kolu batıda dağlık alandan doğrudan Basra ve Bağdat'a, ikinci yol Kazvin, Rey, Qum, Kaşan, İsfahan ve Şiraz üzerinden Bender Siraf'a ve üçüncü yol da Kaşan üzerinden Yezd, Kirman ve Hürmüz'e gidiyordu.²¹¹ Başkent olması sebebiyle ve Şah I. Abbas'ın ipek ticaretini tekelleştirme politikası çerçevesinde tüm ipek en azından Abbas'ın saltanatı boyunca İsfahan'da toplanıyordu. Şah Abbas tarafından Hazar denizi kıyısında ipek nakliyatını kolaylaştırmak için çeşitli yollar yaptırıldı. Bunlardan biri Hazar kıyısı boyunca uzanırken diğeri de günümüz Tahran'ının güneyine kadar devam eden Ferahabad'dan başlıyordu. Muhtemelen yol buradan İsfahan'a bağlanıyordu.²¹² İsfahan Avrupa ülkelerinin kararlaştırdığı ipek

²⁰⁸ Matthee, "Merchants in Safavid Iran", s. 52-53.

²⁰⁹ Matthee, "Merchants in Safavid Iran", s. 53-54.

²¹⁰ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade" s. 74-75.

²¹¹ Eshraghi, "Ehammiyat a Tejaret a Abrisham", s. 133, 135.

²¹² Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 61-62.

kalkış noktasıydı ve ipek daha sonra buradan yüksek sıradağlardan ve büyük çöl alanlarından geçerek Basra Körfezi'ne götürülürdü. İsfahan'dan başlayarak Mahyar ve Yazdikest üzerinden yazın doğrudan güneş ışığı altında ve kışın çok uzun bir yoldan Şiraz'a gidilirdi. İlk yol Dih-i Girdu, Şahkuh ve Mahin'den geçerdi. İkinci yolda ana duraklar Abadah, Dih Bid, Murghab, Nagşe Rüstem (Persepolis) ve Zarqan'dı. Şiraz'dan Bender Abbas'a Pul-i Fasa, Jahrum, Lar ve Jayhun'dan ya da Sarvistan, Darab, Furg, Tarum ve İssin'den gidilirdi.²¹³

Fars Denizi'ne, Basra Körfezi'ne, Hindistan limanlarına ve denizden Hürmüz ve Kışm gibi önemli ticari üslerin bulunduğu adalara ulaşan bu yollar XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiliz ve Hollandalı ticaret şirketleri başta olmak üzere Avrupalılarca yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandı. Özellikle 1620'lerden 1640'lara kadar İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketleri Basra Körfezi ve Ümit Burnu üzerinden Avrupa'ya dikkate değer miktarda ipek naklettiler. Ümit Burnu Doğu Hindistan Ticaret Şirketleri tarafından bu yoğunlukta kullanılmasına rağmen yol hiçbir zaman güzergâhlar arasında en önemlisi olmadı. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında yılda birkaç yüz balyadan fazla ipeği uğramadığı Ümit Burnu tüm canlandırma çabalarına rağmen önemini kaybetti.²¹⁴ Bu yollar arasında esas olan Küçük Asya'dan geçen batı güzergâhı olduğu gibi çalışmamızın asıl konusu da bu yolun yoğun rekabete rağmen işlek kalması üzerinedir. Keza geleneksel Anadolu karayolunun işlerliği hakkındaki bilgilere İran'ın güneyinde yer alan Avrupalı ticaret şirketlerinin faaliyet raporlarından ulaşılabılır.

1.9.3. Kuzey İran-Baltık Denizi Yolu

Bu üçüncü yol Gilan'da üretilen ipeğin nakledildiği Rusya üzerinden Baltık Denizi'ne giderdi.²¹⁵ İpek yolunun kuzey kolunu teşkil eden bu yol Kırım ticari limanlarına da ulaşıyor ve aynı zamanda Karadeniz üzerinden Anadolu limanlarına bağlanıyordu.²¹⁶ Eski bir ticaret yolu olan ve Baltık Denizi'ni Rusya ve Orta Doğu'ya bağlayan bu yol XII. Yüzyıl ve sonrasında önemini kaybettiği için İskandinav ülkeleriyle ticari ilişkilerin

²¹³ Matthee, "Merchants in Safavid Iran", s. 51-52.

²¹⁴ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century", s. 74-75, 80.

²¹⁵ Parizî, "Cozr o Med ", s. 66.

²¹⁶ Rezvî, "Rahha-yı Tejari dar Ahd e İlhanî", s. 31.

çoğu Batı Avrupa üzerinden yürütölmekteydi. Bu yolun kullanıldığı zamanlarda Gilan'dan yüklenen ipek öncelikle Hazar eyaletlerinin merkezi olan Reşt'e götürölürdü. Buradan Gilan'ın limanı Bender Enzeli'ye götürölür, Hazar Denizi üzerinden Astrahan'a taşınırdı. Şirvan ipeği Şemahi'de toplanır oradan Derbend'in güneyinde yer alan, Batı Hazar bölgesinin birkaç limanından biri ve canlı bir antrepo olan Niazabad'a (Nizovoi) nakledilirdi. İpek, Niyazabad'da kayıklara yüklenerek Volga Nehri ağzındaki Astrahan'a doğru giden düz gemilere yüklenirdi. Moskova'dan Beyaz Deniz üzerindeki Archangel'e ya da 1700'lerde Baltık üzerinden nakledilmek üzere St. Petersburg'a giderdi.²¹⁷ XVII. yüzyılın sonlarına doğru Rus hükümeti Hollanda gemilerine Amsterdam'a gitmek üzere Baltık Denizi üzerinden Astrahan'ın Hazar limanından İran ham ipeği geçişine izin vermesiyle kullanımı artan bu rota özellikle 1690'larda Dokuz Yıl Savaşları Levant rotasını kesintiye uğratmasıyla dikkate değer bir önem kazandı.²¹⁸

1.9.4. İran-Orta Asya ve Hindistan Yolu

İran'dan dördüncü bir yol da doğuya Hindistan ve Orta Asya ile ticaret için kullanılıyordu. Deniz üzerinden Anadolu ve Rusya rotaları kadar az miktarda ham ipek Hindistan ve Orta Asya'ya karadan taşınırdı. Horasan ipeğinden başka kara ticareti trafiğiyle ilgili bilgi neredeyse yoktur. 1618 tarihli bir İngiliz raporunda "kumaşlara işlenmiş" Horasan ipeğinin Lahor'a nakledildiği belirtilmektedir. 1642 yılında Horasan'ın Tebes şehrine giden Portekizli rahip Manrique ipek ticaretinin yoğun olduğunu söylemektedir. 1600'lerin sonuna ait başka bir rapor da Herat'ta bir kişinin günde üç ila dört bin deve yükü ipek alabileceği kadar çok miktarda ipek olduğunu bildirmektedir.²¹⁹

1.10. İpek Yolu Üzerindeki Başlıca Osmanlı Şehirleri

Yukarıda bahsedilen dört güzergâhtan birinin geçtiği yer olan Osmanlı toprakları Safevi kara ticareti için vazgeçilmez bir öneme sahipti. Anadolu'da pek çok şehirden geçen ipek başlıca üç önemli merkeze (Halep, İzmir, Bursa), buradan da Avrupa'ya nakledilirdi. Avrupa kaynaklarında, özellikle de İngiliz Doğu Hindistan Ticaret

²¹⁷ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 54.

²¹⁸ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century", s.75, 80.

²¹⁹ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 55.

Şirketi'nin XVII. yüzyıla ait belgelerinde "Türkiye Rotası" olarak adlandırılan bu güzergâh ve yol üzerindeki merkezlerden bilhassa Halep'in adı şirket yönetimine sunulan bu raporlarda sıkça geçmektedir. Bu dönemde kara ve deniz ticareti alanlarındaki sıkı rekabet belgelerinde bu şehirden bahsedilmesinin başlıca nedenidir.

İran ticaretinin İran-Osmanlı sınırı yakınındaki başlıca antrepoları Erzurum ve Diyarbakır'dı. Osmanlı Devleti'nden İran'a yapılan yolculuklarda çokça kullanılan İstanbul-Erzurum bağlantısı Anadolu'daki ticaret trafiğinin ana arterlerinden birini oluşturuyordu. Diyarbakır İstanbul'a dolambaçlı yollarla bağlanıyordu. İstanbul'dan yola çıkan bir tüccar ya Eskişehir'den Tokat'a giden yolu ya da Anadolu sıradağlarından Amasya'ya giden yolu tercih etmek zorundaydı. Uzak mesafelere giden dört kervan yolu Halep'te buluşurdu. İstanbul'a bağlanan birinci yol Şam'a giderdi. Halep bir de Fırat Nehri'nin mecrasını izleyen çok kullanılan bir kervan yolu ile Bağdat'a bağlanırdı. Buna ek olarak Halep İskenderun ve Payas üzerinden Akdeniz'deki deniz yollarına da bağlanıyordu. Bir de Halep-Tarblusşam yolu vardı ki burası Suriye ipeği alan Avrupalı tüccarların kullandığı daha önemsiz bir güzergâhtı.²²⁰

İran'dan kervanlarla getirilen ve ticareti yapılan ham ipek, Anadolu'daki ticaret merkezleri olan Bursa, Diyarbakır ve Halep gibi şehirlerin ekonomik hayatlarında önemli bir rol oynamıştır. XVII. Yüzyılın başlarına kadar olan sürede Avrupa'ya sevk edilmek üzere Osmanlı limanlarına getirilen ipeğin büyük bir kısmının İran'ın ipek üretim bölgelerinden geldiği bilinmektedir. Ham ve işlenmiş ipek Osmanlı devletinde kullanılmakla beraber devlet içine giren ipeğin büyük çoğunluğu önde gelen ticaret merkezleri olan İzmir, Bursa, İstanbul ve Halep yoluyla Avrupa ülkelerine ticaret malı olarak sevk edilmekteydi.²²¹

Bursa şehri İtalyan tüccarı için başlıca ihracat merkezi haline gelmeden önce İran'dan Anadoluya gelen ipek Tebriz üzerinden Trabzon'a, oradan da deniz yoluyla İstanbul'a naklediliyordu.²²² İlhanlılar zamanında İran'dan gelen mallar Sultaniye, Erzurum,

²²⁰ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, 1600-1914, ed. Halil İnalçık, c. 2, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s. 612-614.

²²¹ Ülker, *İzmir Şehri Tarihi*, s.45, 46.

²²² İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 218.

Erzincan ve Sivas yoluyla Konya ve İstanbul'a ulaşırken Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa yolu tercih edilmeye başladı.²²³ Kefe'nin başlıca pazar rolünün üstlendiği Kuzey Karadeniz yolunun 1300'lerin sonlarında devreden çıkmasıyla Bursa ipek ticaretinin merkezi haline gelmiştir.²²⁴

1.10.1. Bursa

Tebriz- Bursa ipek kervan yolunun ne zaman ana yol haline geldiği tam olarak bilinmemektedir.²²⁵ Bununla beraber XV. yüzyılda Avrupa ipek sanayi büyük ölçüde gelişmesiyle Ortadoğu'nun en büyük ticari ve sanayi merkezlerinden olan Osmanlı başkenti Bursa'nın ipeğin Avrupa'ya ulaşımında bir uğrak noktası olarak önem kazandığı görülmektedir.²²⁶ XV. yüzyılda İran ipeğinin dağıtım şebekesi hakkında çok fazla veri yoktur. Buna rağmen Bursa Osmanlı başkenti olduktan sonra ipeğin büyük kısmının Trabzon yolu ile Batı Anadolu'ya sevk edilmeye başladığını görülür. İran ipeği bu dönemde İtalyan dokumacıların yanı sıra Bursa ipekli sanayisinin ihtiyacını karşılamaya başladı. XVI. yüzyılda Bursa'nın dokuma endüstrisinde kullanılan ipeğin çoğunluğu İran'dan geliyordu.²²⁷ Bursa'ya 1450'de yapılan ipek ihracatı 150.000 duka değerindeydi.²²⁸ 1513'te Bursa'ya gelen tek bir kervanda 24,6 ton ağırlığında ipek taşınıyordu.²²⁹ XVI. yüzyılın başlarında yoğun bir şekilde kullanılan Tebriz'den Bursa'ya ulaşan ana ticaret yolu bu tarihlerden itibaren özellikle XVI. yüzyılın ortalarında şiddetlenen Osmanlı-Safevi mücadeleleri nedeniyle güvenli olmaktan çıktı ve daha sonra güneye Halep'e kaydı.²³⁰

²²³ Ümit Koç, Veysel Kuşçu, "Doğu Akdeniz Ticaretinde Bir Dönemin Adı: Halep", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı:178, s. 137.

²²⁴ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s. 480.

²²⁵ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 218.

²²⁶ Floor- Clawson, "*Safavid Irans Search for Silver and Gold*", s. 345, 354.

²²⁷ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 19.

²²⁸ Herzig, "*The Volume of Iranian Raw Silk Exports*", s. 62.

²²⁹ Floor- Clawson, "*Safavid Irans Search for Silver and Gold*", s. 345, 354.

²³⁰ Koç-Kuşçu, "*Doğu Akdeniz Ticaretinde Bir Dönemin Adı: Halep*", s. 137.

1.10.2. Halep

Halep ticari bir merkez olarak XVI. yüzyılın ortalarında önem kazandı. Osmanlılar döneminde Anadolu'ya gelen İran ipeği Sultaniye ve Tebriz'de kurulan pazarlardan alınır ve Erzurum ve Halep olmak üzere iki önemli merkezden iç ve dış dağıtımını gerçekleştirirdi. 1515'te Halep'in Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle şehrin ticari merkez olarak önemi arttı. 1534'te Bağdat'ın, 1549'da Basra'nın Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle Halep, İran ve Hindistan ticaretinin Avrupa'ya açılan son noktası haline geldi.²³¹ Levant Şirketi tüccarı William Clark'ın belirttiğine göre Halep'e uğrayan kervanların çoğu Bağdat üzerinden gelmekteydi.²³²

1600 yılına doğru Halep, Doğu Akdeniz'deki en önemli ipek ihracat pazarı konumuna geldi. Öyle ki sadece Venedik İran ve Suriye ipeğinin yarısını Halep'ten satın alıyordu.²³³ Halil İnalçık, 1578-1627 yıllarında İran ipek ticaretinin Halep piyasasında gösterdiği dalgalanmaları Venedik konsolosluk raporlarından izleyerek aktarmıştır. Buna göre; 1578-90'daki Osmanlı-İran savaşı sırasında trafikte bir düşüş görülmesine karşılık 1590-1602 barış döneminin Halep pazarında tanık olduğu canlılık 1599 ile 1602 yıllarında yani Osmanlı-İran savaşlarının 1603'te tekrar başlamasından önce doruğa ulaşmıştı. Bu dönemde Halep gümrük gelirleri yılda 300.000 duka altın gibi rekor bir düzeye çıkmış, Suriye'nin İstanbul'a aktardığı yıllık 460.000 duka altını tutarındaki gelir fazlasının büyük bölümü Halep gümrüğünden sağlanır olmuştu. Savaş patlak verdikten sonra dahi gümrük gelirleri 1604'te hala 200.000 duka altını buluyordu. Venediklilerin Halep'te satın aldıkları ham ipeğin karşılığını yine Osmanlı imparatorluğuna ihraç ettikleri büyük miktarda yünlü ve ipekli kumaşla ödemeleri ise gayet ilginç bir noktadır. Venediklilerin 1590'larda ithal ettikleri sırf ipekli kumaş miktarı yılda 200.000 braccio'yu (arşın ya da endaze) buluyordu.²³⁴ Anonim bir Venedik kaynağı XVI. yüzyıl sonunda İran'dan Halep'e yapılan ihracatı 350.000 duka (yani 144.000 kg) olarak aktarırken, Rusya Şirketi (EIC'nin Rusya Şirketi) temsilcisi

²³¹ Koç-Kuşçu, "Doğu Akdeniz Ticaretinde Bir Dönemin Adı: Halep", s. 137.

²³² Harris, "Alleppo Merchant's Letter-Book", s. 69.

²³³ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 238.

²³⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 300-301.

Edwards Ermenilerin bir köyünden Halep'e 400 ila 500 yük yani 69.000 ila 87.000 kg ithalat yapıldığını belirtmektedir.²³⁵

Halep'te Basra, İran ve Hicaz ile yapılan kervan ticareti XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında doruk noktasına ulaştı. Hollanda'nın Maluku adalarını işgal etmesi Avrupa'ya satılmak üzere Halep'ten alınabilecek baharat miktarını düşürdü. Buna rağmen kente İran ipeği gelmeye devam etti. Venedik Senatosu'nun Venedik kentini korumak amacıyla nakliyatçıların önüne engel koyması Halep'e gelen Venedikli sayısını azalttı. Ancak kentte İngiliz tüccarların çoğalması Halepli tüccarlar açısından bu kaybı dengeledi. Dolayısıyla Halep kentinde ticaret ile ilgili altyapı yatırımları XVII. Yüzyılda hemen hemen bir önceki elli yıl ile aynı düzeyde devam etti. Halep'te sur içinde yer alan on büyük hanların dokuzu XVI. ve XVII. yüzyılda yapılmış, çok sayıda daha küçük yapının inşaatı da bu iki yüzyıla eşit bir şekilde dağılmıştı. XVIII. Yüzyılda kent Safevi hanedanının devrilmesine eşlik eden iç savaşlar nedeniyle ipek kervanlarının gidiş-gelişlerinin azalmasına bağlı olarak uluslararası ticarete önemini kaybetmeye başladı. Bu tarihlerden itibaren İzmir Osmanlı topraklarındaki liman şehri olarak ipek ticaretinde ana merkez haline geldi.²³⁶

1.10. 3. İzmir

Doğu Batı yönünde akan ipek ticaretinde İzmir'in önemli bir ticari merkez olarak canlanmasını 1620'li yıllara kadar götürmek mümkündür. Bu hususu destekler nitelikte bilgi veren Fransız tarihçi Paul Masson, İran ipeğinin 1621'de İzmir'e getirildiğini ifade etmektedir. 1615-1618 Osmanlı-Safevi Savaşı'nın sonlarına doğru İzmir, bu yüzyılda İran kaynaklı ipeğin alıcısı durumunda olan İngiliz tüccarının yaşadığı bir ticaret merkezi olan Halep'e karşı ipek ticareti sahasında rakip bir duruma gelmişti. İran'ın ipek üretilen bölgelerinden Halep'e giden ipek yollarının sürekli olarak birbirine düşman durumunda olan Osmanlı ve Safevi devletleri tarafından kesildiği bilinmektedir. Genelde ipek ticaretini etkileyen bu durum, doğal olarak da Erzurum, Tokat, Ankara ve Anadolu'dan Avrupa'ya sevk edilen ticari mallara aracılık yapar durumda bir ticari limanı olan İzmir'i yani Batı Anadolu'ya uzanan ana ticaret yolunu da olumsuz yönde etkisi altına alıyordu. Yine de Ege Denizi kıyısında bir Batı Anadolu

²³⁵ Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s. 66.

²³⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 626.

liman şehri olan İzmir, ipek ticareti için Halep ve onun yegane limanı olan İskenderun'dan daha emin bir konum arz ediyor, adı geçen ticaret için daha da avantajlı görünüyordu.²³⁷

Tavernier, XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'den ticaret hacmi büyük bir şehir olarak bahsetmekte ve İran'dan gelen ham ipeğin şehre gelen başlıca ürünler arasında olduğunu ifade etmektedir.²³⁸ Yüzyılın ortalarına doğru Bursa ve Halep'e rakip hale gelen İzmir'in yükselişi İran ham ipeğinin en önemli pazarı haline gelmesiyle mümkün olmuştur. Nitekim İzmir limanı hem Anadolu'ya denizden ucuz geçişi biraz daha uzatıyor, hem korsanlara ve Ege Denizi'ne karşı daha güvenli bir sığınak sağlıyordu. Tebriz-Revan/Erivan-Kars-Erzurum-Tokat-Ankara-Afyon-İzmir güzergâhından her yıl beş-altı İran kervanı geçiyor;1670 yılına gelindiğinde İran'da üretilen 22.000 balya ipeğin 3.000 balyası ihraç edilmek üzere İzmir'e gönderiliyordu. 1671'de Fransızlar için İskenderiye ve Sayda'nın da içinde bulunduğu Doğu Akdeniz limanları içinde İzmir birinci sırada, Halep ise son sıradaydı. İzmir, henüz 1621'de "Avrupa ile Asya arasında transit ticarete konu olan her türlü emtianın en büyük antreposu" olarak anılırken kısa sürede İran ipeğinin başlıca antreposu olarak Halep'in yerini aldı.²³⁹

1.10.4. Erzurum

Erzurum Anadolu'nun doğudaki kapısı olduğundan dolayı Tebriz ipek kervanları için önemli bir yol ayırım merkezi konumunu korudu. Ancak bu transit merkez Osmanlı-Safevi savaşlarının yarattığı olumsuz atmosfer nedeniyle daha çok geç dönemde özellikle de Kasr-ı Şirin anlaşmasından sonraki sakin ortamda kendini göstermeye başladı. Hemen her dönemde önemli bir merkez ve İran-Anadolu güzergâhında zaruri bir nokta olan şehirde XVIII. yüzyıldan itibaren ipek ticaretinin yeni bir ivme kazanmasıyla ipekten gümrük vergisi alınmaya başlandı.²⁴⁰

²³⁷ Ülker, *İzmir Şehri Tarihi*, s. 45, 46.

²³⁸ Tavernier, *Seyahatnâme*, s. 117.

²³⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 302, Herzog, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s. 69.

²⁴⁰ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 227.

BÖLÜM 2: ULUSLARARASI EKONOMİK DÜZENDE İRAN İPEK TİCARETİ

2.1. Avrupa'nın Doğu Ticareti'nin Arka Planında İpek ve Gümüş Ticareti

Ticari işlemlerde yoğun geçerliliği olan gümüş, Yeniçağ devletlerinin ekonomileri için hayati öneme sahip bir madendi. Gümüşün yükte hafif, pahada ağır karşılığını piyasada bulunduğu dönemin lüks tüketim maddeleri oluşturuyordu. XVII. yüzyılda bu lüks tüketim maddesi Avrupa dokuma endüstrilerinde işlenerek kumaş haline getirilen ham ipekti. İpekli kumaşlar dokuma endüstrisi gelişmiş ekonomilere çok miktarda nakit para getirmekteydi. Bu nakit kaynağına ulaşma çabası Avrupa kıtasındaki endüstrileşmekte olan devletlerarasında hammadde yarışını beraberinde getirdi. Bu nedenle İngiltere ve Hollanda başta olmak üzere Avrupa devletlerinin XVII. yüzyılda İran ipek ticaretine katılımları Asya kıtasındaki sömürgecilik faaliyetleri ve Hindistan ticaretiyle paralel bir şekilde gelişti.

Avrupa kıtasında XVI. yüzyılda meydana gelen siyasi olaylar doğudaki bu yeni hammadde ve pazar dünyasının taksiminde etkili oldu. XVI. yüzyılın başından itibaren denizcilikteki gelişmelerden coğrafi keşiflere, Batı'nın değerli maden ihtiyacının Doğu'nun lüks tüketim mallarıyla dengelenmesi çabalarından İspanya ve Portekiz'in diğer bir deyişle Katolik siyasi gücün İngiltere ve Hollanda gibi Protestan güçlerle Doğu'nun zenginliklerinin paylaşılması konusundaki karşılıklı mücadelesine kadar tüm gelişmeler ipek ve gümüş eksenli ticari faaliyetlerin zirveye ulaşmasına zemin hazırladı. İpek ticaretinden elde edilen kârın tamamını elde tutmak amacıyla Safeviler ve Avrupalılar tarafından eşzamanlı olarak gerçekleştirilen faaliyetler XVII. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurdu. Diğer taraftan bu siyasi olaylar aynı zamanda XVII. yüzyılda İran-Avrupa kara ticaretinde zaruri bir geçiş noktası olan Osmanlı Devleti topraklarının ve bazı limanların siyasi çatışmalar nedeniyle ipek rotası dışında bırakılması çabalarıyla deniz ticareti yükselme devrine girerken kervan ticaretinin azalma tehlikesiyle baş başa kalması problemini de beraberinde getirecekti.

XV. yüzyılın sonu Avrupa ve dünya düzeninde bir dönüm noktasının gerçekleşmesine tanıklık etti. 1493'te Papa VI. Alexandr'ın onayıyla İspanya ve Portekiz arasında imzalanan Tordesillas Antlaşmasıyla dünya bu iki devlet arasında resmen paylaşıldı ve Atlantik boyunca dümdüz bir sanal çizgi çizildi. Buna göre İspanyollar Batıyı Portekizliler de Doğuyu aldılar. 1495 yılında Kristof Kolomb tesadüfen Amerika'ya ulaştığında değerli madenlerle dolu bu yeni kara parçasının paylaşımında İspanyollar ve Portekizliler Papa'nın dağıtımını aralarında bir kez daha değerlendirdiler. Yeni bir hat çizerek 1493'te belirlenen çizgiyi biraz daha ileri taşıdılar. Bu yeni hat günümüz Brezilya'sını da içine alıyordu.²⁴¹

Dünyanın Portekizlilere düşen doğu kısmında hüküm süren Osmanlılar Hindistan'ın zenginliklerine ulaşma hayalleri yolunda bir engel olarak ortaya çıktılar. Bununla birlikte ticari üstünlük için mücadele eden Venedik ve Cenevizli tüccarlar son Haçlı Seferi'nden beri Doğu Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde ticaret yapıyorlardı. Portekizlilerin Cenevizlilerle sağlam bağları vardı. O kadar ki İspanyollar gibi Portekizlilerin -kendisi de bir Cenevizli olan Kristof Kolomb'un seyahati de dahil olmak üzere- pek çok projesi Cenevizliler tarafından finanse ediliyordu. Portekizliler Akdeniz'i geçemediklerinden ya da Hindistan'a giden kara yollarını kullanamadıklarından dolayı Kolomb'a yatırım yaparak onu altın bulmak ve Hindistan'a giden alternatif bir yol bulmakla görevlendirdiler. Kolomb Hindistan'a batıdan bir yol arıyordu. Ancak bunun yerine yeni, bilinmeyen ve değerli madenlerle dolu bir yer buldu. Kolomb başlangıçta bu yeni kara parçasını Hindistan zannettiği için Amerika o zamanlar Batı Hindistan²⁴² olarak adlandırıldı. Kolomb lüks Doğu mallarına ulaşmak için Hindistan'a doğru Akdeniz'den dolaşmayan alternatif yol arayışı devam etti.²⁴³

²⁴¹Günümüz Brezilya'sında Portekizce konuşulması İspanyol ve Portekiz ilerleyişinde Brezilya'nın Portekizlilerin payına düşmesinin bir sonucudur. 1580'de İspanyol ve Portekiz krallıkları birleşince Brezilya da bunlara katıldı. Bkz. Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver, The Eurasian Trade Of Julfa Armenians In Safavid Iran And India (1530-1750)*, University of Pennsylvania, Armenian Text and Studies, Number:15, Scholar Press, Atlanta, Georgia, 1999. s. 22.

²⁴² Kolomb Amerika'yı Hindistan zannettiği için bu yeni kara parçası o zamanlar "West Indies" yani Batı Hindistan olarak adlandırılıyordu.

²⁴³ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 22.

1498’de Vasco De Gama’nın Güney Afrika’yı dolaşarak Arabistan’ın güney sahillerinden Hindistan’a ulaşmasıyla Avrupalıların özellikle kıyı bölgelerde başlayan faaliyetleri kısa zamanda büyük gelişme gösterdi. Portekizlilerin Hindistan’daki Avrupa ticareti tarihi yerel nüfusun katledilmesiyle başladı. Portekizliler Hindistan’a kalitesiz malları ve pek çok askerleriyle geldiklerinde bu bölge Asyalı tüccarlar için uzun süredir zengin bir merkez halindeydi. Burası Portekizlilerin Asya kıtasında ayak bastıkları ilk kara parçasıydı. Hindistan’da ve Maluku²⁴⁴ Adalarında koloni ve ticaret merkezleri kuran Portekizliler 1515’te Hürmüz Adası’na da yerleştiler. Hürmüz Adası bir asırdan fazla bir süre Portekiz kontrolünde kaldı. Hürmüz’den Japonya’ya kadar etkili olan Portekizliler buradaki sömürgelerini Goa limanında ikamet eden Portekiz Doğu Valisi ile yönettiler.²⁴⁵

Portekizlilerden sonra XVII. yüzyılın başlarında Asya’nın güney ve güneydoğu bölgelerinde görülen Hollandalılar kısa zaman içinde Portekiz egemenliğini sarsarak güçlü bir sömürge devleti haline geldiler. Güneydoğu Asya’da Cava ve Sumatra adalarına yerleştiler ve VOC şirketi tarafından Cava adasında Batavia ismiyle kurulan şehir Hollanda’nın sömürge faaliyetleri için bir üs olarak kullanıldı. Şirketin ve temsilcilerinin faaliyetleri buradan idare ediliyordu.²⁴⁶

Portekizlilerden bir asır sonra Asya’ya gelen İngilizler kısa zamanda kıtanın güneyinde sömürgelere sahip oldular. XVII. yüzyılın başlarında EIC’nin (East India Company) kuruluşunun ardından İngilizler 1612’de Güney Asya’daki Surat Limanı’na²⁴⁷ yerleşerek burayı Hindistan ve İran ticaretinde üs olarak kullandılar.²⁴⁸ Şirket temsilcileri 1622’de kısa süreli Hürmüz adasına yerleştilerse de İran şahının isteği üzerine burayı boşaltarak daha sonra Gombroon²⁴⁹ limanındaki yeni ticari üslerinden İran ipek ticaretini idare etmeye devam edeceklerdi.²⁵⁰

²⁴⁴ Maluku Adaları, Baharat Adaları olarak da bilinir.

²⁴⁵ Davut Dursun, “Asya”, **MEBİA**, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, s. 526.

²⁴⁶ Dursun, “Asya”, s. 526-527.

²⁴⁷ Diğer ismiyle Guccerat Limanı.

²⁴⁸ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 329.

²⁴⁹ Eski adıyla Gomron ya da yeni adıyla Bender Abbas yani Abbas’ın limanı. İranlılar bu limana yalnızca “Bender” adını vermekteydiler. Bkz. Herbert, *Travels in Persia*, s. 42.

²⁵⁰ Dursun, “Asya”, s. 527.

1600'de Doğu'da ticaret yapmak üzere bir de Fransız Doğu Hindistan Ticaret Şirketi kuruldu; ancak İran ticaretinde oldukça etkisiz kaldı. Chardin, çok sonraları 1668'de şirketin ilk müdürlerinin Hindistan'a gelerek İran ticaretinin avantajlarını müzakere ettiklerini ve neticede İran'a gemi göndermeye degecek kadar bir ticaret yapılamayacağına karar verdiklerini aktarmaktadır ki bu tarih incelediğimiz zaman diliminin dışında kalmaktadır.²⁵¹ Fransız şirketinin İran ipek ticareti konusunda bu kadar kayıtsız davranmasının elbette çok çeşitli nedenleri vardı. Zira Fransızlar 1569'da Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri kapitülasyonların ardından Doğu Akdeniz'de kökleşmişlerdi. Ayrıca artık İspanya Kralı II. Philip'in müttefikiydiler ve Hindistan'da ayrıcalık sahibi olmaya hevesli değillerdi. Bu nedenle Fransa Asya ticaretine ve sömürgeciler kervanına XVII. yüzyılın ortalarında katıldı. Bu devletleri dünya ticaretinde genel olarak değerlendirdiğimizde İspanyol ve Portekiz faaliyetleriyle İngiliz ve Flemenkler arasındaki fark göze çarpmaktadır. Zira yeterli askeri kuvvete sahip olan İspanyol ve Portekizlilerin amacı denizaşırı genişleme sağlamakken İngiliz, Flemenk ve hatta Fransız Doğu Hindistan Ticaret Şirketleri'nin her biri başlangıçta ticari idealleri olan tüccar şirketleriydi.²⁵²

Fransa-İspanya ittifakının bir sonucu olarak İspanyol gümüşü Kuzey Denizi'ni terk etti ve eski düşmanı Fransa topraklarından Avrupa'ya akmaya başladı. II. Philip'in tek müttefiki olan Fransa'yla birlikte İspanyol Hollanda'sının kalıntısı olan Katolik güney toprakları üzerindeki yoldan deniz ticareti Atlantik'i kısmen terk ederek Akdeniz'e yönelmiş oldu. Bununla birlikte Fransızlar Marsilya üzerinden olduğu gibi Britanya üzerinden de gümüş nakletmeye devam ettikleri için Atlantik'teki bazı noktalar varlığını sürdürdü. XVI. yüzyılda Akdeniz'de İtalyanlar, Venedik ve Cenevizliler en büyük Avrupalı tüccarlar olmaya devam ettiler. Ancak bu yüzyılın sonunda Doğu Akdeniz ticaretine katılımlarında bir düşüşe ve Ermeni ve Yahudi tüccarların yükselişine işaret edecekti.²⁵³

İspanyol ve Portekiz deniz gücünün artması ve Ümit Burnu'nun keşfiyle Atlas Okyanusu yolu deniz ticaretine açıldı ve uzun mesafeli deniz ticareti başladı. Bu ilk

²⁵¹ Chardin, *Seyahatnâme*, s. 393.

²⁵² Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 26.

²⁵³ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, 27.

dönem denizaşırı ticaretinin başlıca ihracat ürünü olan İspanyol gümüşü yeni kıta Amerika'dan Doğu'ya getirilerek baharat ve aralarında ipeklilerin de bulunduğu kumaşlarla takas ediliyordu. Doğu ürünlerinin kaynağı Doğu Hindistan ürünleri olarak bilinen ürünlerden çok daha geniş bir yelpazeye sahipti. Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin ve Japonya'dan çeşitli ürünler sağlanıyordu. İpek sadece XVII. yüzyılda en önemli doğu ithalat ürünü haline gelebildi. Pek çok ticaret tarihçisi Avrupalıların Doğu pazarlarına gelişiyle yerel Asya ürünlerine olan hızlı talebin alarma geçtiğini savunmaktadır. Belki de bu sebepten ötürü Avrupa ticareti ani bir küresel genişleme yaşadı. Zira 1580'de İspanya ve Portekiz II.Philip'in hâkimiyeti altında birleşti ve böylece Papa'nın 1493'te dünyayı ikiye bölmek üzere oluşturduğu çizgi anlamını kaybetti. İspanyol ve Portekiz ticaret gemileri bu büyük imparatorluğun hâkimiyetinde Cenevizli bankerlerin denetimi altında Batı Hindistan'dan (Amerika) Hindistan'a gidip gelmeye başladılar.²⁵⁴

Hindistan, Lizbon'daki Hindistan Konsülü'nün yönetici organı olan ve İspanya Krallığı'ndan bağımsız bir idari güç olan Portekiz Hindistan Devleti'nin yetkisindeydi. Portekiz Hindistan Devleti'nin başlıca gelirleri ticaretten değil şirketin denizin sahibi olduğu sabit inancından dolayı Asya tüccarlarınca ödenen deniz geçiş ücretlerinden sağlanıyordu. Asyalı tüccarlardan alınan bu geçiş ücretleri Asya ticaretinin bünyesinde herhangi bir değişikliğe neden olmadı. Batı Hindistan (Amerika) gümüş külçe başta olmak üzere pek çok ürün sağlıyordu. Silahlı İspanyol kalyonları buradan aldıkları Yeni Dünya gümüşünü Avrupa'ya götürüyorlar ve buradan da Avrupa mamulü mallarla beraber Hindistan'a taşıyorlardı. Gümüş burada başta biber gibi baharatlar, ipek ve pamuklu kumaşlar olmak üzere çivit, kıymetli taşlar ve mazı gibi Doğu mallarıyla takas ediliyordu. XVII. yüzyıldan önce Avrupa ithalatında en baskın ürün Portekiz'in tekelinde olan baharattı. Yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın artan talebi nedeniyle baharatın yerini ipek aldı.²⁵⁵

Avrupa piyasasında ve Kuzey Avrupa ülkeleri endüstrisinde İran ipeği talebinin ortaya çıkışı ve yükselişinin arka planındaki en önemli gelişme “Kolombiya borsasının” küresel ekonomi üzerindeki bu etkisidir. Papanın dünyanın ortasına çizdiği suni çizginin

²⁵⁴ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 23.

²⁵⁵ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 23.

hükümünü kaybettiği 1580'lerin başından itibaren Akdeniz liman şehirlerine Amerikan ya da İspanyol gümüşü olarak adlandırılan maden akışının da İran ipeği ticaretinde olumlu bir etkisi söz konusudur. Zira Amerikan gümüşü Akdeniz tüccarlarının Doğu Akdeniz pazarlarından İran ipeğini de içeren lüks doğu ürünlerini satın almalarını ve böylece İran ipek ticaretinin canlanmasını sağlamıştır. Buna ek olarak Asya baharatı üzerindeki Portekiz hâkimiyeti, XVI. yüzyıla kadar Akdenizli tüccarları ve özellikle de Venediklileri alternatif emtia olarak İran ham ipeğine yönelmeye zorladı.²⁵⁶ Akdeniz Avrupa'sı ve Suriye'de de belirli miktarda ipek üretilmesine rağmen bu bölgeler büyük ölçüde İran hammaddesine bağımlı durumdaydılar. Güney Avrupa'daki ipek üretimiyle birlikte büyük ölçüde kara yoluyla ve bir dereceye kadar da Kızıldeniz, Karadeniz ve Basra Körfezi üzerinden yapılan bu İran ham ipek alışverişi XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam edecekti.²⁵⁷

İpek daima talep gören bir ürün olmasına rağmen XVII. yüzyıl, bazı tarihçilerce “Batı'nın yükselişi” olarak adlandırılan ya da Fernand Braudel'in önemli bir ekonomik dönüm noktası olarak ifade ettiği döneme şahit oldu. İlk başlarda Çin İmparatorluğu ya da Bizans ruhban sınıfı için ayrılan ipek daha sonraları yükselen Avrupa burjuvası için bir zenginlik sembolü haline geldi. Bu nedenle bazı tarihçilerin Batı'nın yükselişi olarak adlandırdığı dönem Avrupa'da aynı zamanda burjuvazi ve ipek talebinin arttığı dönemdir.²⁵⁸ Büyüyen burjuva sınıfıyla Avrupa Doğu'nun zenginliklerine ulaşmayı çok istemekle birlikte Doğu, Avrupa'nın mamul mallarını çok az tüketiyordu. Bununla birlikte bu malların ağırlıklı olarak Asya pazarlarında çok talep gören altın ve gümüş külçelerden oluşması gerekiyordu. Bu gümüş açlığı İran'dan Hindistan'a ve Çin gibi Güneydoğu Asya adalarına kadar tüm Doğu'da mevcuttu.²⁵⁹

Bir ülkenin sınırları içindeki değerli metaller o ülkenin refahını ölçmek için çok önemli bir faktör olarak görüldüğünden dolayı Avrupa bu gümüşün Doğu'ya akışına izin vermek konusunda isteksiz davranıyordu. Mesela Avrupalılar, özellikle de İtalyanlar metal para harcanmasını önlemek için takas usulü yerli mallarla ticaret yapmaya

²⁵⁶ Sebouh D. Aslanian, “From Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747”, s. 48-49.

²⁵⁷ Debin, “The Great Silk Exchange”, s. 16.

²⁵⁸ Babaie, V.d., *Slaves of The Shah*, s. 50.

²⁵⁹ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 24.

çalışıyorlardı. Flemenklerin, İngilizlerin, Fransızların ya da Cenevizlilerin ve İtalyanların Alman gümüş minerallerinden başka ulaşabilecekleri kaynak olarak sadece İspanya tarafından ithal edilen Yeni Dünya gümüşü vardı. XVI. yüzyılda Fransızlar İspanya ile müttefik olduklarından dolayı gümüşe İngiliz ya da Flemenklerden daha kolay ulaşabiliyorlardı. Bu durum XVII. yüzyılda da devam etti.²⁶⁰ Bu nedenle pek çok Avrupalı yönetici koruyucu adımlar attı ve sınırlarından altın ve gümüş çıkışını yasakladı. Bankerler ve tefecilerse bu düzenlemeleri önlemek için ihtisas yaptılar. Mesela Fugger'lar ve Grimaldi'ler gibi Avrupalı servet sahibi bankerler verdikleri borcun karşılığı olan miktarda gümüşü dışarıya ihraç etme izni vereceklerine dair kâğıt imzalamaları şartıyla II. Philip'e ve V.Charles'a borç verdiler.²⁶¹ Aynı şekilde özellikle Ermeniler ve Hintliler başta olmak üzere Asyalı tüccarlar XVII. ve XVIII. yüzyıl İran ve Rusya'sının ipek ve diğer mallarının karşılığı olarak yapılan gümüş akışında öne çıkan katılımcılardı. Eskiden bu gümüş nakliyatının Avrupa deniz ticaretinin elinde olduğuna inanılıyordu. Ancak bilinenin aksine Portekizliler Hindistan'a girdiklerinde tecrübeli yerli tüccarlarla karşılaşmışlardı ve bunlar arasında yüzyıllar boyunca deniz ticaretindeki yetenekleriyle Basra Körfezi ve Hint Okyanusu ticaretini yöneten ve çok başarılı olan Guceratlılar yer almaktaydı. Tıpkı Grimaldi'ler gibi pek çok Hintli ve Ermeni serveti altın ve gümüş ithalatı sayesinde oluşturulmuştur.²⁶² Safevi Devletinde İran-Avrupa-Hindistan ve hatta dünya ticaretinde bu rolü oynayan Culfalı Ermeni tüccarları yukarıda bahsedilen Avrupalı bankerler gibi Safevi şahına borç para vermişlerdi.²⁶³ Ermeni tüccarların bu yönü bir sonraki bölümde incelenmiştir.

Safevilerin iki yüzyıllık iktidarı boyunca (1502-1707) İran ekonomisinde ipek ticareti değerli maden ihtiyacının arkasındaki nedenleri ortaya koymadan ipek ticaretini bütünüyle kavramak pek mümkün değildir. Zira gümüş başta olmak üzere değerli madenler ipek ticareti sayesinde ve büyük ölçüde Anadolu üzerinden İran'a giriyordu. Bu nedenle de Safevi Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren ipek ticareti, dokuma atölyeleri ve darphânenin sıkı bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Şah İsmail (1502-

²⁶⁰ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 26-27.

²⁶¹ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, University of California Press, London: 1995, II. Cilt, s.960-961.

²⁶² Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 24.

²⁶³ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 246.

1524) tarafından XVI. yüzyılda kurulan ilk dokuma atölyelerinde üretilen sırmalı kumaşlarda kullanılacak altın ve gümüş miktarının dahi darphâne de belirlenmesi durumu son derece ilginçtir. Bu dönemde darphâne, para basımının yanı sıra bu metal ipliklerin yapımının idare edildiği bir kurum iken dokuma atölyeleri de ipek dokumasının sıkı bir şekilde kontrol edildiği devlet tarafından belirlenen üretim yerleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İpek ve darphâne yöneticiliği Abbasiler dönemine kadar uzanan eski bir makamdı. Tıraz olarak adlandırılan ipekle altını karıştırarak nakış yapma geleneği Abbasiler döneminde o kadar yaygın hale gelmişti ki tıraz müfettişi olan memur darphâne yöneticiliği, casusluk ve posta servislerinin de yöneticisiydi.²⁶⁴ Bu çift yönlü ve çok işlevli makam Safevilerde de aynen devam etti. Mesela Şah Tahmasp'ın (1524-1576) devlet yönetiminde Kızılbaşlar yerine Kafkasya kökenli gulamları istihdam etme planını başarıya ulaştıran Şah Abbas I (1587-1629) İsfahan'daki baş ipek tüccarı gulam Muhip Ali Bey Lala'yı darphânelerdeki en yüksek memuriyet olan "zerrabibaşılık" makamına tayin etti.²⁶⁵ Zerrabibaşı darphâne müdürü olarak para basımını kontrol etmekle birlikte Safevi ülkesindeki ipek ve gümüş dolaşımını idare etmekteydi. Tüm bu görevlerin tek bir kişinin uhdesinde bulunması birbirleriyle olan ilişkinin sıklığını göstermektedir.²⁶⁶

Darphânelerdeki devlet kontrolü ipek ticaretini de kontrol etmeye yönelik bir uygulamaydı. Şah Abbas'ın saltanatında darphânelerin birleştirilmesi uygulamasına geçilmesinde başlıca etken Hazar Bölgesi'nin yeniden kontrol edilerek gulamların yönetimine verilmesi olmalıdır. İki ana ipek üretim bölgesi Gilan ve Mazenderan'da yer alan darphânelerin Şah Abbas döneminde yoğunlaşması bu bölgedeki ekonomik hayatın yoğunluğunu tamamıyla tekelleşmiş bir ipek ticareti merkezi haline getirdi. Yeni uygulamaya göre bölgenin vezirleri de darphânedeki kâr elde ediyorlardı. Bu vezirler saray gelirlerini kontrolden sorumlu olan hazinedâr yani müstevfi -i hassa'nın sıkı denetimi altındaydılar. Bu iki vezirden Muhip Ali Bey'in zerrabibaşı unvanının yanı

²⁶⁴ Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 17.

²⁶⁵ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 51.

²⁶⁶ Minorsky, Tezkiretu'l Mulûk, Sazman-ı İdari a Hükümet e Safevi, Be Kushesh a Doktor Seyyid Muhammed Debir Siyaki, Terc.: Mesud Recep Niya, Entesharat e Emir Kabir, Tahrân: 1378, s. 133.

sıra Melikü't tüccar (baş tüccar) ve Muayyir'ul memalik gibi başka unvanları da vardı.
²⁶⁷ Başka bir gulam olan Mülayim Bey de bu unvanlara sahipti.²⁶⁸

Ermenistan ve Gürcistan gibi sınır bölgelerinde yer alan Tebriz, Tiflis ve Erivan darphâneleri de bu dönemde aktif bir şekilde çalışıyordu. Buralar Osmanlı sınırına yakındı. Külçelerin kaynağı Osmanlı İmparatorluğu ve Rusyaydı. Bu nedenle Tebriz darphânesi buradan gelen tüccarların getirdiği her türlü gümüşü alıyordu. Tiflis ve Erivan darphâneleri özellikle ipek tüccarları için kurulmuştu. Tiflis darphânesi bazı tüccarlar tarafından diğerlerinden daha çok tercih ediliyordu. Bunun sebebi de buradaki darphâne müdürünün gümüşe yüzde iki kâr vermesiydi. Bu kârın tüccarlara cazip gelmesinin nedeni de gümüş karşılığında aldıkları sikkelerin Gilan'da geçerli olmasıydı. Sikkelerin Gilan'da geçerli olması demek daha sonra ipek almak için kullanılabilmesi demektir. Bu nedenle Gilan'a ipek almaya giden bir tüccar önce Tiflis darphânesine uğrardı. Bu yöntemi tercih eden bir tüccar Osmanlı pazarlarında sattığı ipekten aldığı gümüşü darphâne müdürüne satıp karşılığında yüzde iki karla birlikte geçerli madeni parayı alıyordu.²⁶⁹ Bu parayla Gilan'a giderek yeniden ipek alıyor ve sermayesini arttırıyordu.²⁷⁰ Osmanlı pazarları İran darphânelerinin ihtiyacı olan gümüşün önemli bir kısmının kaynağıydı.²⁷¹ Şah Abbas bu nedenle ipek ticaretine büyük önem veriyordu. Ticaretten elde edilen gümüş madeniyle hazine gelirlerini arttırmak niyetindeydi.²⁷²

Şahın üretilen ipeğin çoğunu ihraç etme uygulamasının yürürlüğe girmesiyle İran ipek ticaretiyle gümüş ithalatı birbirine sıkı bir şekilde bağlı hale geldi. Safevi ekonomisi için değerli madenler elzem bir durum arz ediyordu. Devletin birkaç harcama kalemi birden madenlere bağlıydı. Öncelikle ordunun ihtiyaçları için dışarıdan gelecek gümüşe ihtiyaç duyulmaktaydı. İthal edilen gümüşün tek hizmet amacı sadece ordunun masraflarını karşılamak değildi. Aynı zamanda yönetimdeki gulamların maaşları da bunlarla

²⁶⁷ Bkz. Minorsky, *Tezkiretu'l Mulûk, Sazman-ı İdari a Hükümet e Safevi, Be Kushesh a Doktor Seyyid Muhammed Debir Siyakî, Terc.: Mesud Recep Niya, Entesharat e Emir Kabir, Tahran: 1378, s. 133.*

²⁶⁸ Thomas Herbert, Mülayim Bey'in şahın hazinedarı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Herbert, *Travels in Persia*, s. 120.

²⁶⁹ Dönemin rayiç para birimleri "Şahî" ve "Abbasi" ydi.

²⁷⁰ Tavernier, *Seyahatnâme*, s. 156.

²⁷¹ Babaie, V.d., *Slaves of The Shah*, s. 66-67.

²⁷² Ina Baghdiantz McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 20.

ödeniyordu. Bu sebeple de yapılacak dâhili reformları kolaylaştırıyordu.²⁷³ Avrupa'dan gelen bu değerli madenler dönemin ekonomik süper gücü Hindistan ticareti için gerekliydi.²⁷⁴ Nitekim değerli madenlerin ülkeye girişi dışarıya ipek ihracatıyla mümkün olduğu için Safevi Devleti'nin XVIII. Yüzyılda yıkılışıyla başlayan ani bir bocalama devresine kadar İran için ülke piyasası ve parasal istikrar açısından ticaret son derece önem taşımaktaydı. Ticaret de tarımsal üretimle bağlantılıydı.²⁷⁵

XVI. Yüzyılın sonlarında Osmanlı piyasalarındaki gümüş tağışı uygulamasından Osmanlı transit nakdine ihtiyaç duyan İran da nasibini almış, böylelikle nakit sıkıntısı da kendisini göstermişti.²⁷⁶ Zira Osmanlı gümüşü İran üzerinden getirilen Hint baharatı ve pamuklu kumaşlar ve ipek almak üzere kullanılıyordu.²⁷⁷ İran'a giren bu madenlerin kaynağı Osmanlı topraklarıydı ve Anadolu üzerinden İran'a gelen bu altın ve gümüş külçeler ve sikkeler İran'daki darphânelerde eritilerek yerel sikkelere çevrilirdi.²⁷⁸ Darphâne ile ipek ticaretinin girift durumu XVII. yüzyılın başında gümüş ithalatı İran ekonomisinin gelişimi için hayati bir durum arz etmekteydi. Darphânelerde yoğun bir devlet kontrolü özellikle Şah Abbas'ın merkezileştirme politikası ve ipek ticaretini tekeline alması planlarıyla arttı.²⁷⁹

Şah Abbas, ülkeye giren gümüşü bir şekilde içeride tutmak gibi bir siyaset izlemeye çalışıyordu. Ülkelerindeki altın ve gümüşü kendi sınırları içinde tutmayı amaçlayan bazı XVII. yüzyıl Avrupa hükümdârlarıyla paralel olarak Şah Abbas I da 1618'de altın ve gümüş ihracatını yasakladı. Zira dışarıdan gelen gümüş ve altın haricinde ülkedeki nakit akışı yok denecek kadar azdı. Ancak İran'da başka yerlerde olduğu gibi yasaklamalar etkili değildi. İpek ihracatından elde edilen gümüşün çoğunun Hindistan'a ihraç edilmesi ise İran'ın en önemli ticari ortağı olan Hindistan ile ticari dengeyi sağlama çabasından kaynaklanıyordu. İran'ın meşhur "Abbasi" gümüş sikkesi Hindistan pazarlarında çok talep görmekteydi. Şahın tüccarları olan Culfalı Ermeniler Avrupa'da

²⁷³ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 52.

²⁷⁴ Floor- Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", s. 354.

²⁷⁵ Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s. 89.

²⁷⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1999, s. 113.

²⁷⁷ Dale, *The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals*, s. 122.

²⁷⁸ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticari Hayat", s. 367.

²⁷⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 66-67.

sattıkları ipek karşılığında gümüş, Avrupa kumaşları, gözlük, ayna, teleskop, tablo, kitap ve saat gibi şeyler alıyorlardı. Ancak İran ve Hindistan pazarları için bunlardan en kullanışlısı gümüştü.²⁸⁰

Latin Amerika'dan Avrupa'ya gelen altın ve gümüş lüks tüketim mallarını finanse etmek için kullanılıyordu. İpek de bu lüks tüketim malları arasında yer alıyordu. İşte bu nedenle ipek ticareti darphânenin altın ve gümüş ihtiyacına göre yürütülen Safevi İran'ının dış ticareti için son derece önemliydi. Safevi Devleti'nin ham ipek ticareti Latin Amerika sömürgelerinin yan ürünlerine sahip olan Avrupa'nın ipek talebi ve İran'ın maden ihtiyacının bir uzantısı olarak ilerledi ve gelişti.²⁸¹ Her iki taraftaki maden ihtiyacının uzun vâdeli sonucu olarak Avrupalılar ipek ithalatını ve Safeviler de ipek üretimini arttırdılar. Hatta Adam Olerius, seyahatnâmesinde ipek ticaretini tam kontrolüne alan Şah Abbas döneminde mümkün olduğunca çok ipeğin yurtdışına ihraç edilmesi için halkın ipekli giymesi yasaklandığını, herkesin birkaç kez giyildikten sonra parçalanan adi bir kumaştan yapılan elbiseler giymeye mecbur bırakıldığını yazmıştır.²⁸² İpek ve gümüş ticareti bu dönemde yalnızca Safevi ekonomisi için değil komşusu Osmanlı Devleti için de son derece önemliydi. Bu ticaretten her iki devletin de çıkarları vardı.²⁸³

İran ham İpek ticaretinin Osmanlılar açısından önemine bakılırsa kervanlarla Anadolu üzerinden kıyı limanlara ve oradan Avrupa'ya gerçekleştirilen transit ham ipek ticaretinin İran finansal sisteminin ihtiyaç duyduğu değerli madenler açısından bir denge olmanın yanı sıra ham ipekten elde edilen gümrük gelirlerinin Osmanlı hazinesine her yıl yüksek miktarda kazanç getirdiği görülmektedir.²⁸⁴ İran'dan gelen ham ipeğin transit ticaretinde önemli bir nokta olan Osmanlı pazarlarından Bursa, XVI. yüzyılda Doğu Akdeniz ticaretinde en büyük paya sahipti. Zira Bursa ipekli dokumacılığın merkezi konumundaydı. Osmanlıların henüz 1352 gibi erken bir tarihte Cenevizlilere sağladığı ticari ayrıcalığın bir sonucu olarak İranlı tüccarlar Bursa'ya getirdikleri ipek ile

²⁸⁰ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 58-59.

²⁸¹ Floor- Clawson, "*Safavid Irans Search for Silver and Gold*", s. 354.

²⁸² Olerius, *Sefernâme*, s. 115-116.

²⁸³ Felsefi, "*Ticaret a Abrisham a İran dar Zaman a Shah Abbas Avval*", s.103-104.

²⁸⁴ Stephen Frederick Dale, *The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 121.

Cenevizlilerin getirdiği Floransa yünlüsünü takas etmekteydiler. Ham ipek üzerindeki bu canlı ticaret Osmanlı hazinesine büyük gelir sağlamaktaydı. Bu kazancın en yüksek düzeye ulaştığı 1487-1513 arası dönemde Bursa'da ham ipek üzerinden alınan vergilerin toplamı 6.000.000 akçaya ulaşıyordu. 1500'e doğru Bursa'ya her yıl ortalama beş altı İran kervanı geliyor ve bunlar en az 1.200 balya ipek getiriyordu. Bu hammaddenin önemli bir bölümü XVI. yüzyılın sonlarında Bursa'daki ipek sanayi tarafından kullanılmaktaydı. Bursa'daki ipek sanayi, Türk imalat sektörünün oldukça gelişmiş bir dalıydı. 1500'lü yıllarda Bursa'da 1000 kadar ipekli dokuma tezgâhı çalışır durumda idi. Şehirde kadifeler, kemhalar, saten atlas gibi her çeşit ipek kumaş dokunurdu. Bu dokunan Bursa ipeklileri Avrupa ülkelerinin yanı sıra Doğu'da da ilgi görmekteydi. Yavuz Sultan Selim Tebriz'i ele geçirdiğinde Şah İsmail'in hazinesinde Bursa ipeklisinden yapılmış 91 adet giysi bulunmuştu.²⁸⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda Bursa'dan başka esas olarak Amasya, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır'daki ipekli dokuma atölyeleri İran'dan gelen ham ipeği işliyordu.²⁸⁶ Bursa'nın bu dönemde oynadığı rolü 1600'lü yıllarda Halep ve İzmir gibi merkezler devraldı.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile ticaretinde özellikle gümüş ithalatı büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle ülkeye giren altın ve gümüşten gümrük vergisi alınmazdı. Fakat yine de ülkede kalması gereken ve altına göre daha yüksek değeri olan gümüş Hindistan ve İran'a kaçmakta idi. Gümüş para darlığı, ekonomiyi ve devlet girişimlerini kısıtlayan önemli bir faktör oldu.²⁸⁷ Bu para darlığı özellikle Safevilerle siyasi mücadeleler sırasında kendini gösterecekti. İran ham ipeği XVI. yüzyıl ve öncesinde daima kara yoluyla yani Osmanlı toprakları üzerinden Doğu Akdeniz'e ve oradan deniz yoluyla Avrupa'ya gönderiliyordu. 1501 yılında Safevi Devleti'nin kuruluşu Anadolu-İran ticaretini aksatan aralıklı savaflara neden oldu. 1516'da Yavuz Sultan Selim İran'la ticarete yasak koyarken bununla İran'ın ekonomik durumuna darbe vurmaya amaçlıyordu. Nitekim bu durum madeni paranın Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkışını engelleyebilirdi. Ancak aynı zamanda gümrük gelirlerinin düşmesi nedeniyle Osmanlı ekonomisi darbe almanın yanı sıra Osmanlı şehirlerindeki ipek endüstrisi de zarar gördü. Bu nedenle Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) derhal ambargoyu kaldırdı. İlk

²⁸⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 304-306, 314.

²⁸⁶ İnalçık, "*Bursa ve İpek Ticareti*", s. 20-46.

²⁸⁷ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 315.

başta ambargonun kaldırılması İran ve Osmanlı ekonomileri açısından olumlu bir gelişmeydi. Zira Osmanlı ve Safevi ekonomilerinin gelişimi için yapısal zemini Avrupa'nın İran ipeğine olan talebi sonucunda ele geçen finansal kaynaklar oluşturuyordu. Her iki devlet de bu talebe muhtaç olduklarından ambargo ve savaş dönemlerinde dahi İran ipeği Halep, Bursa ve İzmir gibi başlıca pazarlardan Avrupa'ya taşınmaya devam etti.²⁸⁸ Buna rağmen XVI. yüzyılın ortalarında değerli maden darlıklarının ortaya çıkması üzerine İran'a gümüş kaçışını engellemek üzere birtakım ihracat yasakları yeniden yürürlüğe kondu.²⁸⁹ Ancak görüleceği üzere 1587'de Şah Abbas'ın Safevi tahtına çıkışıyla Safeviler tarafından uygulanmaya başlayan birtakım ambargolar Osmanlı ekonomisi aleyhine Avrupalı devletlerin de içinde bulunduğu bir kara-deniz ticareti rekabetini ortaya çıkardı.

2.1.1. İtalyan ve Fransız Dokuma Endüstrilerinde İran Ham İpeği

XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca henüz Hint Okyanusu ticareti gelişmediğinden İran'ın güney kıyılarında liman kenti yoktu. Önemli bir ticaret merkezi olan Basra Körfezi'ndeki Hürmüz adasında ise Portekizlilerin hâkimiyeti devam ediyordu. Dolayısıyla İran ipeği karadan, Anadolu üzerinden Akdeniz limanlarına ve oradan Avrupa'ya aktarılıyordu. Bu nedenle İran ipeği talebinin artışı için Halep, İzmir, Venedik, Livorno gibi Doğu Akdeniz'de yer alan liman ve pazarlarda faaliyet gösteren Avrupalı ülkelerin dokuma endüstrilerine bir bakmak gereklidir.

Bilindiği üzere XVI. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa'nın Doğu ticaretinin Doğu Akdeniz ayağında Venedik ve Cenevizliler söz sahibiydi. XI. yüzyıldan itibaren Karadeniz ve Doğu Akdeniz limanlarında ticaret yapan bu devletlerin tüccarları XIII. yüzyıldan itibaren İran ipeği alışverişinde öncü hale geldiler. Başlangıcı X. yüzyıla uzanan İtalya ipekli dokuma endüstrisi Avrupa'nın diğer şehirlerine İtalya üzerinden yayıldı. Şehir devletlerinden Lucca'da X. yüzyıldan beri ipekli kumaş dokumacılığı yapılmaktaydı.²⁹⁰ Halil İncalcık bu sürecin başlangıcını biraz daha ileri götürerek XI. yüzyılda İtalya Lucca'da ipek dokuma atölyelerinin kurulmasıyla Avrupa'ya düzenli ipek ihracatının

²⁸⁸ Floor- Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", s. 323, Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticari Hayat", s. 371.

²⁸⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 51.

²⁹⁰ Edler, *The Silk Trade of Lucca During The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, s. 24.

başladığını savunmaktadır. İncalcık'a göre 1250'lerde gelişmeye başlayan Lucca ipekli dokuma sanayisi Luccalı dokuma ustalarının başka yerlere göç etmeleri sonucunda Bologna, Cenova ve Fransa'ya yayıldı ve buralarda da ipekli dokuma fabrikaları kuruldu.²⁹¹ O kadar ki XIII. yüzyılda ipekli dokuma endüstrisi Avrupa'nın her yerine yayıldı. Bu ilerlemenin bir sonucu olarak XIII. yüzyılda İran Doğu-Batı ticaretinde ilk defa ham ipek kaynağı haline geldi.²⁹² İran ile Venedik ve Cenova arasındaki ticari ilişkiler daha da gelişti. Artık XIV. ve XV. Yüzyıllarda İranlılar Anadolu üzerinden Bursa ve Doğu Akdeniz limanlarında Avrupalı tüccarlar ile alışverişte bulunuyorlardı.²⁹³

İlerleyen süreçte Fransız ve İtalyan yerli ipek üretimleri atölyelerin ihtiyacını karşılamaya yeterli gelmemeye başladı. Bu nedenle Lucca ve sonraki yıllarda Fransa ve Venedik ham ipek ihtiyacının bir kısmını temin etmek için Doğu Akdeniz pazarlarından sağlanan İran ipeğine gittikçe daha da bağımlı hale geldi.²⁹⁴ Bu döneme ait ticari etkileşimin bir sonucu olarak Farsça'dan Avrupa dillerine geçen tekstil terimleri halen kullanılmaktadır. Mesela, "krema (süt) ve şeker" manasına gelen İngilizce "seersucker" kelimesi Farsça "şir u şakar" (شیر و شکر) kelimesinden gelir ve bir çeşit ip rengini (krem) ifade eder. Farsça'da kısa pijamaya benzeyen bir alt giysisi olan ve Fransızca'da gömlek manasına gelen chemise kelimesi Farsça qamiz'den gelir. Bu dönemde İran ve Hindistan'dan yapılan ithalatın bir sonucu olarak tekstil ve giyim ile ilgili Avrupa literatürüne bunlar gibi daha başka pek çok kelime girmiştir. Avrupa ipek dokumacılığı, Venedik, Cenova ve Lucca'da üretilen brokarlar (simli kumaş), Lyon'un çok değerli ipeklileri ve Doğu Akdeniz'den ithal edilen altın işlemelilerinin (zerbaft) hepsi büyük ölçüde İran'dan Bursa, Halep ve daha sonra da İzmir gibi Osmanlı pazarlarına yapılan ham ipek ihracatına bağlıydı. İran ipeği bu pazarlardan Cenova, Livorno, Marsilya ve Amsterdam gibi Avrupa limanlarına nakledilirdi.²⁹⁵

²⁹¹ İncalcık, "Bursa ve İpek Ticareti", s. 19.

²⁹² McCabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 2.

²⁹³ John Foran, **Moghavamat Shakanandeh: Tarihk e Tahvilat e Ehtemai ya Iran Az Safeviyye Ta Salha ye Pes Az Engelab e Eslami**, ercume:Ahmad Tadayyon, 11th edition, Tahrân: Muessese-i Hademat e Farhangi e Resa, 1390, s. 68.

²⁹⁴ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century", s. 73.

²⁹⁵ Ina Baghdiantz McCabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 2.

Doğu Akdeniz ticaretinin gelişim sürecinde XVI. yüzyıl boyunca neredeyse Venedik hariç hiçbir Avrupa ülkesinin ciddi miktarlarda ithal etmediği ipek bu yüzyılın sonlarına doğru en çok aranan emtia oldu.²⁹⁶ Bu süreçte Fransız ve İtalyan dokuma tezgâhları Akdeniz limanlarından satın alınan ham İran ipeğiyle dolup taşıyordu.²⁹⁷ Osmanlı limanlarına ve pazarlarına gelen Fransız ve İtalyan tüccarları memleketlerine ipekle dönmekten gayet memnunnardı.²⁹⁸ XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya ithal edilen ipeğin çoğu İran'dan gelmeye devam etti. Ancak ilk başlarda ticaret hacmi küçüktü ve birkaç balyadan fazla ihracat yoktu. Büyük alıcıların yıllık alımları bile yüz balyaya ulaşmazdı. XV. yüzyılda Avrupa'nın Doğu Akdeniz ipek ticaretine katılımı henüz küçük çaptaydı.²⁹⁹

XVI. yüzyılda bu durum değişti. İpek ticareti merkezi olarak Halep Bursa'nın yerini aldığı Venedik'ten başka diğer Avrupa devletleri de İran ham ipeğinin en büyük alıcıları haline geldiler. Fransızlar elde ettikleri kapitülasyonlarla birlikte Doğu Akdeniz'deki faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. XVI. yüzyılın sonuna doğru Venedik diğer Avrupa devletleri arasında en büyük ithalatçı olarak yıllık 1500 balya alıyordu.³⁰⁰ Bu dönemde doruk noktasına ulaşan İtalyan ticaretinin ekonomik buhran ve rekabet yüzünden düşüşe geçmesiyle Venedik ve Ceneviz'in İran ticaretindeki üstünlüğü sona erdi. XVI. yüzyılın son yıllarında Venedik'in İran ipeği ithalatı ciddi bir şekilde azaldı. Mesela 1590 yılına ait 1425 balyalık alım son on yıl için yıllık ortalama 845 balyaya kadar düştü. Daha önceleri Venedik hariç tüm devletler için ipek Doğu Akdeniz ticaretinde çok az önemli bir emtia iken ve Venedikliler Doğu Akdeniz'deki ticaretlerinin muhtemelen üçte birini oluşturacak kadar çok ipek satın alırlarken yeni kurulmuş şirketler için ipek henüz o kadar da önemli bir emtia değildi. Ancak Avrupalı devletlerin İran ipeğine olan ilgileri XVI. yüzyılın sonlarında ani ve çarpıcı bir şekilde arttı. İpek ticareti merkezinin güneye, Doğu Akdeniz kıyılarına yakın bir merkeze -

²⁹⁶ Koç-Kuşçu, "Doğu Akdeniz Ticaretinde Bir Dönemin Adı: Halep", s. 137.

²⁹⁷ Steinmann, "Shah Abbas And Royal Silk Trade", s. 68.

²⁹⁸ Davis, *Aleppo*, s. 135,-136.

²⁹⁹ Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century", s. 74.

³⁰⁰ Herzig, *The Iranian Raw Silk Trade*, 1990, s. 74.

Halep- taşınmasıyla Doğu Akdeniz’de faaliyet gösteren tüccarlar daha rahat bir şekilde ipeğe ulaşabiliyorlardı.³⁰¹

İtalya’dan sonra ipekli dokuma sanayinde ikinci sırada gelen Fransa I. François (1515-1547) devrinde bu endüstri kolu ile tanıştı.³⁰² İpek endüstrisindeki bu yayılmanın bir sonucu olarak XIV. yüzyılda Zürih, Givet³⁰³, Gent, Bruges, Antwerp³⁰⁴ gibi kentlerde de dokuma atölyeleri kuruldu.³⁰⁵ XV. yüzyılda Provans ve Lyon’un ardından Alp Dağları’ndaki bölgelerde yer alan Alman kasabalarında ve Belçika’nın çeşitli şehirlerinde tekstil endüstrisi gelişmeye başladı. XV. yüzyılda bilhassa Ghent ve Bruges şehirlerindeki ipek endüstrisi oldukça gelişmişti. Fransız ve İspanyol Hollanda’sından³⁰⁶ göç eden esnaf ve sanatkarlar, Kuzey Hollanda’daki şehir merkezlerinde de nihayetinde ipek dokuma tezgâhlarının kuruluşuna ön ayak oldular.³⁰⁷ İran ipeği ticareti Avrupa’nın güney ülkelerinden ziyade işte bu kuzey ülkeleri için önemliydi. Zira Fransız ve İtalyan dokuma endüstrileri Sicilya, güney Fransa ve Orta İtalya’ya kolaylıkla erişim olanağına sahiplerdi ve sadece Levant’tan yaptıkları ithalatla bu ihtiyaçlarını tamamlıyorlardı. Ancak İngiltere ve Hollanda’nın böyle elverişli imkânları yoktu ve ipekli dokuma sanayilerinin gelişimi denizaşırı ticaretlerine sıkı bir şekilde bağlıydı.³⁰⁸ Avrupa ipekli dokuma sanayinde güneyden kuzeybatıya doğru bir sıçrama olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıçramanın sonucu olarak XVI. yüzyılın sonlarında İberya yarımadası ve Kuzeybatı Avrupa’da ortaya çıkan iki güçlü tüccar devleti, Hollanda ve İngiltere küresel bir ticaret düzeni ortaya koydu. Bu iki denizaşırı devletin etki alanının Pasifik sularına kadar ulaşması dünya ticaretini etkiledi.³⁰⁹ Burada öncelikle Avrasya ticaretinin boyutuna ve Hollanda’nın bağımsız bir ticari güç olarak sivrilmesi süreci sonrasında da İngiltere’nin İran’daki ilk girişimlerine değinilmelidir.

³⁰¹ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 69.

³⁰² İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 238.

³⁰³ Fransa’da bir kent.

³⁰⁴ Günümüzde Belçika sınırları içinde yer alan liman kentleri.

³⁰⁵ Edler, *The Silk Trade of Lucca During The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, s. 22.

³⁰⁶ Hollanda XVI. yüzyılın sonlarında bağımsızlığını kazanmadan önce İspanyol ve Fransız nüfuzu altında iki bölgeye ayrılmıştı.

³⁰⁷ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 26.

³⁰⁸ Herzig, “The Iranian Raw Silk Trade”, s.86.

³⁰⁹ Debin, “The Great Silk Exchange”, s. 20.

2.1.2. İngiltere ve Hollanda'nın İran İpek Ticaretine Katılımları

İngiltere ve Hollanda'nın Avrasya ticareti doğrudan bir alışverişten ziyade Avrupa-İran ve Hindistan arasında bir ilişki ağına benzemektedir. Portekizliler ve İspanyollar Hindistan-Batı Hindistan (Amerika-Hindistan) ticaretinde Afrika'da da bir noktaya sahiplerdi. İspanyollar tarafından Maldivler'den getirilen salyangoz kabuğuyla satın alınan Afrikalı kölelerin ticareti bu trafiğin kalbinde yer alıyordu. Yeni Dünya ile yapılan bu büyük gümüş ticareti XVI. yüzyılda yalnızca Atlantik'e yoğunlaşmıştı ve Akdeniz'i saf dışı bırakmaya çalışıyordu. Köle ticaretini ve Avrupa'ya yapılan gümüş ihracatını kapsayan bu trafiğin batıdaki son noktası sadece Avrupa'ydı. Avrupa'ya girişte ana liman Lizbon'du. Doğu'dan gelen baharatların gümüşle takas edildiği finans merkezi ise İspanyol Hollandası'nın Flemenk nüfuslu şehri Antwerp'ti. XVI. yüzyılın neredeyse tamamında Hollanda'dan yola çıkan gemiler Portekizlilerin Hindistan'dan getirdiklerini almak için Lizbon'a gidiyordu. Flemenk gemileri Antwerp üzerinden Avrupa'nın diğer yerlerine biber ve diğer baharatlar ile kumaş dağıtıyordu.³¹⁰

Nitekim Hollanda ile II. Philip arasında gerçekleşen bağımsızlık savaşı bu dengeyi bozdu. XVI. Yüzyılın sonlarında İspanyolların hâkimiyeti altında olan Flemenkler istiklal talep etmeye başladılar. Hollanda'ya hükmeden II. Philip yeni bağımsızlık kazanan Flemenklerin ve onların yeni müttefiki olan İngilizlerin Lizbon limanına girişini yasaklamıştı. 1598 yılında İspanya kralı II. Philip öldüğünde İspanyol işgalciler kuzey Hollanda eyaletinden çıkarıldı ve burası serbest bölge haline geldi. Hollanda'nın istiklali 1648 yılında resmiyet kazanacaktı.³¹¹ Flemenk Cumhuriyeti olarak da bilinen The States General artık özgürdü ve bu yeni devletin çoğunluğu Protestan'dı. Bu yeni bağımsız güç II. Philip'in ücretsiz askerleri tarafından yağmalanacak olan İspanyol hâkimiyeti altındaki Katolik Antwerp'ten ayrıldı ve yeni ticaret merkezi olarak Amsterdam'ı kurdu. İspanyol ve Portekiz ticaretini finanse eden Cenevizli bankerler muhtemelen İspanya Engizisyonundan kaçan Yahudi bankerlerin yardımıyla yavaşça ve gizlice Flemenk finansçılarının yerini aldılar. Lizbon'dan atılan Flemenkler ve İngilizler

³¹⁰ Mccabe, The Shahs Silk For Europe's Silver, s. 25.

³¹¹ Abdurıza Huşeng Mehdevî, **Tarikh e Revabit e Kharici ye İran: Az Ebtedai ye Dovran e Safeviyye Ta Payan e Chang e Dovvom e Jahani**, Tahran: Moessese i Entesharat e Amir Kabir, 1390, s. 99.

de düşmanları Portekizlilere Asya malları için yüksek meblağlar ödeyerek onları zenginletmek yerine Hindistan'a kendileri gitmeye karar verdiler.³¹²

1580'lere doğru kayda değer ne bir ipek dokuma endüstrisi ne de ipek ticareti olan Hollanda'da yukarıda bahsedildiği üzere mülteci zanaatçıların ve tüccarların Kuzey Hollanda'ya akınıyla durumun değiştiğini 1650'lerde bir grup Flemenk tüccar tarafından kaleme alınan bir belgede Amsterdam'da yüzlerce dokuma atölyesinden bahsedilmesinden anlayabiliriz. Zanaatçıların Kuzey Hollanda'ya göçüyle paralel olarak XVI. yüzyılın son yıllarına girildiğinde Hollandalı tüccarlardan bazıları İspanyol ve Portekiz gemileriyle Hindistan'a gittiler ve bu ülkenin durumu hakkında bilgi topladıkları görülmektedir. Daha sonra Kuzey Hollanda eyaletinin istiklalini kazanmasının ardından bazı Hollanda tüccar gemileri doğuya doğru yola çıktılar ve Portekizlilerle ticari rekabete giriştiler. Ticaretteki başarıları artınca İngiliz Doğu Hindistan Şirketi örneğine benzer olarak 1602 yılında Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi olarak adlandırdığımız VOC (Vereenigde Oost Indische Compagnie) şirketini kurdular.³¹³ Bu şirketin kuruluşuyla birlikte Hollanda'nın İran ipek ticareti macerası resmen başlamış oldu.³¹⁴ Ancak Şah Abbas'ın elçisi Zeynüddin Han Bey'in 1608'deki ekonomik kazanım ve siyasi kayıplar içeren Avrupa'daki ilk diplomatik girişimi askıda kalmıştı. Daha sonra Flemenkler girişimde bulundular. Şöyle ki kendini şahın tüccarı olarak tanıtan İngiliz seyyah Robert Sherley, 1610'da İspanya'da Flemenk tüccar Gilles De Paille'yle buluştu ve onunla İran'la Hollanda arasında açık bir ticaret anlaşması ihtimali üzerinde görüşmeler yaptı. Bir sonraki yıl Gilles De Paille Hollanda Devlet yönetimine İran ipeği ticareti yapmak üzere VOC'tan başka yeni bir şirketin kurulmasını konusunda bir önerge sundu. Ancak VOC yöneticileri 17'ler bunu uygun görmediklerinden dolayı VOC en başından itibaren baharat ticaretiyle birlikte İran ipek ticaretini de yürütmeye başladı.³¹⁵

Flemenklerin Asya ticaretinde İran ipeği kadar Çin ve ipeğinin de büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Ağustos 1604'te 1200 balya ham Çin ipeği ihracatıyla Amsterdam önemli bir ipek pazarı haline geldi. Yine Flemenkler tarafından Johore

³¹² Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 25.

³¹³ Mehdevî, *Tarikh e Revabut e Kharici ye İran*, s. 99.

³¹⁴ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 167.

³¹⁵ Floor, *The Dutch and the Persian Silk Trade*, s. 327.

yakınlarında ele geçirilen Portekiz gemisi S. Caterina'nın kargosunun bir kısmı ham ipekti. Yukarıda bahsedilen Çin ipeği ihracatı Osmanlı-İran savaşına denk geldiği için muhtemelen savaş İran ipeği tedarikinde düşüşe neden olmuştu. Ancak buna rağmen Amsterdam'da düzenlenen ipek mezarına ilgi büyüktü ve tüm Avrupa'dan alıcılar burada toplandı. Flemenk ipek endüstrisinin öneminin artışına bir işaret olarak görülebilecek bu olay neticesinde Flemenk ipek tüccarları Amsterdam şehir devletinin maddi desteğini de bu şekilde almaya başladılar. Ancak VOC'un Endonezya'daki konumunu sağlamlaştırma ihtiyacından dolayı ne İran ne de Çin ipeği şirket açısından en az bir yirmi yıl daha aşağı seviyelerde kaldı. 1620'lerde Flemenk tüccarlar Avrupa ipek ticaretinde lider bir rol üstlendiler ve İngilizlerle uyumlu bir şekilde Venediklileri 1620'lerde tamamen Doğu Akdeniz ipek ticaretinde saf dışı bıraktılar. Yine İngilizlerle birlikte Basra Körfezi ticaretinde Portekiz'in rakibi oldular.³¹⁶

Portekizliler tarafından Avrupa'ya düzenli baharat ithalatının ticari düzeni bozması nedeniyle VOC yöneticileri şirketin parasını ham ipeğe yatırmanın daha uygun olacağını savunmaktaydılar. Zira ancak bu şekilde Portekizlilerle rekabet edebilirlerdi. Nitekim şirketin başına konan bir devlet kuşu olan Santa Maria ipeği rakibinin olmadığı ve iyi kazanç getirdiği bir dönemde Avrupa piyasasına girdi. Çin ipeği Asya ya da Avrupa'da üretilen ipeğin iki katı fiyatına satılıyordu. Son olarak şirket Çin ipeği almaya başladıktan sonra Japon piyasasına da giriş hakkı kazandı ve Japon ticaretinin gelişiminde Çin ipeğinin neredeyse tamamına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yoğun ham ipek tedarikinde neticede şirketin İran ipeğine olan ilgisi de artacaktı.³¹⁷

XV. yüzyılda ipekli dokuma endüstrisiyle tanışan İngiltere'de ise ipekli dokuma tezgâhlarının kuruluşu I. Elizabeth (1558-1603) dönemine denk gelmektedir.³¹⁸ Bu dönemde İngiliz ipekli dokuma sanayisinde hızlı bir büyüme gözlemlenmektedir. Halil İnalçık'ın ifadesine göre bu gelişmenin ardında İtalyan ve doğu ipeklilerine ödenen yüksek miktarda kıymetli madenin ülkeden çıkmasını önlemek gibi bir merkantilist kaygı yatmaktaydı.³¹⁹ Bu nedenle İngilizler dikkatlerini XVI. yüzyılın başlarından beri

³¹⁶ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 336-337.

³¹⁷ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 327-328.

³¹⁸ Edler, *The Silk Trade of Lucca During The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, s. 22, İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 299.

³¹⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 299.

İran ipeği ticaretiyle yakından ilgili olan Doğu Akdeniz ticaretine yoğunlaştırdılar. I. Elizabeth döneminde Antwerp'te yer alan büyük Avrupa antreposunun önemini kaybetmesi İngiliz tüccarlarının o zamana kadar dolaylı bir şekilde faaliyet gösterdikleri yeni pazarlar yani Londra ile Osmanlı İmparatorluğu limanları arasındaki deniz trafiği gibi taze kanallar aramaya sevk etti. Daha önceleri Antwerp ve Venedik³²⁰ üzerinden nakledilen çeşitli İngiliz kumaşlarını Türkiye'ye taşımak suretiyle İngiliz tüccarları burada yeni bir pazar bulmuş oldu. Ülkelerine nakit para ile dönme ya da sermayelerini döviz olarak aktarma imkânı olmadığından İngiliz tüccarları Türkiye pazarlarından ürün almak zorundaydılar. Doğu mallarının pek çoğu Türkiye'den ithal edilse de bunlardan en önemlisi ipekti ve bu durum Osmanlı İmparatorluğunun liman ve şehirlerinde karşılığında ipek almadan İngiliz malı satma planlarını pratikte gerçekleştirmeyi imkânsız hale getiriyordu. Bu zamanda Türkiye'de satılan ipek İran menşeliydi ve İran Türk limanlarına gelen kumaşın nihai pazarı durumundaydı.³²¹

İngiltere'nin Doğu Hindistan'daki şirketi EIC (English East Indian Company) kurulmadan önce Avrupa'da, Doğu Akdeniz'de ve Karadeniz'de ticaret yürütmek üzere kurulan pek çok şirketi daha vardı. Chardin, İngilizlerin Hamburg, Rusya, Grönland, Doğu Hindistan ve Türkiye'de şirketleri bulunduğu bahsetmektedir.³²² Bunların en önemlileri 1553 yılında Rusya üzerinden İran ve Hindistan'la ticaret yapmak üzere kurulan Moskova Ticaret Şirketi³²³ ve Doğu Akdeniz limanlarında İngiliz çıkarlarını temsil etmek üzere kurulan Levant Şirketi'dir. Çağdaşı ve başarılı rakibi EIC'yle

³²⁰ XIV. Yüzyılda İngiltere'deki Venedikli tüccarlar kendi konsolosluklarının idaresinde olacak kadar yeterli bir sayıdaydılar. İngiltere ve Venedik arasındaki temel ilişki Flander Kadırgaları olarak adlandırılan ticari gemiler vasıtasıyla yürütülüyordu. Bu kadırgalar İngiltere'ye iki kalemlle sınıflandırılacak çeşit çeşit ticari mallar getirmekteydi. Bunlardan ilki pahalı baharatlar ve ikincisi de daha genel doğu ve Venedik mallarıydı. İtalyanlar baharatı tam ya da "büyük/toptan baharat" ve ilaç/tıbbi bitkiler ya da "küçük baharat" olarak ikiye ayırmışlardı. büyük baharatlar zencefil, tarçın, biber, karanfil, muskat, kızıl sandal ağacı, kâfur ağacı ve diğer bitkilerden oluşurken küçük baharatlar İran'dan gelen ravent (Elazığ civarında bir bitki/keçikulağı), aloe-vera, hurma, şeker, kuş üzümü, erik kurusu, malms ve Lübnan şarabından ibaretti. Diğer mallar da iyi kazanç getirmesine rağmen tüm baharat ticareti oldukça kazançlıydı. Bunlar ipek, pamuk ve cam gibi mallardan oluşuyordu ve bu guruptan ipek ticareti en önemlisiydi. Epstein, *The Early History of The Levant Company*, s. 1-3.

³²¹ Davis, *Aleppo*, s. 135,-136.

³²² Chardin, *Seyahatnâme*, s. 30.

³²³ I. Elizabeth döneminde 1553'te Sebastien Cabot tarafından "The Mysterie and Companie of The Merchant Adventurers for the Discoveries of Regions, Dominions, Island and Places Unknown", "Bilinmeyen yerleri keşfedecek tüccarların şirketi" adıyla kuruldu.

karşılaştırıldığında bir ticaret şirketi olarak sahip olduğu öneme rağmen Levant Şirketi hakkında çok az şey yazılmıştır. Ancak bu şirketin iki yüzyıldan fazla bir süre Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir rol oynadığı ve Doğu Akdeniz’de ticari başarılarından çok siyasi etkide bulunduğu görülür. Levant Şirketi 1581’de kuruluşundan 1804’e kadar Doğu Akdeniz’de yer alan Osmanlı dominyonlarındaki İngiliz temsilciliğini finanse etti.³²⁴ Levant şirketi Türkiye Şirketi ve Venedik Şirketi adlı iki şirketten toplama bir şirket olarak 1592’de tek bir bünyede toplandı. Levant Şirketi doğu Akdeniz ticaretini yürütüyordu ve bu ticarete pamuk, yün, baharat, yağlar, kimyasallar, deri ve şarabın yanı sıra ipek de vardı. Özellikle de XVI. yüzyılın sonlarında ipek şirketin ithal ettiği başlıca ticari üründü.³²⁵ Buna karşılık İngiliz tüccarları Doğu Akdeniz pazarlarına çuha ve kalay götürüyorlardı. 1595’te Levant Şirketi’nin İngiltere’ye getirdiği malların listesinde ham ipek birinci sırada yer alıyordu.³²⁶

İngiltere’nin İran’daki faaliyetlerinin ve Hindistan’daki sömürgeciliğinin ilk adımlarını teşkil eden Moskova Şirketi’nin faaliyetleri de zikredilmeye değerdir. Papa VI. Alexandr’ın fermanıyla İspanya ve Portekiz kendi aralarında dünyayı paylaştılar ve bu imparatorluklar Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında sömürgelerini belirlediler. Portekizliler Doğu’da Güney Afrika’ya gözlerini dikmişlerdi. Bu paylaşımında eksik kalan İngiltere ise Kraliçe I. Elizabet zamanında (1558-1603) kendine sömürge bulmak üzere harekete geçti. Afrika ve Asya deniz yolu Portekizlilerin elinde olduğu için İngilizler Kuzey Avrupa suları ve Rusya üzerinden Asya içlerine çıkmak istiyordu.³²⁷ Bu amaçla harekete geçen İngilizler 1553 yılında “korkunç” lakaplı Rus Çarı İvan’dan (1533-1584) Moskova Ticaret Şirketi adıyla bir şirket kurma ve böylelikle Asya ülkeleri ile ticari ilişkilere başlama iznini elde ettiler. 1561 yılında Moskova Ticaret Şirketi başkanı Anthony Jenkinson kraliçe Elizabet’in emri üzere Kafkaslar üzerinden İran’a gitti.³²⁸ Bu seyahatin amacı ipek üretiminin merkezi olan Hazar Denizi’nin kıyı

³²⁴ Christine Laidlaw, *The British In The Levant, Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Tauris Academic Studies, London-Newyork 2010, s.1.

³²⁵ Epstein, *The Early History of The Levant Company*, s. 35, 129.

³²⁶ Epstein, *The Early History of The Levant Company*, s. 40.

³²⁷ Abdül Hüseyin Nevaî, **İran ve Cihan: Az Mogol ta Kacariyye**, Tahran: Moessese-i Nashr-e Huma, 1364 (1985), s. 175.

³²⁸ Hanway, *An Historical Account Of The British Trade*, s.6. Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 140.

eyaletlerine giderek ticari ilişkiler kurmaktı.³²⁹ Burada bir keşif gezisi yaparak Şah ile anlaşma yapmak ve İran ipeğini kuzeyden Avrupa'ya naklederek Portekizlilerle rekabet etmek amacındaydı. Anthony Jenkinson bu görevini gerçekleştirmek üzere İngiliz Kraliçesinin Şah Tahmasp'a yazdığı mektupla birlikte yola çıktı ve Hacı Tarhan üzerinden İran'a vardı. Elizabeth Tahmasp'a yazdığı mektupta "saygıdeğer prens, ulu sufi, İran'ın ve Fars ve Med ve Merv ve Mezopotamya'nın padişahı" övgüleriyle hitap etmekteydi.³³⁰ 25 Nisan 1561 tarihli bu mektupta İngiltere kraliçesi İran şahından Jenkinson ve diğer İngiliz tüccarlarına İran'da ticaret yapma ve İran topraklarına rahat gidip gelme izni vermesini rica ediyordu.³³¹

Anthony Jenkinson 1562 Kasım ayında Kazvin'de Şah Tahmasp'ın huzuruna çıktı ve kraliçenin mektubunu ona sundu. İranlıların adetlerine alışkın olmadığı için meramını dile getiremedi, amacına ulaşamadı.³³² Ayrıca bu sırada Şah Tahmasp Halep ve Şam üzerinden İran'a gidip gelen Türk tüccarların menfaatlerinin zarara uğramasını istemiyordu ve bu nedenle İngiliz tüccarların teklifini olumlu karşılamadı. "Bizim kafirin yardımına ihtiyacımız yok" sözleriyle görüşmeyi kesti ve Jenkinson'u saraydan kapı dışarı etmelerini buyurdu. Bundan altı yıl sonra yani 1568'de Moskova Ticaret Şirketi Arthur Edwards ve Richard Wills önderliğindeki başka bir heyet İran'a gitti. Yolculuk sırasında heyetin üyelerinin bir kısmı hastalık yüzünden telef oldu. Şah Tahmasp bu defa heyetin geri kalanını çok iyi karşıladı ve bir fermandan Moskova Şirketi tüccarlarını gümrük ve yol ücretlerinden muaf tutarak tüm İran'da serbestçe yolculuk ve ticaret yapmalarına izin verdi. Ancak Moskova Ticaret Şirketi bu fermandan çok fazla fayda sağlamadı ve sonraki yüzyılın ortalarına kadar İngiltere'nin İran ticareti bir gelişim göstermedi.³³³

İngilizlerin Doğu Akdeniz tarafından gerçekleştirdikleri ham ipek ithalatına bakacak olursak bu oranın XVI. yüzyılın sonlarına kadar oldukça az düzeyde olduğunu görürüz.

³²⁹ E. Delmar Morgan-C. H. Coote, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson And Other Englishmen With Some Account Of The First Intercourse Of The English With Russia And Central Asia By Way Of The Caspian Sea*, New York: Burt Franklyn, II. Book, ty, s. 343.

³³⁰ Mektup için Bkz. Nevaî, *İran ve Cihan*, s. 176-177.

³³¹ Morgan-Coote, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, s. 343. Nevaî, *İran ve Cihan*, s. 176. Mehdevî, *Tarikh e Revabut e Kharici ye İran*, s. 39-40.

³³² Morgan- Coote, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, s. 343.

³³³ Mehdevî, *Tarikh e Revabut e Kharici ye İran*, s. 39-40.

Bunun nedeni ise bu pazarlarda baharat, pamuk ve çivitten alınan gümrük vergilerinin ipekten alınan vergilerden daha yüksek olmasından da anlaşılacağı üzere ipeğin henüz baş sırada yer almamasından kaynaklanmaktadır.³³⁴ Ancak sonraları bu durum değişti. Ümit Burnu'nun keşfinden önce Avrupalı tüccarlar baharat için Doğu Akdeniz'e gitmeyi tercih ediyorlardı. XVI. yüzyılda Ümit Burnu üzerinden yapılan ticaretteki rekabet nedeniyle baharattan elde edilen kâr azaldı. Böylelikle yüzyılın sonlarına doğru Doğu Akdeniz'den baharat ithal etme işi riskli bir hâl aldı. Sonuç olarak Doğu Akdeniz'de ticaret yapan Avrupalı tüccarlar gitgide dikkatlerini başta ipek olmak üzere baharat harici diğer Ortadoğu ürünlerine çevirdiler. Henüz 1550'lerde Venedikli bir tüccar Halep'e gelen Avrupalı tüccarlar için ipeğin baharat kadar önemli olduğunu ifade ediyordu. XVII. yüzyılın başında Hollandalıların ve İngilizlerin Hint Okyanusu ticaretine girmesiyle Doğu Akdeniz'deki Avrupalı tüccarların ithalatında ipek baharatın yerini aldı.³³⁵ Doğu Akdeniz ticareti hakkındaki veriler bu dönemde Avrupa'ya ham İran ipeği ithalatında büyük ölçüde artış olduğunu göstermektedir.³³⁶

İngiltere 1590'larda Doğu Akdeniz limanlarından artan miktarlarda ipek ithal ediyordu.³³⁷ O kadar ki Levant Şirketi tüccarı William Clark, 1598-1602 yılları arasında Doğu Akdeniz ticareti hakkında bilgiler içeren mektubunda 1599 yılında Doğu'dan Hollanda gemileri Halep'e ulaştığında İngiliz tüccarların alternatif mallar aradıklarını ve gelen haberler üzerine kendisinin ve diğer bütün tüccarların baharat yerine ipek satın almayı umut ettiklerini belirtmektedir. İpek gerçekten de Levant Şirketi'nin tercih ettiği başlıca ticari ürünleri arasında olmaya devam etti. Eylül 1598'de Clark, Halep'e deve kervanları ulaşır ulaşmaz tüccarların ipek balyalarını develerin üstünden kapmak için beklediklerini ve hatta pek çoğunun balyaları açmadan satın aldıklarını kaydeder.³³⁸

William Clark'ın bu mektubundan anlaşıldığı kadarıyla XVI. yüzyılın sonunda artık ipek dünya pazarında kapışılan bir ürün haline geldi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu toprakları dahilindeki pazarlardan elde edilen ipek yeterli değildi. Bu sebeple İngiliz ve

³³⁴ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 24.

³³⁵ Bruce Masters, **The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Merchantilism and the Islamic Economy in Aleppo**, 1600-1750, New York University Press, Newyork and London, 1988, s. 15.

³³⁶ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s. 317, Matthee, *The Politics of Trade*, s. 24.

³³⁷ İncalcık, *Devlet-i Aliyye*, s. 299.

³³⁸ Harris, "Aleppo Merchant's Letter-Book", s. 69.

sair Avrupalı tüccarlar İran ipeğinin ayağına XVII. yüzyılın başından itibaren kendileri gittiler. Ancak bunu yapabilmeleri için ilk önce Basra Körfezi ticaretinde etkin olmaları gerekmektedir ve önlerinde Portekiz engeli vardı. Şah Abbas'ın saltanatının son yıllarında Basra Körfezi'ndeki kontrolleri tamamen biten Portekizliler, 1631'e kadar Flemenklerin ve İngilizler'in en büyük rakibiydiler.³³⁹ Bu süreçte Portekizlilerle yoğun çatışmalara girdiler. Hollanda ve İngiliz şirketleri günümüz Endonezya'sını oluşturan Molucca ve Bantam'da yerleşerek kuzey ve batı yönünde ticari etki ve ilişkilerini geliştirdiler. 31 Aralık 1600'de kurulan EIC ve 1602'de kurulan Flenk VOC şirketleri için XVII. yüzyıl boyunca ham ipek başlıca ihraç ürünüydü. 1620'lere gelindiğinde bu ürün İngiltere'nin en büyük ithalat kalemi haline geldi.³⁴⁰ 1626-1631 yılları arasında Avrupa'nın Asya'dan yaptığı ithalatta ikinci sıraya yerleşti.³⁴¹

İran ipek ticaretinde pek çok Avrupalı devlet mensubu tüccarlar ve ticaret şirketleri faaliyette bulunmasına rağmen en fazla Flenk ve İngiliz şirketlerinin sistemli bir ticaret politikası yürüttükleri görülmektedir. Her iki devletin Basra Körfezi'ndeki limanlarda ticari üs sahibi olmaları ve buralarda şirketlerine bağlı temsilciler bulundurmaları bu planlı ticaretin bir sonucudur. Bilhassa İngiliz tüccarları İran'da yaklaşık bir asır Ermeni tüccarlarıyla yoğun rekabet içerisine girdiler. Temsilcilerin raporları sayesinde ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olduğumuz bu rekabetten bir sonraki bölümde bahsedilecektir. İngiltere ve Hollanda'nın İran ipek ticaretinde at başı çeken Avrupa devleti olması sebebiyle İran ipek ticareti konusunun açıklanmasında bu iki devletin faaliyetleri temel alınacaktır.

XVII. yüzyılın hemen başında kurulan bu şirketlerin başlangıçtaki amacı sadece Hindistan ile ticaret yürütmektir. Ancak İngiliz şirketi EIC çuha gibi yerli ürünlerine iklim koşullarının uygunsuzluğu nedeniyle Hindistan'da alıcı bulmakta zorlandığı için İran ile ticarete de bir ölçüde yer vermeye karar verdi.³⁴² Yine Hollanda baharat ticaretini yürütmek için İran ipeğini diğer doğu mallarıyla takas etmek fikriyle harekete geçti. Hollanda'nın ticaretinin boyutu yüzyılın sonlarına kadar pek fazla değişmedi. Zira

³³⁹ Ebul Kasım Taherî, **Tarikh e Siyasi ve Echemai ye İran**: Az Marg e Timur Ta Marg e Shah Abbas, Şirket e Tahrân: Entesharat e İlmi ve Farhangî, 1383, s. 346.

³⁴⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 299.

³⁴¹ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 323.

³⁴² Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 329.

Basra Körfezi'nde tam kontrol sağlanabilmesi için burada ticaret yapmak isteyen devletlerin tabiri caizse elini taşın altına koyabilmesi gerekliydi. Ancak bunu İran hükümetiyle yardımlaşarak gerçekleştiren İngilizler Portekizli tüccarları Basra Körfezi'nden göndermelerine rağmen yine de ipek ticaretini tamamen kontrol altına alamadılar. Çünkü ipek ticaretini yürütmek için baharat, çuha ya da herhangi bir emtia değil nakit gerekliydi.

İran ham ipek ticaretine girişmek Avrupa için kendi ham ipek kaynaklarının dokuma sanayisine yeterli gelmediği bir zamanda kısa vadeli bir çözüm sağlamaktı. Özellikle de ticaret şirketlerinin denizaşırı ticarete tam kontrol sağlayamadığı bu ilk tecrübesiz dönemlerinde İran ipeği gibi risksiz bir ürünle piyasaya dahil olmak son derece mantıklıydı. Nitekim arz talep ekseninde yüksek miktarlarda İran ham ipeği ithali yapılması Avrupa'da endüstrinin gelişimine ve yeni kaynaklar arayışına geçecek kadar hızlı bir şekilde yayılmasına neden oldu. İngiltere ve Hollanda gibi deniz devletlerinin İran ham ipeğine ulaşımı garantilemek suretiyle elde ettikleri başarı tekstil sanayilerine kayda değer bir şekilde destek sağladı. İran ipeğine olan bağımlılıkları Avrupa devletlerini uzak tedarik bölgelerindeki belirsizliklere karşı korunmasız bıraksa da en azından Kuzey Avrupa ipek dokuma sanayisi bu sürece çok daha geç girdi. Bu nedenle de İngiltere ve Hollanda XVII. yüzyıl İran ipeği ticaretinde büyük rol oynayan iki Avrupalı aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴³ Nitekim Şah Abbas'ın Osmanlılara karşı İngiliz desteğini kazanma politikası bu rolle alakalıdır.

2.1.3. Rusya ve İran İpek Ticareti

XVII. yüzyılda İran ipeği ticareti Ruslar açısından da cazip hale geldi. Mihail Romanof'un çarlık döneminde Rus hükümeti Gilan ve tüm Hazar sahili ipeğinin Hazar Denizi üzerinden kendi ülkesine nakledilmesini ve Avrupalı müşterilerin de ipeği Rus tüccarlardan satın almasını istiyordu. Bu amaçla Mihail Romanof Şah Abbas'a toplamda üç defa elçi gönderdi. İlki 1618 yılının başında İran'a ulaşan heyetin görevi İranla ipeğin İran'ın kuzey eyaletlerinden Rusya'ya gönderilmesiyle ilgili bir anlaşma yapmaktı.³⁴⁴ Daha sonra 1623 ve 1626 yıllarında elçi teatisi yapıldı.³⁴⁵ Ancak Şah

³⁴³ Herzig, "The Volume of Iranian Raw Silk Exports", s. 89.

³⁴⁴ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 940. Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 164-165.

Abbas, Osmanlıyla savaş halinde olduğu için Ruslarla çok ilgilenemediği gibi çarın son heyetinin teklifine hediye olarak elli yük ipek göndermek dışında müspet ya da menfi bir cevap vermedi. Bu belirsizlikte etkili olan belki de şahın çoktan müşteri bulmuş olmasıydı.³⁴⁶ Rusya üzerinden ipek ticareti yapılmasıyla ilgili çabalar bir daha 1660 ve 1670'lerde Ermeni tüccarları tarafından gerçekleştirildi. 1667'de Ermenilerle Ruslar arasında bir ticaret anlaşması yapıldı.³⁴⁷ Rusya rotası 1690'larda Dokuz Yıl Savaşları nedeniyle Levant rotasının kesintiye uğramasıyla önem kazandı.³⁴⁸

2.2. Safevi-Osmanlı İlişkilerinde İpeğin Yeri

XVII. Yüzyılda Ortadoğu'da faaliyet gösteren misyonerlerden ve Fransız Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin kurucularından Raphael Du Mans'ın tespitine göre İran, XVII. yüzyılda “...girişi batıdan gelen gümüşün çıkış noktası Türkiye ve çıkışı da Hindistan'dan dünyadaki tüm gümüşün toplandığı Surat'a ulaşan Bender Abbas olan iki kapılı bir kervansaray gibiydi...”³⁴⁹ Bu ifadeden de anlaşıldığı kadarıyla İran ipek ticaretinin kaynağı olan gümüşün İran'a giriş kapısı olan Osmanlı liman şehirleri aynı zamanda İran ipeğinin de bir şekilde Avrupa'ya çıkış kapısıydı. Ne yazık ki elimizde XVII. yüzyıla ait Halep ve İzmir şerhiye sicilleri bulunmadığı için Doğu Akdeniz limanlarında gerçekleşen bu alışverişin hacmi konusunda somut veriler ortaya koyamıyoruz.

XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı-İran yayılcı savaşlarının arkasında yatan nedenler konusunda araştırmacılar farklı düşüncelere sahiptirler. Bazıları bu savaşların Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki Osmanlı ilerleyişinin Hint Okyanusu ticaretini ele geçirmek arzusuyla yapıldığını savunurken bir kısmı da Osmanlıların İslam dünyasında üstünlük kurma ve Safevi saldırılarını durdurma isteğinin ticari kaygılardan daha ön planda olduğunu ileri sürmektedir. Rudolph Matthee'ye göre ise İran'ı batıya ilerlemeye sevk

³⁴⁵ Robert Chenciner- Magomedkhan Magomedkhanov, “Persian Exports, to Russia From The Sixteenth To The Nineteenth Centuries”, *Iran*, Vol:XXX, s.123-130, s. 124.

³⁴⁶ Felsefi, *Zandegi e Shah Abbas Avval*, s. 1956-1957.

³⁴⁷ Chenciner and Magomedkhanov, “*Persian Exports, to Russia From The Sixteenth To The Nineteenth Centuries*”, s. 124.

³⁴⁸ Herzig, “*The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century*”, s. 77, 80.

³⁴⁹ Stephen Frederick Dale'den naklen Raphael Du Mans, *The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals*, s. 121.

eden dinamik Safevi devletinin dini şevkidir. Vekayinâmeler jeopolitik çıkarların ve sömürgeci anlayışın inanç üzerinde etkili olduğunu savunmasına rağmen yerli kaynaklar sebepleri izah ederken çok açık değildir. Ancak bu, dini içtihadın ve ticari kazançların savaş ve hâkimiyette rol oynamadığı anlamına gelmez. Mücadele daima inanç kisvesi altında yapılmıştır ve Orta Doğu'daki verimli nehir bölgelerinde ve Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki geçitler daima zengin tarımsal ve ticari kazanç sağlamak hevesinde olan liderlerin odak noktası olmuştur. Osmanlı, Memlük ve Safeviler arasındaki mücadele amacı ne olursa olsun sonuç itibariyle kısmen de olsa ticari kontrol ve gelir sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle Safevilerle Osmanlılar arasında Gürcistan, Ermenistan ve Hazar eyaletlerinde yaşanan ve siyasi ve mezhebi kisveler altına gizlenmiş olan mücadelenin temelini de ipek üretimi ve ticareti üzerinde kontrol sağlama çekişmesinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmasa gerektir.³⁵⁰

Bu mücadelenin tarihi seyrine bakılacak olursa XVI. yüzyılın sonunda Akdeniz'in doğu sahillerine tâbi, Kızıldeniz, Zağros Dağları ve Basra Körfezi'nde üç Müslüman devlet; Küçük Asya'da Osmanlılar, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Safeviler ve Mısır ve Suriye'de Memlükler hüküm sürdüğü bir Müslüman dünyası çıkmaktadır. Bu devletlerden Doğu Anadolu sınırlarında yükselen Safeviler savaşçı kabile ruhu ve hükümdârlık azminin bir sentezi olan güçlü bir ideolojiden esinlenmişlerdi. Liderleri İsmail (1502-1524) Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Türkmen savaşçılarının yani Kızılbaşların savaşçı gücüne bağlıydı. İsmail 1501'de Tebriz'i kuşattı. Bunu takiben birkaç yıl içinde merkezi İran'da seferler düzenledi. Fars eyaletine boyun eğdirdi, Huzistan ve Basra eyaletlerini vassal statüsüne indirdi ve Mazenderan ve Gilan'ı ele geçirdi. Bu ilk başarılarla cesaretlenen genç Safevi hükümdârı 1507-1508'de Anadolu'daki Dulkadiroğlu aşireti ile bir dizi mücadelelerle meşgul oldu ve Halep bölgesinin teslimini talep ederek Memlüklülere karşı açık bir çatışma riski aldı.³⁵¹

Şah İsmail kendi aleyhine topraklarını genişleten Osmanlılarla daha şiddetli çatışmalar yaşadı. 1453'te İstanbul'un ele geçirilmesi Osmanlılara Karadeniz'in girişinin ve Asya ve Avrupa arasındaki ana karayolunun kontrolünü sağlama olanağı verdi. Osmanlılar bu kez yönlerini Karadeniz'e çevirerek 1461'de Trabzon'u vergiye bağladılar. Bunun

³⁵⁰ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 18.

³⁵¹ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 16-17.

ardından bir Ceneviz tüccar topluluğunun uzun süredir meskeni olan Kırım liman şehirleri Kefe ve Tana da Osmanlıların eline geçti. 1480’de Osmanlılar tüm eski Bizans topraklarını birleştirdiler ve Karadeniz’i bir iç deniz haline getirdiler. 1514’te meydana gelen ve Osmanlı ilerleyişini durdurmakta başarısız olan Çaldıran Savaşı Osmanlılar ile Safeviler arasındaki ilk büyük çatışmadır. Bu savaşla Safeviler Anadolu topraklarındaki iddialarından vazgeçmekle beraber Osmanlılar Erzurum’a kadar ilerlediler. Bu başarı aynı zamanda Osmanlıları Memlûklüler üzerinde gitmeye sevk etti. Osmanlılar 1516’da Suriye’yi ele geçirerek Levant üzerinde kontrol sağlama fırsatını elde ettiler. Mısır’ın ele geçirilmesinin ertesinde Memlûk hâkimiyetini tamamen sona erdirdiler ve en önemli Arap toprakları etrafındaki kutsal şehirler kadar Kızıldeniz’de üstünlük kurdular.³⁵²

Osmanlılar müteakiben Safeviler üzerine yoğunlaşarak hâkimiyetlerini Mezopotamya’ya doğru genişlettiler. Önce Kürdistan³⁵³ eyaletini ve Irak-ı Arap’ı alarak 1534’te Bağdat’ı 1549’da Basra’yı ele geçirdiler ve böylece Basra Körfezi’ne bir çıkış kazandılar. 1534 ve 1548’de iki kez Azerbaycan’ı kuşattılar ve her iki seferde de Tebriz’i kısa süre ellerinde tuttular. Bu saldırılar Şah İsmail’in halefi Şah Tahmasp’ın (1524-1576) başkenti Kazvin’e nakletmesine neden oldu. Henüz ikmal hattının çok uzak oluşu ve mevsim şartlarından dolayı Osmanlılar Batı İran’da tutunamadılar.³⁵⁴ Bu gerçek Azerbaycan ve Güneydoğu Kafkasya’yı İran’ın kontrolüne bırakırken Irak’ta ve Doğu Anadolu’da Osmanlı hâkimiyetini tanıyan 1 Haziran 1555 tarihli Amasya barışının imzalanmasıyla kabul edildi.³⁵⁵ Bu olumsuz siyasi koşullar altında devam eden ve büyük çoğunlukla Doğu Akdeniz üzerinden gerçekleştirilen ipek ticareti de politik olaylara göre şekil aldı.

XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca İran ipek ticaretinin Osmanlılar ve Safeviler arasındaki siyaset ve savaş oyunlarında bir oyuncak haline geldiği görülmektedir.

³⁵² Matthee, *The Politics of Trade*, s. 17-18.

³⁵³ Burada kastedilen “Kürdistan” Safevilerden ayrı bir siyasi bir birlik değil, İran toprakları içerisinde bir coğrafi bölgedir. Şah Abbas’ın uyguladığı eyalet taksimatında Azerbaycan ve Ermenistan’ın bir kısmını içine alan ve Türkiye sınırında sona eren Azerbaycan eyaletine dahildir. Engelbert Kempfer, *Sefernâme*, s. 158.

³⁵⁴ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 18.

³⁵⁵ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 18, Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, İstanbul: IQ Yayınları, 2006, s. 354.

Özellikle de 1589-1639 yılları arasında iki devlet arasında güçlü bir silah oldu. Aynı süreçte Osmanlı Sultanları şahın gücünü azaltmak için İran'a altın gümüş kaçımasını engellemeye çalışmaktan yorulmuşlardı. Bu durum bilhassa 1590 yılında Osmanlı Devleti'nin İran'ın iki önemli ipek üretim bölgesi olan Gence ve Şirvan'ı kuşattığında daha açık bir şekilde görülmektedir. 1591'de İran'ın en önemli ipek üretim bölgesi olan Gilan hakimi Ahmet Han Gilanî'nin de Osmanlı tarafına geçmeye çalışması Safevi Devleti için tehlike çanlarının çaldığının bir göstergesiydi. Osmanlıların Azerbaycan'daki başarıları İran'da birkaç defa altın ve gümüş kıtlığına sebep oldu. Bununla birlikte genç ve enerjik Safevi şahı Abbas I, 1592'de Gilan'da meydana gelen bir isyanı bastırarak Osmanlılara terk edilen toprakları geri almayı başardı. Dahası Gilan eyaleti Safevi ekonomisinin belkemiği olduğu için burayı hassa mülkü olarak doğrudan Safevi sarayına bağladı. Gilan artık doğrudan İsfahan'dan yönetilmeye başlandı. Tüm gelirleri doğrudan şahın hazinesine aktarılacak şekilde bir uygulamaya tâbi tutuldu.

Safevi Devleti, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı devletlerin her biri XVII. yüzyıl ipek ticaretinde zamanın şartlarına göre çok değişken bir siyaset takip ettiler. Bu ticaret politikalarının yoğunlaştığı ve en ilgi çekici olduğu dönem ise Avrupalıların ipek ticareti için İran'a akın ettiği ve Şah Abbas'ın ipek ticareti üzerinde sıkı bir denetim kurarak ipleri elinde tuttuğu XVII. yüzyılın ilk yarısıdır. Bu sırada ipek ticareti zirveye ulaştı. Şah Abbas'ın bazı diplomatik girişimlerinin arkasında toprak kaybetme korkusundan çok ipek ticaretini kontrol altına alma planları yer alıyordu. Bu sebeple Safevi şahı Osmanlı Devleti'ne karşı seleflerinden farklı bir politika izledi. İpeğin Osmanlı Devleti ekonomisi için önemini farkındaydı ve bunu Osmanlılara karşı bir silah olarak kullanmaya karar verdi.

İran'ın XV. yüzyıldan XVII. yüzyılın ortalarına kadar uzanan ham ipek ticareti Osmanlı İmparatorluğuyla ve Avrupa ittifakıyla uzaktan ya da yakından bir şekilde bağlantılı olarak gerçekleşti. Bunun nedeni de XV. yüzyılda gelişen Avrupa ipekli dokuma endüstrisinin ihtiyacı olan İran ham ipeğinin çoğunlukla Ortadoğu'nun en büyük ticari ve sanayi merkezlerinden olan eski Osmanlı başkenti Bursa'ya (1335-1363) gelmesi nedeniyle oluşan piyasanın sürekliliğini sağlama arzusudur. Bir kere Osmanlı pazarlarına giren ham ipek yüksek kar elde etmek ve ticari sermayeyi teşvik etmek için olmazsa olmaz ticari mallardan biri haline gelince doğal olarak Osmanlılar büyük

ölçüde kendi topraklarından geçen bu değerli emtiayı kaybetmekten endişeleniyordu. Bu endişesinde haksız değildi.³⁵⁶

Nitekim Osmanlı-Safevi mücadeleleri sırasında her ne kadar ticaret küçük tüccarların elinde devam etse de ipek yolu güzergâhının kesilmesine ve kervanların geliş gidişlerinde aksaklıklara neden oldu. Bunun sonucu olarak Bursa'nın ipek ticaretinin merkezi olarak işlevi azaldı.³⁵⁷ Safevi Devleti'nin kuruluşuyla Asya ve Avrupa arasındaki büyük ticaret yolları kapandı. Osmanlılar Doğu ve Güney Akdeniz sahillerini ele geçirdiler. Avrupalı Devletler ve Safeviler alternatif yollar aramaya başladılar. Avrupalılar Hint Okyanusu deniz ticaret yolunu tercih ederlerken ülkenin batısındaki ticari yollardan mahrum kalan Safeviler de güney ve kuzey denizleri ile doğu kara ticaret yollarına dikkatlerini çevirdiler ve Safevilerden önceki hükümetlerden bu zamana kadar önemli bir yere sahip olmamış olan Fars Denizi önem kazandı.³⁵⁸ Şah Abbas döneminde ve XVII. Yüzyılın başında İran ve Avrupa askeri ve ticari anlamda Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünü kırmayı amaçlamaktaydılar. Şah Abbas'ın siyasi ve iktisadi alanlardaki politikası iktisadi açıdan çok değerli bir madde olan ham ipeği tekeline almak ve Osmanlı toprakları üzerinden geçen eski kervan yolundan başka Rusya ya da Fars Denizi tarafından geçen yeni deniz yolları bulmaktı.³⁵⁹ Şah Abbas I'ın çabalarıyla başlayan bu çalışmalar başta İngiltere olmak üzere Avrupalı şirketlerin de desteğiyle XVII. yüzyıl boyunca devam etti.

İran ipeğinin farklı güzergâhlardan nakledilmesi planları aynı zamanda Osmanlıların aleyhine başka bir sonuç daha meydana getirdi ki bu da ülkeye giren ipeğin azalmasına paralel olarak Osmanlı Devleti'nde dut ağacı ziraatı ve ipekböcekçiliğinin gerçekleştirilmesi oldu. Eski Osmanlı başkenti Bursa şehrinin ipekböcekçiliğinde günümüze kadar ulaşan ünü XVI. yüzyıl gibi erken bir tarihe kadar ulaşmaktadır. Sonraki dönemlerde İran ham ipeği tedarikinin azalmasıyla ters orantılı olarak yerli üretimin arttırılması bir tesadüf değil tam olarak da siyasi mücadelelerde politik bir

³⁵⁶ Floor- Clawson, "*Safavid Irans Search for Silver and Gold*", s. 345.

³⁵⁷ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 68.

³⁵⁸ Ehsan Eshraqhî, "Ehemmiyat e Tejaret e Abrisham Dar Zaman e Safeviyye", **Mecelle-i İran Shanakht**, s.137, Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, s. 240.

³⁵⁹ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 68.

silah olarak ipeğin kullanımının bir sonucudur.³⁶⁰ Bursa Orhaneli'nde ipek kozası yetiştirmek için kiralık dut ağaçları bulunan eski tarlaların kadı siciline konu olması yerli üretimin arttırılması çabalarını göstermesi açısından kayda değerdir.³⁶¹

XVII. yüzyıldan önceki dönemlerde de Osmanlı-Safevi siyasi ilişkilerinin geçmişinde ticaretin siyasi bir manevra olarak çok sık kullanıldığını gördük. Yavuz Sultan Selim'in 1514'te Safevileri ekonomik açıdan çökertmek için başvurduğu bu ambargo politikasının benzerini Şah Abbas I (1587-1629) 1603-1629 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne karşı uyguladı. Böylece Osmanlı-İran rekabeti, karşılıklı ambargolara yol açan ekonomik bir savaş niteliğine büründü.³⁶² Ancak görüleceği üzere ambargo dönemlerinde iki ülke arasındaki ticaretin tamamen sona ermedi. XVI. yüzyılın başlarında İran ürünlerine koyulan ambargonun talep nedeniyle başarısızlığa uğradığı gibi Irak-ı Arap'ta yoğunlaşan çekişmeli mücadelelere rağmen XVII. yüzyılda da Ermeni tüccarların çabaları sayesinde yine Osmanlı toprakları üzerinden kervan ticareti deniz ticaretiyle baş başa devam etti.³⁶³

2.2.1. Şah Abbas I'in Osmanlı Devleti'ne Karşı İttifak Arayışları

Şah Abbas ipek üretim bölgelerini doğrudan kontrolü altına almak gibi önlemlerle yetinmeyerek daha başka kalıcı çözümler üzerine yoğunlaştı. Öncelikle 1598'de başkenti Kazvin'den İsfahan'a naklederek Osmanlı tehlikesinden biraz daha uzaklaştı ve İran ipeğini Avrupa'ya ihraç etmek için farklı, Osmanlı toprakları üzerinden geçmeyen yeni yollar aramaya koyuldu. Bu arayış Şah Abbas'ı Avrupa güçleriyle ittifaka itti. Bu tarihlerde Şah Abbas Osmanlı toprakları üzerinden yapılan ipek ihracatını yasaklarken Osmanlılar da İran'a altın ve gümüş sevkiyatını durdurmaya yönelik önlemler alıyorlardı. Bu durum Acem diyarındaki parasal bunalımı arttırınca Şah Abbas da bir yandan siyasi ve askeri ittifaklar peşinde koşarken finansal sorunları da İngiliz ve Hollandalılara yüksek miktarda ipek satarak çözmeye çalıştı.³⁶⁴

³⁶⁰ F. Lafon, H.L. Rabino, *San'at e Novgan*, s. 22.

³⁶¹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 240.

³⁶² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 302, 303.

³⁶³ Mccabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 121.

³⁶⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

Şah Abbas aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'nın teknik desteğini de aldı. İngiltere'den Sir Anthony ve Robert Sherley kardeşler İran'a geldiler.³⁶⁵ Sherley kardeşlerin Safevi ordusunda reform gerçekleştirmek üzere birkaç top döküm ustasıyla birlikte 1599'da Safevi sarayına gelmeleri şahın planlarının gerçekleşmesi için bir başlangıç ve umut ışığı oldu.³⁶⁶ XVI. Yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ne karşı İngilizlerle başlayan ittifak çabaları 1639'da Kasr-ı Şirin antlaşmasının imzalanmasına kadar devam etti.³⁶⁷ Şah I. Abbas'ın XVII. yüzyılın ilk çeyreğindeki saltanatı boyunca ilk ve en önemli hedefi Osmanlılara karşı Avrupa ülkeleriyle askeri-siyasi bir ittifak yapmaktı. Ancak karşılıklı ziyaretlerde ipek ticareti daha baskın bir rol oynadı. Hatta görüleceği üzere Osmanlı'ya karşı askeri bir ittifaktan kaçınan İngiltere ekonomik çıkarları gerektirdiğinde bir ortak düşman olan Portekizlilere karşı mücadelede askeri desteğini İran'dan esirgemeyecekti.³⁶⁸

Nitekim Şah Abbas'ın Osmanlı toprakları üzerinden, Akdeniz boyunca Türk limanlarından geçen yollarla batıyla yapılan ipek ticaretinin yönünü değiştirme hedefinin gerçekleşmesi halinde ticaret yolu güneyden geçecek ve Basra Körfezi üzerinden doğrudan İran limanlarına bağlanacaktı.³⁶⁹ Şah Abbas sadece güneyden değil kuzeyden de farklı yollar arayışındaydı. Osmanlı topraklarını teğet geçerek ülkesinin mallarını Avrupa'ya Astrahan'dan Volga ve Archangel nehirleri ya da Karadeniz veya Lehistan üzerinden göndermek için Karadeniz Kazaklarıyla ve Ruslarla da müzakerelerde bulundu ve Basra Körfezi üzerindeki ticari ilişkilerin geliştirilmesi için kendisine teklifte bulunan İngiliz ajanları, Sherley kardeşleri hoş karşıladı.³⁷⁰

³⁶⁵ Sir Anthony Sherley, **Sefernâme-i Beraderan-ı Sherley**, Be Kushash a Ali Debahshi, Terc.: Avans, Tahran : Entesharat e Negah, 1362, s. 78-80.

³⁶⁶ Felsefi, *Zandegi e Shah Abbas Avval*, s. 1297-1298.

³⁶⁷ Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI.-XVII.Yüzyıllar)", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı: 2010, s.227-244, s.239.

³⁶⁸ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 980.

³⁶⁹ Floor- Clawson, "*Safavid Irans Search for Silver and Gold*", s. 323-324.

³⁷⁰ Lucien-Louis Bellan, **Zandegi e Shah Abbas**, Tercume az Feransevi, Veliyullah Şadan, Tahran: Entesharat e Esatir, 1375, s. 208, A.C. Wood, **A History Of The Levant Company**, 2. Baskı, London: Frank Cass & c. Ltd, 1964, s. 48-50.

Hatta Anthony Sherley’i 1600’de ittifak teklifiyle Avrupa’ya gönderdi.³⁷¹ Anthony Sherley’in şahın elçisi Hüseyin Ali Bey’le birlikte Moskova üzerinden Avrupa’ya geçerek 1600 yılı sonbaharında Kutsal Roma-Germen imparatorluğu başkenti Prag’da II. Rudolph’un (öl. 1612) sarayına vardılar.³⁷² Heyetin Osmanlı İmparatorluğu’na karşı ilgili ülkelerle birleşerek ticaret yollarının Osmanlı toprakları dışında kalacak şekilde yeniden düzenlenmesini sağlamak üzere yaptığı teklife II. Rudolph olumlu cevap vermekle beraber İspanyollarla anlaşamadı.³⁷³

Osmanlı İmparatorluğu topraklarının uluslararası ticaret trafiğinin dışında bırakılması tehlikesini doğuran çalışmaların seyri Şah Abbas’ın kişisel elçilerinin diğer Avrupa saraylarının kapısını çalmasıyla devam etti. Osmanlı Devleti’ne karşı ittifak için İngilizlerle yaptığı görüşmelerde başlıca konu ipek ticareti ve bu trafiğin Osmanlı toprakları üzerinden akmasını engellemek üzerineydi. Osmanlı Devletine karşı ittifak teklifi olumsuz karşılanmakla birlikte İran-İngiltere ilişkileri Hürmüz’ün kurtuluşuna kadar askıda kaldı. 1603’te Osmanlılarla Safeviler arasında tekrar savaş patlak verdiğinde şah’ın temsilcileri bir kez daha Avrupa’ya gidecekti.³⁷⁴ Nitekim şahın elçisi Mehdi Kulu Han, Hazar Denizi ve Moskova üzerinden yola çıkarak 1605 yılı Ocak ayında Prag’a vardı ve II. Rudolph’un huzuruna çıktı.³⁷⁵

Şah önüne çıkan hiçbir fırsatı kaçırmayarak Osmanlı Devleti’ne karşı Avrupa saraylarında ittifak arayışına devam etti. Belirsizlikle sonuçlanan İngiltere deneyiminin ardından bu dönemde Asya’da Portekizlilere karşı güç toplayan Flemenkler’i de gözüne kestirdi. 1607’nin sonlarında Flemenklerin 40 gemiyle birlikte Hürmüz Boğazı’na yanaştıkları bilgisi saraya ulaşınca Şah Abbas son derece memnun oldu. Nitekim bu habere sevinmek için pek çok geçerli sebebi vardı. Zira ülkesinin güney kıyılarında Portekizlileri güçten düşürmek için bir müttefike ihtiyacı vardı. Bu nedenle 1607’de Flemenklerin Basra Körfezi’nde görünmesinin hemen ardından şahın Hollanda’ya elçi göndermesi bir tesadüf değil gibi görünmektedir. Şah Abbas’ın Avrupa’ya giden altıncı

³⁷¹ Sherley, *Sefernâme*, s. 116.

³⁷² George Tektander Von Der Yabel, **İnterpersikum: Gozaresh e Sefareti be Derbar e Shah Abbas Avval**, Tercume: Mahmud Tefazzulî, Tahran: Entesharat-ı Bonyad Farhang e İran, 1351, s. 11.

³⁷³ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

³⁷⁴ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

³⁷⁵ George Tektander, *İnterpersikum*, s. 26.

elçisi olan Zeynüddin Han Bey Viyana'da Habsburg sarayını ziyaretinin ardından 1608'de Hollanda'ya gitti. 12 Haziran 1608'de Hollanda'ya ulaştı ve orada on iki gün kaldı. Buradan şaha yazdığı mektubunda kont ve senatörlerin İran'la ittifak konusundaki olumsuz bir tavır içerisinde olduklarını belirtiyordu. Şah bu mektubu aldığı anda umutsuzluğa kapılmadı. Tam tersine Tebriz'e yürümeye karar verdi. Zira Osmanlı ile savaş hali devam ediyordu ve bu cephede başarılı olduğu takdirde gelecek yıl onu Hürmüz'de görebilirlerdi. Zira 1604 yılından beri Avrupa'ya gidip gelen Safevi elçisi Zeynüddin Hıristiyan prenslerini doğru bir şekilde ölçümlemişti ve Prag'daki imparatorluk sarayında yaşadığı süreçte gerçekleşen olayların gidişatından haberdardı. Ona göre Flemenkler'in bir takım korkuları vardı. İran'la ittifakın Osmanlı Devleti'yle ticari ilişkilerine zarar vermesini istemiyorlardı. Bu nedenle birtakım zıtlıklar ortaya çıktı ve siyasi ve ekonomik kararlar korundu. Diğer tarafta Zeynüddin görüşmelerde Basra Körfezi'nde Portekizlilere karşı bir ittifak öne sürmüş olmalı ki Flemenkler İran'ın öne sürdüğü ihtimalleri dikkate alıp harekete geçmişlerdi. Nitekim bu tarihten 15 yıl sonra, 1622'de Hürmüz kuşatmasına gemi göndermek gibi bir yardımda bulunmaları Basra Körfezi'ndeki ekonomik çıkarlarına yatırım yaptıklarına işaret etmektedir.³⁷⁶

Şah Abbas, Osmanlılara karşı İspanya ile de bir ittifak yapmak istiyordu. Bunun için 1610 yılında elçisi Cengiz Bey'i³⁷⁷ 200 balya İran ipeği ve bir mektupla birlikte Lizbon'a gönderdi.³⁷⁸ Mektubunda her zaman olduğu gibi ipek ticaretini tamamıyla Osmanlıların elinden almak ve ticari trafiği Hürmüz üzerinden devam ettirmek için ittifak yapmaktan bahsediliyordu.³⁷⁹ İranlıların başlıca amaçlarından birinin Osmanlı sultanını İran ipeği üzerindeki gümrük vergilerinden sağladığı gelirden yoksun bırakmak olduğunu bu sırada Madrid'de bulunan Venedik sefiri de doğrulamaktadır. O kadar ki İspanya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş dahi açması koşulunun dahi müzakere edildiği görüşmeler elçiyi Venedik ticari piyasasını altüst edeceği gerekçesiyle telaşlandırmıştı.³⁸⁰ İspanya Sarayı'ndaki bu girişimi bir sonuç vermediyse de Şah Abbas

³⁷⁶ Floor- Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", s. 325.

³⁷⁷ Cengiz Beyin adı bazı yerlerde Dengizik Yüzbaşı Rumlu olarak geçer. Bkz. Felsefi, *Zandegi e Shah Abbas Avval*, s. 1956, İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c.II, s. 892.

³⁷⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

³⁷⁹ Felsefi, *Zandegi e Shah Abbas Avval*, s. 1956.

³⁸⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

hem ittifak hem de ipek ticaretiyle Avrupalı güçlerin ilgisini çekme çabalarını sürdürdü.³⁸¹

Nitekim Şah Abbas siyasi ittifak tekliflerine somut bir karşılık alamadıysa da bu teşebbüsleri meyvelerini vermeye başladı. İngiliz ve Flemenklerin Basra Körfezi'nde rakip bir deniz gücü olarak ortaya çıkışı ve Safevi hükümetiyle ortaklaşa hedefledikleri ticaret yolunu çevirme çalışmaları nedeniyle Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz limanlarındaki çarşılarını dolduran zengin İran ipeğinin daha başka kanallara yönlendirilmesi tehlikesiyle ciddi bir şekilde karşı karşıya kaldı. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Halep ticareti Osmanlı-Safevi mücadelelerinden oldukça olumsuz etkilendi. Halep ticaretinde de önemli paya sahip olan İngiliz şirketi dolaylı olarak bu durumdan etkilendi. Hatta burada faaliyet gösteren İngiliz Levant Şirketi henüz 1600'lerde Anthony Sherley'in Londra'ya gidişiyle ortaya çıkan tehlike alarmını fark edememişti. Her ne kadar Levant Şirketi de EIC gibi bir İngiliz şirketi olsa da faaliyet alanları farklıydı ve birtakım çıkar çatışmaları bu noktada ortaya çıkıyordu. Ticaret yönünün tamamen Basra Körfezi'ne kayması demek Levant Şirketi'nin kepenklerini kapatması demektir. Robert Sherley 'in 1611 yılında gerçekleştirdiği Londra ziyaretinde Türklere karşı kullanılmak üzere İran'a gidecek silah yüklü gemilerin dönüşte ipek getirmesi talebinde bulunarak ticari ilişkilerin güçlendirilmesi çabaları İngiltere kralının heyeti huzuruna kabul etmeyi reddetmesi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Muhtemelen bu sıralarda sarayda iki ticaret şirketi kar açısından tartılıyordu. Ancak İran'la işbirliği yapmak Türkiye ile düşman olmak demektir ve bu durum İngiltere'nin Doğu Akdeniz ticaretine zarar verebilirdi. İran ihracatını Basra Körfezi'ne çekmek şirketin Türkiye limanlarında sahip olduğu karlı trafiği tıkayabilirdi. Bu nedenle İngiltere ile İran arasında Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak gerçekleşmedi ve devamlı askıda kaldı.³⁸²

2.2.2 İngiliz ve Flemenk Desteğiyle Ticaret Yönünün Kaydırılması Çalışmaları

İngiliz filolarının İspanya kralı III. Philip'in deniz kuvvetleri karşısında sağladığı başarı sonucunda İngiliz tüccarları Asya deniz ticaretinin güvenliğini sağlamışlardı. Bu başarının ardından Kraliçe I. Elizabeth'in emriyle Hindistan'da ticaret yapmak üzere 31

³⁸¹ Floor- Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", s. 323-324.

³⁸² Wood, *A History Of The Levant Company*, s. 47-50, İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

Aralık 1600'de East Indian Company kuruldu.³⁸³ Ancak XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İran ile İngiltere arasındaki diplomatik girişimler dışında Basra Körfezi'ndeki ticarete herhangi bir hareketlilik olmadı. Ancak 1612'den itibaren Surat limanındaki ticari üslerinden Hindistan ticaretini kontrol eden İngiliz temsilcilerin Hindistan'da kendi kumaşlarını satmak konusunda sıkıntı yaşamaları da onların İran ile ticarete daha çok eğilmelerine neden oldu. Zira çuha çok sıcak tutan, ağır ve pahalı bir kumaş olduğu için Hindistan'da pek tercih edilmiyordu. Bu ürün için İran'da Hindistan'dan daha iyi bir pazar vardı. Keza Halep'e gelen ipek de Levant şirketi tüccarları aracılığıyla öteden beri İngiliz çuhasıyla takas ediliyordu ve burada da aynı işlem uygulanabilirdi. Bu nedenle Surat'ta bulunan İngiliz tüccar konseyi Hindistan üzerinden İran'la ticaret yapabilmeyi imkânlarını soruşturmaya karar verdi.³⁸⁴ Chardin'in belirttiğine göre tüccar sıfatıyla güneyden İran'a ilk defa 1613 yılında gelen İngilizler İranlılar tarafından oldukça iyi karşılandılar. Ancak güney kıyılarına yakın olan Hürmüz Adası'nda Portekizliler tarafından pek de hoş karşılanmadılar.³⁸⁵

Zira İngilizlerin Hindistan'daki ticari üsleri Surat Limanı'nda konuşlandıktan sonra Hint Yarımadası'nı ele geçirmeleri Portekizlilerin çıkarına son derece ters düşüyordu. Bu amaçla İngiltere hükümeti 1614 yılında şirketin ticari çıkarları için Babür hükümdârı Nureddin Muhammed Cihangir'in sarayına elçi göndermeye karar verdi ve bu görev için diplomatlardan Sir Thomas Roe'yu seçti. Roe'nun buradaki çalışmalarının bir sonucu olarak şirket sağlam temellere oturdu ve onun mesaisi İngiltere'nin XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllardaki büyük siyasi ve toplumsal gelişmelerin mayasını oluşturdu. Bu tarihten iki yıl sonra şirket yöneticileri Hindistan'da çok fazla alıcı bulamayan, özellikle çuha başta olmak üzere dokuma kumaşlar gibi İngiliz mallarını satmak için yeni pazarlar bulma fikrine kapıldılar. Bu amaçla temsilcileri Richard Steel ve John Crawther'ı alıcı bulmak üzere İran'a gönderdiler. Şah I.Abbas İngiliz tüccarlarını çok sıcak karşıladı ve 19 Ekim 1616 tarihli fermanla İran'ın güney limanlarında İngiliz tüccar ve gemilerine her türlü kolaylığın sağlanması konusunda emir verdi. Bu emir

³⁸³ Nevaî, *İran ve Cihan: Az Mogol ta Kacariyye*, s. 237.

³⁸⁴ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 329.

³⁸⁵ Chardin, *Seyahatnâme*, s. 448.

üzerine şirket temsilcileri demir atmak için Basra Körfezi sahiline ulaştılar.³⁸⁶ 1616 Kasım ayında İngiliz ve Hint malları yüklü olan “Kral James” isimli ilk İngiliz Ticaret gemisi Surat üzerinden Basra Körfezi’ne girdi ve Hürmüz Adası’na yirmi kilometre kadar bir mesafede bulunan Cask Limanı’nda demirledi.³⁸⁷

Buradan anlaşıldığı kadarıyla EIC’nin İran ile ticaretin esas amacı ilk olarak 1614’te Batı Hindistan’daki şirket üssü olan Surat’ta satılmayan kumaşların İran’a satılmasıydı. İkinci olarak da Şah Abbas’tan avantajlı şartlarda yüksek miktarda ipek satın alma beklentileri vardı. 4 Aralık 1616’da ilk temsilciler İran’a vardığında şirketin Şah Abbas’ın talep ettiği fiyata ipek satın almak için yeterli kaynağa sahip olmadığı da malumdu. Bu ilk ziyaret onlar için diplomatik bir kâbus gibiydi. Tüccarlar İsfahan’da Agustinyan misyonerlerince taciz edildiler, teçhizat ve nakit yokluğu nedeniyle İranlılarca geri çevrildiler ve sınırlı ticari işlemlerde de hazinedârın insafına kaldılar.³⁸⁸

Edward Connock’un liderliğindeki diğer bir İngiliz ticaret heyeti 31 Mart 1617 tarihinde İsfahan’a ulaştı. Bu sırada Şah Abbas Gürcistan cephesinde savaşta olduğundan Connock ve diğer heyet mensupları Kafkasya’ya gittiler ve burada şahın huzuruna çıktılar. Şah Abbas onları samimiyetle karşıladı. Connock, şaha her yıl Hindistan’dan İngiliz gemilerini İran’a göndermeyi ve İran ipek mahsulünün tamamını da Cask Limanı’ndan transfer ederek Avrupa’da satışa sunmayı teklif etti. Şah Abbas bu teklifi kabul etti ve 6 Mayıs 1617 tarihli yeni bir fermanla İngiltere’nin İran sarayına siyasi temsilciler göndermesine ve şirket memurlarının tüm İran’da serbestçe ticaret yapabilmelerine izin verdi. Aynı zamanda şirketin İsfahan ve Şiraz’da ticaret şubeleri kurmalarına ve Cask Limanı ya da uygun gördükleri başka bir limana ticaret için üs olarak kullanmak üzere seçmelerine izin verdi. “İpek fermanı” adıyla bilinen bu fermanla birlikte iki ülke arasında bir ittifakın temelleri atıldı.³⁸⁹ Cask limanını bu şekilde resmen üs haline getiren İngiliz hükümeti 1618’de derhal harekete geçti ve

³⁸⁶ EIC temsilcileri şirket yönetimine yazdıkları raporda Cask limanının Basra Körfezi’nin girişinde olduğundan dolayı devamlı Portekiz gemilerinin tehdidine maruz kalmadığını ve diğer tüm limanlardan daha münasip olduğunu ifade ettiler. Bu raporun şirkete ulaşmasının ardından Sir Thomas Roe Şah Abbas’a bir mektup yazarak İngilizlere ticarete kolaylık sağlayan fermanından dolayı teşekkür etti. Mehdevî, *Tarikh e Revabit e Kharici ye İran* s. 87-88.

³⁸⁷ Mehdevî, *Tarikh e Revabit e Kharici ye İran* s. 87-88, Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran’da Ticari Hayat”, s. 373.

³⁸⁸ Ferrier, “*The Armenians and The East Indian Company*”, s.41.

³⁸⁹ Mehdevî, *Tarikh e Revabit e Kharici ye İran*, s. 88-89.

sonraki üç yıl boyunca Hindistan üzerinden Avrupa'ya göndermek üzere çok miktarda ipek satın aldı. Tahmin edildiği üzere projeye büyük umutlarla başlandı ve şirketin temsilcileri yeni şirketleri vasıtasıyla İran ipek ticaretinin tamamının yön değiştirmesi konusundaki çalışmalar yapmaya başladılar.³⁹⁰ Ancak ham ipek alışverişinde nakit talep edilmesi şirketin belini bağıyordu ve nakit sıkıntısı baş gösterdi. İlk temsilci Edward Connock, bu durumu “nakit talebi yaşam kaynağımızı ortadan kaldırmak demektir.” şeklinde yorumlamıştı. Connock, mevcut nakit sıkıntısını telafi etmek için Bantam limanından baharat talebinde bulunmuştu.³⁹¹

Diğer tarafta bu gelişmelerle birlikte ticaretin yönünün Basra Körfezi'ne çevrilmesi konusunda önemli adımlar atıldı. İngiliz ve Hollandalı korsanların Kızıldeniz'de Hindistan ticaretine zarar verdikleri gerekçesiyle Osmanlıların burada bir donanma kurulması için harekete geçmeleri İngiltere'nin Şah'ın İran ipeği rotasını değiştirme teklifine yeniden eğilmesini sağladı. İspanyollar ve Portekizlilerin İran-İngiltere ipek ticaretini kesmeye yönelik gayretleri nedeniyle yeni rotanın Hint Okyanusu'ndan geçmesinin İngiltere'nin zararına olabileceği endişesiyle İngilizler Moskova Şirketi bünyesinde Rusya üzerinden ipek ithal ederek karşılığında İran'a kumaş ve kalay sevk etmek gibi alternatif bir planı akılda tutuyorlardı. Zira karşılığında yerli bir ürün yerine para verme zorunluluğundan dolayı Basra Körfezi'nden yapılacak ipek ticareti İngiltere'ye pahalıya mal olacaktı. Bu kadar nakdi bulmak zordu ve İngilizler ellerindeki nakdi yurt dışına çıkarmak istemiyorlardı. Ancak sonraları Şah Abbas'ın kredili sistemden yana olması ile 1618'de İngilizler üçte biri peşin üçte ikisi mal karşılığı olmak üzere Moskova yerine Basra Körfezi'nden ipek almaya devam ettiler.³⁹²

İngilizler 1617'de ticaret yapmak üzere İran'a resmen gelişleri Şah Abbas'ın saltanatının son on yılına denk gelmektedir ve bu tarihte şahın “ipek ticareti tekeli” uygulaması henüz yoktu. İngilizler çuha ile takas etmek umuduyla şaha yüksek miktarlarda ipek satın almak istediklerini söyleyince Eylül 1619'da şah ipek ticaretini doğrudan kontrol altına aldı. “İpek ticareti tekeli” olarak adlandırılan bu uygulamaya göre şahın topraklarındaki ham ipeğin tamamı öncelikle şahın hazinesine getirilecek ve

³⁹⁰ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 329, Aydoğmuşoğlu, “*Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticari Hayat*”, s. 374.

³⁹¹ Ferrier, “*The Armenians and The East Indian Company*”, s. 43.

³⁹² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 303, 304.

ipek satın almak isteyenler de nakitle birlikte ipek saraya gideceklerdi. Bu yeni uygulamanın çeşitli amaçları vardı. İngilizler büyük çapta bir ticaret yürütmek istiyorlar ve ihraç edilebilir düzeydeki İran ipeğinin tamamını satın alarak ticareti doğrudan Basra Körfezi'ne yöneltmek istiyorlardı. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için şahla iş yapmak zorundaydılar. Şah, İngilizlerin kendisiyle doğrudan ticaret yapma isteğini hoş karşıladı. Çünkü İngiltere'nin tüm nakit kaynağını kendi ihtiyaçları için kullanabilme ihtimali üzerinde durmaktaydı.³⁹³ Şah Abbas ipek akışını Bender Abbas yönüne çevirebilmek için İngilizlere yaptığı bu jestle “ipek ticareti tekeli” uygulamasını başlatmış oldu.³⁹⁴

Ticaret yönünün değiştirilmesi konusundaki bu ciddi çabalar Türkiye'de bulunan Levant Şirketi'ni Halep üzerinden yürütülen İran ipeği ticaretine karşı gizli tehdide karşı alarma geçirdi. Şirketin ilk temsilcisi Sir Paul Pindar İsfahan'da ve Basra Körfezi'ne atanan temsilcilerin yürüttüğü ticareti henüz istikrarsız ve küçük çaplı bulduğu iddiasıyla bu tehlikeyi bir hüsnü kuruntu olarak gördüğü için ciddiye almamıştı.³⁹⁵ Bu düşüncesinde pek de haksız değildi. Keza İran'daki İngiliz temsilcileri şahın memurlarıyla sürtüşme halindeydi. Bununla beraber uzun bir süre boyunca İran mallarının Doğu Akdeniz limanlarına akışında ciddi bir azalma görülmediği için limanların boş kalması tehlikesi pek hissedilmedi. Ancak zaman içinde tehlikenin sadece ertelendiği görüldü ve Doğu Akdeniz'de Levant Şirketi ticaretini bekleyen tehlike birkaç yıl sonra daha ciddi bir surette geri döndü.³⁹⁶ Nitekim 1640 yılına ait bir sicilde Halep'te kervan ticaretindeki durgunluktan dolayı gemilerin boş geldiğini ve İran kervanlarının artık gelmemesinden dolayı İngilizlerin ipek almak için denizden gemilerle İran'a yol açtıklarına dair kayıt aşağıda bahsedilen sürecin sonucunda korkulanın gerçekleştiğini göstermektedir.³⁹⁷ Yine Venedik konsolosunun Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın İran'dan kervanların gelmemesi nedeniyle Halep'te meydana gelen kıtlığı bahane göstererek Venedik gemilerinin İskenderun limanına yanaşmasına

³⁹³ Floor- Clawson, “*Safavid Irans Search for Silver and Gold*”, s. 350.

³⁹⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 306.

³⁹⁵ Epstein, *The Early History of The Levant Company*, s. 78.

³⁹⁶ Wood, *A History Of The Levant Company*, s. 49-50.

³⁹⁷ Halep Sicil No: 22, Belge No: 23 Recep 1050 (07 Kasım 1640).

müsaade etmediğine dair 1640 sonuna ait başka bir kayıt ticari dolaşımın ciddi biçimde aksadığını desteklemektedir.³⁹⁸

İngiltere'nin İran ticaretinde Basra Körfezi tarafı ağır bastığı için İran'la Portekizlilere karşı ittifak gerçekleşince bu tehlikenin kendini göstermeye başladığı açıktır.³⁹⁹ İngilizlerin İran ipek ticaretine dahil olup olmamak konusunda kararsızlık yaşamasında EIC'nin ve Levant şirketinin çıkar çatışması uzun süre etkili oldu. Nitekim EIC'nin bazı yöneticileri aynı zamanda Doğu Akdeniz'de İran ipeği ticareti yapan Levant Şirketi'ni de temsil ediyorlardı ve kendi içlerinde rekabete girmeye pek de niyetli değillerdi. Ancak 1619'da İran'la yapılan anlaşma ile kesin bir sonuca ulaşacaktı.⁴⁰⁰

İngilizlerle İranlılar 1619'da Portekizlilere karşı bir anlaşma imzaladılar. Buna göre Basra Körfezi'ndeki Portekiz dominyonlarına hücum edilecek ve masraflar ortak karşılanacaktı. Bunun sonucunda ele geçirilen yerler İranlıların olacak, elde edilen ganimetler eşit olarak paylaşılacaktı. Yine İngilizler Basra Körfezi'nde savaş gemisi bulundurma ve ticarete açılan yollarda elde edilen gümrük gelirlerinden pay alma hakkına sahip olacaklardı.⁴⁰¹ Flemenkler resmi olarak böyle bir ittifakın içinde yer almadılar ancak VOC'un İran ipek ticaretine girişmeye karar vermesiyle kuşatmanın sonuna doğru kuvvetlerini Körfez'de hazır bulundurdular. 1621'de Portekizlilere karşı oluşturulan destek filosu 1622 yılı sonunda limana yanaşacak olan Portekiz gemilerini durdurmak üzere Goa limanına gitmek için yola çıktı. Böylelikle Flemenk savunma filosunun manevraları 23 Nisan 1622'de İngiliz ve İran birleşik kuvvetlerinin Hürmüz'deki Portekiz üssünü tahrip ettiği yer olan Basra Körfezi'ndeki İngiliz filolarının hareketlerini tamamlamış oldu.⁴⁰²

23 Nisan 1622'de İranlılar İngiliz ve kısmen de Flemenk donanmasının desteğiyle Hürmüz'ü Portekizlilerden geri aldılar.⁴⁰³ Hürmüz kuşatmasında İngilizlerin İran ittifakından elde ettikleri çıkar adanın ve gümrük gelirlerinin yarısı üzerinde kontrol

³⁹⁸ Halep Sicil No: 22, Belge No: 430, 15 Ramazan 1050 (28 Aralık 1640)

³⁹⁹ Wood, *A History Of The Levant Company*, s. 47-48.

⁴⁰⁰ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 328-329.

⁴⁰¹ Chardin, *Seyahatnâme*, s. 449.

⁴⁰² Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 333-334.

⁴⁰³ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 335.

hakkıydı.⁴⁰⁴ Ancak Hürmüz'ün İngilizlerin bir üssü olarak ayrıcalık sağlama ya da gelir getirmeye devam etmesi için bir üs olarak kalması gerekiyordu. İngilizler bu hakkı kullanamadılar. Zira adanın ele geçirilmesinden sonra şahın burayı yeniden üs – özellikle de yabancı güçlerin elinde bir üs-haline getirmeye niyeti olmadığı ortaya çıktı. 1622'nin sonlarında Hürmüz şehri birkaç askeri birlik haricinde tamamen boşaltıldı.⁴⁰⁵

İngilizler şaha yaptıkları yardımları karşılığında Gombroon Limanı'nda üs kurma ve buradaki tüm vergilerden muaf olma hakkı elde ettiler.⁴⁰⁶ İran kıyılarına uzak, ulaşılabilir bir adada olan Hürmüz'ün yerini yeni bir ticaret merkezi olarak İran'ın güney kıyılarında yer alan Gombroon limanı aldı.⁴⁰⁷ Bu yeni liman aynı zamanda Hindistan ticareti ve deniz üzerinden yürütülen ipek ticaretinin ana ticari limanı oldu. Bender Abbas limanı Şah Abbas I (1642-1666) döneminde Basra limanı tarafından gölgede bırakılıncaya dek Hindistan'a gümüş ithalatında en önemli liman olarak kaldı.⁴⁰⁸ Liman haricinde İran içlerinde de şirketin şubeleri vardı. Şirket temsilcilerinin daima uğradıkları ana şube ise İsfahan şehir merkezinde şehir meydanının kenarında yer alıyordu ve Şiraz'da başkente ve kıyıya neredeyse eşit uzaklıkta olan ve limandan gidiş ve dönüşlerde dinlenme noktası olarak da kullanılan daha küçük bir şube bulunmaktaydı.⁴⁰⁹

Şah Abbas, Hürmüz ve Fars eyaletini farklı bir uygulamaya tabi tutarak 1622'de kazanılan zafer ile Hürmüz ve Fars'ın yönetimi ordusunun başkumandanı Allah Verdi Han ve ailesine verdi. Babası gibi bir general olan Allah Verdi Han'ın oğlu İmam Kulu Han başlıca ticari karakol olan Hürmüz'ün kazanılmasında büyük rol oynadı.⁴¹⁰ İmam Kulu Han ipek ticaretinde iki yönden önemli faaliyette bulundu. Birisi Fars ve Jarun⁴¹¹ yöneticisi olarak Ermenilerin deniz üzerinden ipek ve gümüş ticareti yapmalarını

⁴⁰⁴ Hürmüz'ün Safeviler eline geçişi Chardin'de 1623 olarak gösterilmektedir. Chardin, ganimetler konusunda ise Şah Abbas'ın İngilizlere karşı sözünü tutmadığını ve anlaşma şartlarını yerine getirmediklerini ifade etmektedir. Chardin, *Seyahatnâme*, s. 449.

⁴⁰⁵ Floor, “*The Dutch and the Persian Silk Trade*”, s. 335.

⁴⁰⁶ Wood, *A History Of The Levant Company*, s. 49-50.

⁴⁰⁷ Chardin, *Seyahatnâme*, s. 449.

⁴⁰⁸ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 64.

⁴⁰⁹ Ferrier, “*The Armenians and The East Indian Company*”, s.41.

⁴¹⁰ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 979-980.

⁴¹¹ Hürmüz'ün diğer adı.

kolaylaştırdı ve aynı zamanda İngiliz tüccarlarıyla şah arasında aracılık görevini gerçekleştirdi. İmam Kulu Han bir yönetici olarak İngilizleri yol ya da rahdarî vergisinden muaf tutmak suretiyle İngiliz tüccarlarınca İsfahan'dan satın alınan ipeğin Bender Abbas'a naklini hızlandırabilirdi. O, aynı zamanda İngilizler, Şah ve İsfahan baş tüccarı Mülayim Bek arasında aracılık görevi yapmaktaydı.⁴¹² Ancak İmam Kulu Han, İngilizlerden çok Flemenkler'e ayrıcalık tanımış gibi görünmektedir. Zira Hürmüz'ün ele geçirilmesinin hemen ardından Şah Abbas I İmam Kulu'nun VOC Şirketi'ne verdiği ilk ticari kapitülasyonları kabul ettiğini görmekteyiz. Belki de bu nedenle 1640'tan sonra İngilizler rekabet etmek istemediler ve ipek ihracatını durdurdular. Belki de Hindistan ticareti onlar için yeterliydi. Ancak şu açık bir biçimde görülmektedir ki 1623'ten itibaren tek başına ithalata başlayan VOC için ipek ticareti çok daha karlı hale geldi. İpek ticareti 1670'lere kadar Basra Körfezi yoğunluklu bir trafikte gerçekleşti.⁴¹³

Bu ayrıntılardan İran'ın Osmanlı toprakları vasıtasıyla kendisine ulaşan kıymetli madenlere bağımlılığı anlaşılır. Osmanlı sadrazamının Venedik balyosuna gerektiğinde Venedik'in ipek talebini sadece yerli üretimle ancak karşılayabileceği gibi bir açıklama yapması Osmanlı yönetiminin de İran ambargosunun etkisini hissettiğini gösterir. İpek ve baharat yolunun 1622'de kesilmesiyle Osmanlı hazinesinin uğradığı zararın yitirilen gümrük geliri itibariyle yılda en az 300.000 duka altını civarında olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'daki Venedik balyosu Osmanlı hükümetine ilettiği bir mesajda, Suriye ipek yolu üzerinden ipek ve diğer emtia trafiğinin tamamen son bulabileceği uyarısında bulunmuş, sadrazam ise deniz yolunun uzunluğuna dikkat çekerek bu uyarıyı pek dikkate almamıştı.⁴¹⁴

Hâlbuki İran'dan gelen ipek kervanları İstanbul ve Kahire'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üçüncü önemli şehir haline gelen Halep'in canlılık kaynağıydı. İpek ticareti mücadele ve savaşlara rağmen hem İranlılar hem de Osmanlılar için "ipeğin her iki taraf açısından da politik bir silah" olarak görüleceği derecede önemli hale geldi. İki taraf arasında imzalanan 1613 antlaşmasında Osmanlılar İran'ın yıllık 32 ton ipek göndermesi konusunda ısrar etmişlerdi. Ticaretten elde edilen vergiler Osmanlı

⁴¹² Babaie, *Slaves of The Shah*, s. 64-65.

⁴¹³ Babaie, V.d., *Slaves of The Shah*, s. 65.

⁴¹⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 304.

devlet bütçesi için çok önemliydi. Bir iddiaya göre şah 1614 yılında anlaşma gereği istenen bu ipeği göndermeyince Nasuh Paşa sırf barış bozulmasın diye kendi parasıyla ipek satın alarak şahın hediyesi diye Osmanlı sultanına göndermişti. 1617’de gerçekleştirilen Osmanlı askeri seferinin nedenlerinden bir tanesi de anlaşmadaki vergi şartına uyulmamasıydı.⁴¹⁵ Murat Çizakça’nın ifadesine göre Osmanlı Devleti’nde yerli üretim giderek artmasına rağmen yönetimin ham İran ipeğinin düzenli bir şekilde Osmanlı pazarlarına akışı konusundaki bu denli ısrarı ipek ticaretinden elde edilen gümrük gelirlerinin öneminin algılanmasıyla anlaşılabilir.⁴¹⁶

Nitekim 1617 Osmanlı-İran savaşı sonucunda imzalanan 1618 tarihli Serav Barış Antlaşması’yla Osmanlı Devleti Kafkasya’daki kazanımlarını yitirmiş olsa da İran’a vergi olarak yıllık 200 balya ipek verme taahhüdünü kabul ettirmiş oldu.⁴¹⁷ 29 Eylül 1619 tarihinde Safevi elçisinin çeşitli hediyeler ve belirlenen miktarda ham ipekle birlikte Osmanlı sarayını ziyaretiyle anlaşma tasdik olundu.⁴¹⁸ Barışın yapılmasıyla birlikte bol miktarda ipek ve diğer emtianın Bağdat üzerinden tekrar Halep piyasasına akmasını sağladı. Serav barışıyla birlikte kervan ticareti yeniden canlandı ve barış yapılır yapılmaz 1000 balya ipek ile bin kutu çivit vesair emtia taşıyan kervan Bağdat üzerinden Halep’e geldi. Bununla birlikte İngilizlerle yapılan anlaşma gereği daha önce İran ile kararlaştırıldığı üzere Kuzey İran ve Bender Abbas üzerinden İngiltere’ye ulaşmaya devam etti. 1622’de Londra’daki Venedik temsilcisi, İran ipeği taşıyan üç geminin Hindistan’dan gelip limana ulaştığını bildiriyordu. Bu yıllarda İngiliz-İran dostluğu önemli gelişme gösterdi ve Halep’te Osmanlıların ipekten yeni vergiler almaya kalkışmak gibi dar görüşlü bir politika izlemeleri, alternatif bir ipek yolu tesis etmeye çalışanların kararlılığını arttırmaktan başka bir şeye yaramadı. Tam tersine düşmanları arasında yeni ittifak planlarına kapı açtı.⁴¹⁹ İran-İngiltere dostluğunun 1624 Ocak

⁴¹⁵ Bellan, *Zandegi e Shah Abbas*, s. 199.

⁴¹⁶ Murat Çizakça, “A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 23, No. 1/2 (Apr.,1980), s. 142-152, Published by: BRILLStable URL: <http://www.jstor.org/stable/3632237>, s.146.

⁴¹⁷ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 948. Floor- Clawson, “*Safavid Irans Search for Silver and Gold*”, s. 121.

⁴¹⁸ Remzi Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, İstanbul: Tez Yayınları, 2001, s. 172-173.

⁴¹⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I., s. 305.

ayında Bağdat'ın ve ardından çevresinin Safevilerin eline geçmesiyle pekiştiği görülmektedir.⁴²⁰ Zira Hindistan'ın Yakındoğu ticaretinde çok önemli bir transit merkez olan Bağdat'ın ele geçirilmesiyle Robert Sherley'in de içinde bulunduğu yeni bir İran diplomatik heyeti İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'yi ziyaret etti. Bu heyetin görevi ipek ticaretini eski yönünü Osmanlı padişahının topraklarından Basra Körfezi'ne çevirmektir. Bu Robert Sherley'in İran şahı Abbas'ın elçisi olarak ikinci defa Avrupa'ya gidişiydi ve öncekinde olduğu gibi bu ziyaretinde de ticaret yolunu çevirmek konusunda müzakereler yapmakla görevlendirilmişti.⁴²¹

Londra'da bir ittifak ve ticaret anlaşması imzalamak niyetinde olan Şah, aynı zamanda İngilizlere Halep'i Osmanlılardan alabileceği ve ipeği bu kısa güzergâh üzerinden sevk edebileceği umudunu veriyordu. Ancak Robert Sherley bu son ziyaretinde EIC'nin kendisine ve planlarına muhalif olduğunu anladı. Zira şirketin liderleri onun İspanya kralı ile ticari anlaşma yaparak İngilizleri dışta bırakmak için her seferinde öncelikle Madrid'e gittiğinin pekala farkındaydılar ve onu şirkete ve çıkarlarına karşı kötü niyetli olarak görmekteydiler. Ayrıca onun gerçekten şahtan bağlayıcı bir anlaşma yapacak kadar yetki aldığına inanmıyorlar ya da inanmamış gibi yapıyorlardı.⁴²²

Şirket yöneticileri her halükarda şahın elindeki ipeğin tamamını alma taahhüdünde bulunacak kadar hazır hissetmiyorlardı. Bunun sebepleri arasında her ne kadar açıklanmasa da şirketin üyelerin çoğunun henüz Levant ticaretine meyilli olmalarının ve ticaretin yönünün Anadolu'dan çevrilmesini hiçbir şekilde arzu etmemeleri vardır. Ayrıca bu ticaretin daha fazla sermaye gerektirmesi ve ipek gibi bir ürünün ağır yükü altına girmekten çekinmeleri de önemli bir etkeni. Bu nedenle Sherley'in tüm ikna çabaları ve önerileri şirket tarafından kulak arkası edildi ve saraydan elde ettiği desteğin planlarına hiçbir etkisi olmadı. Tüccarlar, kral ve danışmanlarına karşı dargın bir tavır sergilediklerinden dolayı Beyaz Saray onlara net bir baskı uygulamadı. Burada tüccarlar tüm çabalarını Malezya Takımadaları'nda ticaret tekeli kurmaya adanmış Hollandalıların saldırılarına karşı devletin desteğini sağlayamadıklarından ve bu nedenle zaman zaman ticaret hacminin oldukça düştüğünden şikâyetçiydiler. Kral ise Hollandalılarla

⁴²⁰ Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Ticari Hayat”, s. 377.

⁴²¹ Herbert, *Travels in Persia*, s. xvi.

⁴²² Herbert, *Travels in Persia*, s. xvii.

çatışmaya henüz hazır değildi. Cesareti kırılan şirket hissedarları şirketin kapatılmasını ve ticaretin sona erdirilmesini dahi öne sürdüler. Bu şartlar altında İran'la büyük sermaye gerektiren pahalı ticaret planları üzerine yoğunlaşmak faydasızdı. Ancak yine de Kral James 1624 yılının sonuna doğru İngiliz dokumacıların ipek böceğini ülke koşullarına alıştırmaya çalışmaları nedeniyle ipek üretimine ilgi duymaya başladı ve EIC'den bağımsız olarak ipek almak üzere İran'a gemi göndermekle ilgili bir projeyi teşvik etti. EIC'nin hiçbir rol sahibi olmadığı bu proje bir sonuca ulaşmadı.⁴²³

Artık bu ittifak işinden ümidini kesen ve gelecek gemilerle İran'a dönme hesabı yapan Sherley, Kasım 1625'te yeni İngiltere kralı I. Charles'a İran'a gidecek ilk filoya katılması konusunda şirkete emir vermesi için yalvarmıştı. Bundan birkaç ay önce İran'a bir heyet gönderilmesi fikri doğmuş ve Sherley de heyetin kendisiyle birlikte gitmesini önermişti. Ancak bu konuda henüz bir karara varılmamışken Şubat 1626'da İran'dan yeni bir elçinin geldiği haberi geldi.⁴²⁴ Kral Charles, daha sonra Şah Abbas'ın teklifine cevap olarak bu elçi heyetiyle birlikte Sir Dodmore Cotton'un elçiliğinde bir heyeti İran'a yolladı.⁴²⁵

Ocak 1628'de İsfahan'a varan büyükelçi Cotton ve heyeti şah Mazenderan'da bulunduğu için huzuruna çıkmak üzere kuzeye gittiler.⁴²⁶ Cotton'un burada şaha arz ettiği başlıca hususlar Osmanlı Devleti'ne karşı şahın başarısını tebrik ve ipek ve sair emtianın ticareti konusundaydı.⁴²⁷ Cotton, şahın huzurunda çıktığında tercümanı Dick Williams vasıtasıyla şaha, kralın kendisini ortak düşmanları Türklere karşı gösterdiği başarıyı tebrik etmek için gönderdiğini ve kralın İran ve İngiltere gibi iki büyük gücün dostluğunun devam etmesi arzusunda olduğunu ilettili.⁴²⁸ Bunun üzerine şah, Osmanlı işgaliyle karşı karşıya olan tüm Hristiyan prensleri için birlik dileği içinde olduğunu belirtti. Ticaretle ilgili olarak da İngiliz kralı uygun gördüğü takdirde her yıl Ocak ayında Gombroon'dan on bin balya ipek alabileceğini ve ödemenin bir kısmının yeterli

⁴²³ Herbert, *Travels in Persia*, s. xvii.

⁴²⁴ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 153.

⁴²⁵ Herbert, *Travels in Persia*, s. xviii-xix.

⁴²⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas ve Zamani", **Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara: 2011, s.262.

⁴²⁷ Sherley, *Sefernâme*, s. 157.

⁴²⁸ Herbert, *Travels in Persia*, s. 155-157.

kaliteye sahip İngiliz kumaşlarıyla takas yapabileceğini belirtti. Buna ek olarak on bin balya ipeğin Britanya topraklarında bir fazlalık oluşturabileceğinin farkında olduğunu, ancak bunun bir kısmının tüccarlarca komşu ülkelere satılarak onların da ihtiyacının karşılanabileceğini ve böylelikle de Türkiye üzerinden yapılacak sevkiyata gerek kalmayacağını ifade etti. Son olarak İran'dan giden kervanların Halep veya Trabzon üzerinden geçmek mecburiyetinde kaldığı zaman Venedik, Ceneviz ve Fransız tüccarlara ulaşan mallardan alınan gümrük vergilerinin yeniçerilerin iâşe ve ibadesini oluşturduğunu, bu nedenle de Osmanlı padişahını gümrük gelirlerinden mahrum bırakmanın kendisi için çok büyük bir tatmin olacağını belirtti. Görüşme bu şekilde sona erdi.⁴²⁹

Bu arada şahın tüm bunların yanı sıra Bağdat'ın ardından Halep'i de ele geçirme planları yapması İngilizlerin de desteğini sağlayarak Yakındoğu ticaretine hakim olma hayalleri kurduğunu göstermektedir. Ancak İran yönetiminin göndereceği bu ipek karşılığında ihtiyaç duyduğu altın ve gümüşün İngilizlerce temininin zorluğu, Atlantik rotasının uzunluğu, İspanyol ve Portekizlilerin düşmanlığı ve Doğu Hindistan Şirketi'nin geleceğine ilişkin belirsizlikler gibi bir takım dış etkenleri bahane göstererek İngilizler Şah'ın önerisi karşısında kararsız kalmaya devam ettiler.⁴³⁰

Nitekim tam da İngiltere'nin Basra Körfezi ve Levant ticaretindeki çıkarları arasında sıkışıp kaldığı bir dönemde şahın ittifak teklifiyle İngilizlerin karşısına çıkması, onlara Halep'i de alarak Yakındoğu ticaret yollarını ele geçirip İngilizleri çıkarları arasında seçim yapmak mecburiyetinden kurtarmak gibi bir imkân sunduğu ihtimalini akla getirmektedir. Safevilerin İngilizlerin askeri desteğiyle daha önce 1622'de Portekizlileri Hürmüz'den attıkları gerçeği göz önünde bulundurulursa şahın yine İngilizlerden medet umarak acaba Osmanlı'ya karşı da böyle bir yardım söz konusu olabilir mi diye düşünmüş olması çok normaldir. Ancak İngilizler kendilerini tamamen İran ipeği ticaretine yöneltmeye hazır olmadıkları gibi şirketin bazı üyeleri hala Levant ticaretiyle ilgilenmekteydiler.⁴³¹

⁴²⁹ Herbert, *Travels in Persia*, s. 155-157.

⁴³⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 305, Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi", s.234-235.

⁴³¹ Herbert, *Travels in Persia*, s. xvii.

Bu sırada Basra Körfezi'ndeki duruma bakacak olursak yine Osmanlılar ve Safevilerin karşı saflarda yer aldığı yeni bir kutuplaşma karşımıza çıkacaktır. İngilizler ve Hollandalılar, Hint Okyanusu'nda İspanyol ve Portekizlilerin yerini almak amacıyla İran ile işbirliği yapmanın yanı sıra Hindistan'dan Kızıldeniz'e uzanan hac ve ticaret trafiğine zarar veriyorlardı. Bu durum Kahire'deki vergi gelirinin azalmasına yol açtığından Osmanlı yönetimini kızdırıyordu. 1627'de bir grup Arap, gemilerinin Basra Körfezi'nde İngiliz ve İranlılarca yağmalanmakta olduğu şikâyetiyle Divan-ı Hümayun'a başvurmuştu.⁴³² Şah'ın yeni tesis ettiği Bender Abbas limanında ipek ticareti İngiliz ve Hollandalılar sayesinde hızla gelişmekteydi.⁴³³ 1633'te İngiltere'deki Venedik sefiri, Bender Abbas limanındaki İngiliz ticaretinin büyük artış gösterdiğini; buradan getirilen ipeğin Avrupa'nın dört yanına dağıldığını bildiriyordu. Böylece İspanyollar ve Portekizliler, Hint Okyanusu'ndaki egemenliklerini İngilizlere kapturmalarının ardından, kendilerini eski düşmanları Osmanlılarla olağanüstü bir ortak girişim içinde buldular. İpek ve baharat ile diğer Hint emtiasını, Körfez ve Kızıldeniz üzerinden taşımayı teklif ettiler. Bunun bir Osmanlı-İspanyol yakınlaşmasına yol açması ihtimalini gören İngiliz sefiri, Osmanlılara sunduğu bir notada, planın pratik olmadığını ve dolayısıyla aldatıcı bir nitelik taşıdığını söylüyor Kızıldeniz'i tekrar İspanyollara açmanın tehlikelerini hatırlatıyordu.⁴³⁴

İngilizlerin olası bir İspanyol-Osmanlı birleşmesi ihtimalinden son derece endişe ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'ne karşı İran ile kesin bir anlaşmaya girişmekten de muhtemelen bu sebepten çekinmişlerdi. Netice olarak tüm çabalara rağmen İran ticareti Osmanlı limanlarından bütünüyle yok olmadığı görülmektedir. Türkiye ile İran arasında, ekonomik boyutlarına yukarıda değindiğimiz, uzun ve yıpratıcı mücadelenin uzun vâdeli bir barışla sonuçlanmasıyla karşılıklı ambargo politikaları da son buldu. Nitekim Şah Abbas'ın politikası halefi ve torunu Şah Safi (1629-1642) tarafından terk edildi.⁴³⁵

EIC temsilcileri ise ilk başlarda İran'da ticaret açısından rota değiştirme çalışmalarından öteye gidemediler ve Ermeni tüccarların meydan okumaları üzerine hayal kırıklığı

⁴³² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 305, 306.

⁴³³ Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, s. 109.

⁴³⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 305, 306.

⁴³⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. I, s. 306.

yaşadılar. İngilizlerin İran ticaretini tamamen ellerinde tutmak konusunda başarısızlığa uğramalarının diğer bir nedeni de tecrübesizlikleri ve buna bağlı olarak zamanlamalarındaki yanlışlığı. Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin İran'da Hollandalılara karşı bir üstünlüğü yoktu. Nakitleri azdı, kumaşları makbul değildi, İran'a giden ticaret yolları çok uzun ve emniyetsizdi.⁴³⁶ Acil nakit sıkıntısında kullanılabilecekleri çuha, kalay ve kurşun gibi mallar yanlış zamanlarda limana ulaşıyor ve en çok ihtiyaç duyulduğu zamanlarda piyasada olmuyordu.⁴³⁷ Bu gibi nedenlerle 1630 yılına kadar şirketin her iki konudaki başarısı sınırlı kaldı. Ne olursa olsun şirket dünya pazarlarının düzeni hakkında fikir veriyordu. İngilizler, Amerika kıtasından Avrupa'ya ithal edilen İspanyol gümüşünü Doğu'ya götürüyorlardı ve bununla baharat ve özellikle de İran ipeği satın alıyorlar ve ipeği de karşılığında yine gümüş almak üzere Fransa, Hollanda ve İspanya'ya geri gönderiyorlardı. İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi, bu alışveriş zinciri içinde yer alan birkaç halkadan-Avrupa, Hindistan ve İran- kar sağlamaktaydı.⁴³⁸

Olaya bir de İran açısından bakacak olursak Şah Abbas'ın ticaret politikası programında ipek ticaretinin yönünü Basra Körfezi üzerine çevirme işi yapılacaklar listesinde baş sırada yer almadığı görülür. Buna rağmen şah İngilizlerin ve bu durumdan zarar görecektir. Tam tersine O, İngilizlerin tüm İran ipeğini Basra Körfezi üzerinden naklettikleri takdirde buna yardımcı olmaktan memnuniyet duyacağını dahi belirtmişti. Ancak 1621'de İngiliz tüccarlar Türkiye rotası açık kaldığı sürece şahın Basra Körfezi'ndeki ticari trafikle ilgilenmediğini, ilk ve tek amacının ipeği en yüksek fiyata satmak olduğunu açık bir şekilde anladılar. Bununla birlikte şirketlerin İran ipek ticaretinin yönünü değiştirme isteği şahın bir kısmını nakit karşılığında bir kısmını da takas usulüyle olmak üzere yüksek miktarlarda ipek satma amacıyla uyuşuyordu. Zira İngilizler ipeği nakitle değil çuha gibi İngiliz mallarıyla ya da diğer Asya mallarıyla ödemek istiyorlardı. Ancak şah nakit tercih ettiği için bu rekabette sermaye sahibi kalantar Ermeniler XVII.

⁴³⁶ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 70.

⁴³⁷ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 329.

⁴³⁸ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 70.

yüzyılın sonlarına kadar galibiyeti kimseye kaptırmadılar.⁴³⁹ Sonraki bölümde ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere İngilizlerin bu konudaki en büyük rakibi oldular.

Hollanda'nın İran ipeği ticaretindeki serüveni ise daha başka bir seyir göstermiştir. Zira 1620'lerde yoğun bir şekilde ipek ticaretine girişen Flemenkler bu ticaretin paylaşımında oldukça büyük bir paya sahiplerdi. Hürmüz kuşatması öncesinde İngiltere Hollanda'ya Portekizlilere karşı birleşme ve İran ipek ticaretinde ortaklık teklifi sunmuş ve Hollanda hükümeti de bunu değerlendirmişti. VOC yöneticileri bu teklife olumsuz cevap vermemiş, ancak yine de Batavia'daki temsilcilerine İran ipek ticaretini tek başına yürütmenin yollarını arama talimatı vermişlerdi. Bu emir üzerine 1620-21 yıllarında Flemenkler henüz ticaretin karlılığı konusunda araştırma yapıyorlardı. Amaçları ticareti tek başına yürütmektir. Nitekim 1622 Hürmüz kuşatmasının ardından İran ticaretine aktif bir şekilde katıldılar. Zira İngilizler gibi onlar da İran'da birtakım ayıcalıklar elde ettiler. 1623'te Bender Abbas'ta ticaret üssü elde ettiler.⁴⁴⁰ 1623 Ocak ayının sonundan önce "Heusden" adlı geminin İran'a doğru yola çıkışı ticaretin resmen başladığı tarih sayılabilir. Zira bu gemiyle yola çıkan VOC temsilcisi Huyber Visnich'in aldığı talimatlar İran'da ne gibi işler yapılabileceği hakkında bilgi toplamak ve Şah Abbas'ı bir ticaret antlaşması yapmaya ikna etmektir. Bu nedenle 1617'de İran ile İngiltere arasında yapılan antlaşma metni temel alınarak taslak bir anlaşma hazırlandı. Metinde ipek ticareti tekelinden bahsedilmemesine rağmen özerklik ve vergi muafiyetleri gibi pek çok madde yer alıyordu. "Heusden" adlı gemi önce Moka'ya gitti ve Kasım 1623'te İran'a ulaştı. Aynı yıl Şah Abbas'la yük başına 50 tumanlık bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmayla VOC gümrük vergilerinden muafiyet hakkı elde etti. Bunun yanı sıra ipeğin karşılığının yarısının nakit yarısının da takas usulüyle ödeme kolaylığı da sağlanıyordu. Bu tarihten Şah Abbas'ın ölümüne kadar VOC'un ipek ticareti artarak devam etti.⁴⁴¹

Hollandalılar İran ticaretinde İngilizlere kıyasla çok daha tecrübeli davrandılar. İran'a baharat teminindeki yetenekleri sayesinde İran ipek ticaretini düzgün bir şekilde yürütebiliyorlardı ve başarılarının hayati kısmını bu oluşturuyordu.⁴⁴² John Foran'a göre

⁴³⁹ Floor- Clawson, "*Safavid Irans Search for Silver and Gold*", s. 350.

⁴⁴⁰ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 168.

⁴⁴¹ Floor, "*The Dutch and the Persian Silk Trade*", s. 332-335, 351.

⁴⁴² Ferrier, "*The Armenians and The East Indian Company*", s. 43.

Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi Portekiz askeri olgusu ve İngiliz ticaret olgusundan edindiği tecrübelerle güçlü bir model ortaya çıkardı. Ona göre Hollandalıları Asya ticaret siyasetindeki tüm sırrı John Kan'ın 1619 yılında şirket yöneticilerine yazdığı mektupta görülebilir:

“Mallarımızı Gucerat'tan baharatla ya da Sumatra kıyılarındaki altınla değiş tokuş yapabiliriz, Sumatra Riyali ve pamuğunu Bantan biberi, Riyal, sandal ağacı ve biberi çin malları ve altını ile takas yaparız. Çin mallarıyla Japonya'dan gümüş alırız. Koromandel (Hindistan'ın Güney Sahili) kıyılarında yaşayan halka Riyal ve çeşitli mallar satar, baharat alırız, baharatı ve başka malları Arabistan halkına satarız ve Riyal alır ve bu şekilde işimize devam ederiz. Bu işlerin tamamını gemilerin yardımıyla ve Hollanda'dan nakit para getirmeksizin yürütebiliriz. Aynı zamanda en önemli baharatı elimizde bulunduruyoruz. Peki o zaman neyiz az? Yoksa pompalamak için yeterince suya mı sahip değiliz? Sudan kastım nakit paradır ki onun yardımı ile Asya ticaretini yoluna koyabiliriz...Görüyorsunuz ki hiçbir şey şirketimizi dünyanın en zengin ticaretini ele geçirmekten alıkoyamaz.” şeklindeydi.⁴⁴³

Şirketin planları İran ticaretinde de aynen bu şekilde yürütüldü. 1629 yılında Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi Fars Denizi'ndeki yeni ticaret siyasetinde İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nden öndeydi. Fernand Braudel'e göre Hollandalılar bu başarısını İspanya gümüşüne borçluydu. Hollandalıların Asya ticaretini harekete geçiren bu gümüştü. Bunlara ek olarak Hollanda Ticaret Şirketi'nin ham İran ipeğine ulaşmasına yardımcı olan diğer bir etken de Hollandalıların baharat hacmini büyük ölçüde ellerinde bulundurmaları ve dünya pazarlarında bağımsız olmalarıdır. Hollandalılar İngilizlerin tersine Şah Abbas ve Ermeni tüccarları ile sıkı ilişkiler kurmayı başardılar. Ancak sadece bu sebeplerden ötürü Hollanda bu yeni ticarete tek söz sahibi devlet değildi. Öncelikle İngilizler çok karlı olan bu ticarete katılmışlardı. İkinci olarak ise Hollandalılar İran resmi makamlarıyla ilişkilerinde baharat talebinde systemsizlik, haddinden fazla biber üretimi, Hindistan ile rekabet ve ham ipeği İsfahan'dan Basra Körfezi'ne aktarmak ve yine oradan da Hindistan'da Surat'tan Hollanda'ya taşımak - ki bu yolculuk bir buçuk yıllık bir zaman alıyordu- gibi lojistik sorunlarla karşı karşıya kalıyorlardı. Hollanda'nın Safevi ticareti daha çok iki ortak

⁴⁴³ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 70.

ülkenin ticareti gibiydi. Çünkü Hollandalılar Banda adası ve Tayvan'da ya da Maluku adalarında yaptıkları gibi tekelli bir ticaret yürütemiyorlar, İran şahı ya da diğer birkaç doğu hükümdârı ile tüccarlara karşılıklı ticaret izni veren resmi anlaşmalar ya da serbest izinlerle bu ticareti gerçekleştiriliyorlardı. İran ile ticaretleri şahın iznine tâbi idi.⁴⁴⁴

Şah Safî döneminde ipek tekeli uygulaması sona erdiğinde VOC'un ticari kontrat maddeleri temelde aynı kaldı ancak uygulamanın kaldırılmasının ardından ipeği nakitle ödemek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Bu olumsuz gelişme serbest piyasada ipek fiyatlarının düşüşüyle dengelendi ve yüksek miktarda ipek siparişi gelmeye devam etti. Ancak İran'daki VOC tüccarları gerekli miktarda ipek tedarik edemediler. Teslimatlar siparişlerin çok altındaydı. 1633'te 17'ler İran'daki temsilcilerine yeterli sermayeleri olmasa bile ipek satın almak için gerekiyorsa borç para almaları talimatını verdiler. 1635 Ekim'inde 17'ler temsilcileri Overschie'ye (1633-39) İngilizler ipek aldığı sürece fiyatına bakılmaksızın alabildiği kadar çok ipek satın almasını söylediler. Eğer diğerleri kar ediyorsa VOC hepsinden çok kar etmeliydi. Ancak onlar Overschie'ye sermayeden fazla alım yapmaması ve nakit ödeme yapmaması ve çeşit almaması söylenmişti. Buna rağmen Overschie aşırı miktarda alım yapmaya başladı ve bu nedenle işinden oldu. Zira ipek alımını finanse etmek için borç para almaya ve ipeğin fiyatını oynatmaya başladı. Bu nedenle VOC Avrupa'da artan fiyatlarla ve sonuç olarak da azalan kar oranlarıyla karşı karşıya geldi. Bundan dolayı İran ipeği siparişinde indirimle gidilmesi kararlaştırıldı. 17'ler Overschie'nin aksine dair verdiği tüm güvencelere rağmen hala yüksek miktarda ipeğin Halep'ten ihraç edildiği gerçeği karşısında büyük hayal kırıklığına uğradılar. 17'ler ya Overschie'nin İran ipeğine fazla para ödediğini ya da Halep'e pazarlanan ipeğin İran ipeği olmadığını düşünüyorlardı. Ancak emin oldukları bir şey vardı ki İran ipeğinin yüksek fiyatı karşısında hiçbir tüccar kar elde edemez ve hayatta kalamazdı.⁴⁴⁵ Görüldüğü gibi VOC'un ham ipek ticareti Şah Abbas'ın ölümünün ardından gitgide azaldı.

⁴⁴⁴ Foran, *Moghavamat Shakanandeh*, s. 71.

⁴⁴⁵ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s.351-352.

BÖLÜM 3: İRAN İPEK TİCARETİNDE CULFALI ERMENİ TÜCCARLARI

3.1. Diaspora Terimi ve Ermeni Ticari Diasporası

Ana yurtları dışında göç ederek yerleşen her yerdeki azınlıklar gibi İran'daki Ermeniler de "diaspora" olarak adlandırılmaktadırlar. Ermeni tüccar diasporası Safevi Devleti ve Osmanlı devleti gibi iki önemli siyasi organizasyon arasında sıkışıp kalan bir coğrafyadan dünyanın dört bir tarafına dağılmış bir diasporadır. Bir devlet olarak Ermenistan kurulana kadar Ermeniler dünyadaki herhangi bir devlette olduğu gibi İran'da da azınlık olarak kalmışlardır. Bu kadar dağılmalarının nedenleri arasında herhangi bir devletin hâkimiyeti altında yaşamaya alışkın olmaları ve aile bağlarının kuvvetli ve sıkı olmasından dolayı birlikte hareket edebilme ve özellikle ticaret ve sanattaki yetenekleri sayılabilir. Anayurtlarındaki coğrafi şartlar gereği taş işlemeyi iyi bildiklerinden İran ve Osmanlı mimarisine katkıları çok büyüktür. Tüccar sıfatıyla seyahat ettikleri ülkelerden yeni icatları ilk defa getiren kişiler olarak Doğu ile Batı arasında kültürel köprü vazifesi de görmüşlerdir. Osmanlı Devleti ve İran'daki ilk matbaacılar, ilk fotoğrafçılar Ermeni'dir.⁴⁴⁶

Soykırım iddialarından sonra günümüz Ermeni diasporasına güç veren ikinci önemli ana faktör Ermenilerin dünya ticaretindeki baskın konumlarıdır. Tüm dünyada Ermeniler denildiğinde akla gelen ilk iki unsur bunlardır.⁴⁴⁷ Bu nedenle diaspora terimine ve bu terimin Ermenilere uygunluğuna değinmek gerekir. Yeniçağ'da etnisite kavramı olmamasına rağmen XVII. ve XVIII. yüzyılların ticari geleneklerin değişmesi nedeniyle Ortadoğu'daki tüccar toplulukların kimliklerinin tanımlanmasıyla ilgili bir takım gelişmelere şahit olduğu görülmektedir. Ermeniler ve Yahudiler gibi doğu topluluklarının kastedildiği bu ticaret grupları milliyetçilik tohumları ekmekten ziyade Osmanlı Devleti içindeki varlıklarıyla Ortadoğulu komşularını ekonomik gelişmeler ışığında kendi gruplarını tanımlamak zorunda bırakmışlardı. İmparatorluk içinde tüccar bir diasporanın varlığı gayet normaldi. Zira Yeniçağ öncesinde uzun mesafeli

⁴⁴⁶ George A. Bournatian, *A Concise History of the Armenian People, (From The Ancient Times to the Present)*, California: Mazda Publishers, 2006, s. 210-212.

⁴⁴⁷ James Barry, *Armenians On The Silk Road*, s. 5.

ticaret güven ve bilgi paylaşımı esaslarına dayanmaktaydı. Bu gereklilikleri çoğu zaman geniş bir aile sağlayabilirdi. Ancak kıta veya denizaşırı ticaret söz konusu olduğu zaman tek bir aile bu ihtiyaçları karşılamaya yeterli olmazdı. Bu gibi durumlarda bu ailelerin dini ya da etnik açıdan bir akrabalığa sahip guruplar olması tercih edilmeye başlandı. Diğer topluluğa karşı güvensizlik, korku ve küçük görme gibi nedenlerle bu şekilde ayrıcalıklı ticari sınıf ya da diasporaların ortaya çıkışı parayı elinde tutan ve görünüşte başkalarının iş gücünden çıkar sağlayan kişileri uzlaştırdı. Bununla birlikte Orta Doğu’da bu tarz bir ticari sınıflandırma geleneği diğer yerlerdeki gibi yaygın değildi. İran’da yaşayan Ermeni tüccarları Osmanlı’daki dindaşlarından ayrı bir kimlik arayışına girdiler. Onlar için bu şekilde bir ayırımın ekonomik avantajları vardı. Osmanlı tebaası Ermenilerin Osmanlı Devleti’nde birtakım vergilerden muaf oldukları gibi İran’daki Ermeniler de İran’da birtakım ayrıcalıklara sahip olmuşlardı. Bu nedenle de Hindistan, Ortadoğu, Avrupa ve Levant ticaretinde önemli bir rol oynadılar.⁴⁴⁸

Ermeniler ve çeşitli ülkelerde azınlık halinde yaşayan topluluklar için kullanılan diaspora kelimesi Eski Yunancada “saçmak” (ekin ekmek) anlamına gelir.⁴⁴⁹ Diaspora teriminin ilk defa İncil’in Grekçe tercümesinde, yalnızca Yahudiler için “etkili bir şekilde dağıtılan” anlamında kullanıldığı görülür. Abner Cohen’in öne sürdüğü gibi terim bu ilk kullanılışında “kuralları çiğnedikleri için cezalandırılmak üzere başka yerlere dağılan” manasını da taşımaktadır. Diaspora kelimesi tarihte Yahudilerin yanı sıra Ermeniler ve Grekler gibi, daha başka iki gurup için de kullanılmıştır.⁴⁵⁰ Günümüzde neredeyse otuz farklı gurup için, mesela Rusya’dan Türkiye’ye göç eden halkların her biri ve anavatanının dışında bir topluluk olarak yerleşmiş olan daha başka pek çok dini, etnik, siyasi gurup için kullanılmaktadır. En yaygın bilinen türüne klasik diaspora denilir ki buna Türkiye’den verilebilecek en yakın örnek XIX. yüzyılda Rusya’dan Osmanlı Devleti’ne göç eden ve henüz Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşayan Kafkas topluluklarıdır.⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Mccabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”, s. 5-10.

⁴⁴⁹ Philip Curtin, **Kültürlerarası Ticaret**, (terc.) Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları, 2008, s. 2-3.

⁴⁵⁰ Mccabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”, s. 5-10.

⁴⁵¹ Mccabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”, s. 5-10.

Ermenilerin ne tür bir diaspora olduğu sorusuna gelince İran’da, daha doğrusu Yeni Culfa’da yaşayan ve kökleri Eski Culfa’ya dayanan tüccar Ermeniler için bu sorunun cevabı gayet açıktır. Bunu anlamak için ülke ekonomisindeki durumlarına bakmak yeterlidir. Genel olarak dünyanın çeşitli yerlerine yerleşmiş Ermeniler klasik bir diaspora olarak düşünülmeyle birlikte Yeni Culfa Ermenileri ticari bir diaspora olarak algılanmaktadır. Günümüzde tüccar toplulukları için “dünya ağı” tabiri daha çok tercih edilmesine rağmen ticaret tarihçileri “ticari yerleşim” ve “ticari diaspora” kavramlarını ortaya attılar. Ticari diaspora terimi ilk defa 1971’de Abner Cohen tarafından “sosyal dayanışma içinde fakat coğrafi olarak dağılmış” toplulukları ifade etmek üzere kullanıldı. Cohen, terimin bu kullanımının hala devam ettiğini savunur. Ona göre bu çeşit diaspora kültür ve bünyeye göre oluşan bir sosyal gruplaşma olmayıp üyeleri, kendi toplumunun yanı sıra içinde yaşadıkları toplumdan kültürel olarak farklıdır. Ticari diaspora terimi pek çok topluluğa uygulanabilir gibi görünse de bu durum sadece hukuki ayrıcalığa ve kendi resmi siyasi kuruluşuna sahip farklı bir sosyal topluluk olan Yeni Culfa için geçerli olduğundan dünya üzerindeki diğer Ermenileri içine almaz. Ancak aynı zamanda Hindistan’da yer alan İngiliz ve Güneybatı Asya’daki Hollanda gibi Doğu Hindistan Şirketi çalışanları da ticari diaspora sayılabilir.⁴⁵²

Philip Curtin, diasporanın sadece ev sahibi devletle diğer devletler arasındaki ticareti teşvik etmeye yardımcı çok kültürlü araçlar olduklarını ifade etmekte, Ermeni ticari diasporasının müstakil ve kendi kendini yöneten bir kuruluş, devlet yapısındaki siyasi katılımdan bağımsız ticari bir organizasyon olduğunu savunmaktadır.⁴⁵³

Belki de diaspora terimi günümüzde beyin göçü terimine karşılık gelmektedir. Şöyle ki manası saçmak, dağılmak olan bir terimin herhangi bir topluluk için kullanılması demek bu topluluğun bir sebeple doğdukları toprak dışına dağılmış olması demektir. Bu dağılmanın nicelik açısından hacmi önemli değildi. Diasporanın bir alt kimliğe sahip olması ise Culfalı Ermenilerle birlikte mümkün oldu. Yani milli kimlik mesleki bir alt kimlikle birleşince Culfalı adı verilen özel bir etnik ve mesleki grup ortaya çıktı. Dünya ticaret merkezlerine yayılan ve Ermeni kimliği haricinde Culfalı alt kimliğine sahip olarak ön plana çıkan Culfalı Ermeniler kasabalarının ününü sahiplendiler. Tüccar

⁴⁵² McCabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”, s. 5-10.

⁴⁵³ Curtin, *Kültürlerarası Ticaret*, s. 1-6

ailelerden oluşan bir şirket haline gelen bu topluluğun ticari bir diaspora olarak algılanmasının arkasında İran'dan Hindistan'a ve Kuzey Avrupa'ya kadar geniş bir ağa yayılan bir dizi aile şirketinin ticari tecrübesi yatmaktadır.

Bunun nedeni ise kökeni Aras Nehri kenarındaki Culfa kasabasına dayanan Ermeni tüccarlarının Hint Okyanusu'ndan Kuzey Avrupa'ya kadar dünya üzerinde neredeyse her noktada ticaret yapmaları ve izlerini bırakmalarındır. Culfalılar Doğu'da ve Avrupa'nın en büyük kentlerinin ticaretinde de büyük role sahiptirler. İran'ın derinliklerinden Batı'da Hollanda ve İngiltere, Doğu'da Çin hariç Hindistan ve Filipinlere kadar her yere yayılmışlardır.⁴⁵⁴ Bugün Grönland Adası'nın batı sahilinde 1600'lerden kalma "Aleppo Merchant Inn"⁴⁵⁵ "isimli bir otelin bulunması Culfalı Ermeni tüccarları akla getirmektedir. Bu otelin varlığı yaşadıkları kasabanın adına binaen "Culfalı" adıyla adlandırılan Acem Ermenilerinin ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bu özellikleriyle İran'da Yeni Culfa'da yer alan Ermeni tüccarları ticari diaspora tanımlamasına son derece uygundur.

Tüccar diasporanın siyasi etkinliği konusunda Philip Curtin, diasporada ev sahibi toplumla yabancı tüccar topluluğu arasında net bir ayrım olduğunu iddia etmektedir. Ona göre: "ev sahibi toplum siyasi, sosyal veya ekonomik pek çok alanda uzamanken tüccarlar ise ticarete uzmandır." Bunu ilk defa tartışan kişi olarak Curtin, ticari diasporanın ev sahibi toplumda siyasi hayata katılmadığı konusunu böylelikle netliğe kavuşturmuştur. Ermeniler Safevi devlet yönetim tabakasında tam anlamıyla yer almadıkları için bu tanıma uyarlar. Ancak içlerinden bir kişi şah tarafından "kalantar" unvanıyla Yeni Culfa komitesinin başına yönetici olarak atanır.⁴⁵⁶ Şahın mühürlerinden biri kalantarda olduğu için onun adına civar kasabalardan vergi toplama yetkisine

⁴⁵⁴ Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnâmesi**, ed: Stefanos Yerasimos, Terc.: Teoman Tunçdoğan, İkinci Kitap, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 198.

⁴⁵⁵ Halepli tüccar hanı.

⁴⁵⁶ Farsça bir kelime olan "kalantar", yönetici, belediye başkanı, devlet tarafından atanan şehir yöneticisi manasına gelmektedir. Bkz. Vahe Baladouni and Margaret Makepeace, "Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries": **English East India Company Sources, Transactions of the American Philosophical Society, New Series**, Vol. 88, No. 5 (1998), s. i-294, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/1006664>, s. 271.

sahiptir. Bu nedenle onları sadece şahın tüccarı ya da bankerleri olarak değil aynı zamanda yönetimin bir parçası olarak görmek kanaatimizce daha uygundur.⁴⁵⁷

Kalantar Safevi sarayına tabi olmakla beraber kendi otonom belediye hükümetlerinden sorumluydu. Culfalılar, yöneticilerinin emrinde civardaki bölgelerin hakimleri olan ve her biri kalantara tabi olan 22 liderden oluşan sıkı bir sistemde organize olmuşlardı. Bunun yanı sıra kendilerine karşı sorumlu olan daha başka tüccarları da vardı. Ermeniler çeşitli tüccar rütbelerine göre sıralanmışlardı; onlar arasında en önemlisi ipek ticaretinde finansör ve yatırımcılardan oluşan sabit bir grup olan “Hocalar” (خواجه) dı. Asilzadeleri dört aileden oluşuyordu. Bunlardan bir tanesi aşağıda kendisinden detaylı bir şekilde bahsedilecek olan Şafraz ailesiydi.⁴⁵⁸

3.2. Culfalı Ermeni Tüccarların Yükselişi

Şafraz ailesi gibi köklü Ermeni tüccarlarının ticaretteki başarıları Ermenistan topraklarına uzanmaktadır. Asya’yı Avrupa’ya bağlayan yolların kavşak noktasında bulunan Tarihi Ermenistan topraklarının stratejik konumu gereği ticari geçiş noktaları üzerindeki kasabalarda yaşayan Ermeniler de ticarete ön plana çıkmışlardı. Buralarda sakin Ermeni tüccarları Asya mallarını Avrupa’ya ihraç ediyorlar ve Avrupa mallarını da Asya ülkelerine getiriyorlardı. Bu şekilde İran içlerine göçe tâbi tutulana kadar kendi ana vatanlarından dünyanın dört bir tarafına gidip geliyorlardı.

Avrupa ve Yakındoğu arasındaki doğrudan temas sayılan Haçlı Seferleri’nin ardından Akdeniz bir ticaret yolu haline gelmişti. İtalyan şehir devletlerinin oluşturduğu ticari canlılık Akdeniz ticaretinde önemli merkezlerden biri olan Kilikya Ermenistan’ına etkide bulunmuş, Kilikya’nın önde gelen Ermeni tüccarları Ayas limanı üzerinden doğu-batı ticaretini yürütmüşlerdi. Ermeni tüccarları bu bölgedeki başarıları 1375 yılında Kilikya Ermeni Krallığı yıkılınca kadar artarak devam etti. Daha sonraları Ayas-Tebriz ve Tebriz-Suriye limanları arasındaki domestik ticaret yerini uluslararası

⁴⁵⁷ McCabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”, s. 17.

⁴⁵⁸ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 57.

ticarete bıraktı. Ermeniler bu bölgede İtalyanlarla rekabet edemediklerinden dolayı Kırım'a yerleştiler.⁴⁵⁹

Fatih Sultan Mehmet (1444-1446, 1451-1481) döneminde İstanbul ve Bursa gibi Batı Anadolu şehirlerine yerleşen Ermeniler Venedik, Livorno, Ancona ve daha sonra da Leghorn gibi İtalyan limanlarında da ticaret yaptılar. İlk önemli başarılarını buralarda elde ettiler. Bir asır içinde çok ilerleme kat ettiler. 1593'te Livorno'da yer alan ticarethanelerin yarısı Ermenilerindi.⁴⁶⁰ 1669'a gelindiğinde Livorno'da çoğu Yeni Culfa ve Nahçıvan'dan gelen 300 Ermeni bulunmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla bu tarihlerde şehirde komite oluşturacak kadar çoğalacaklardı.⁴⁶¹

Ermeni tüccarları XV. ve XVI. yüzyıllarda Hindistan'a giden kara ticaret yollarında da tanınıyorlardı. 1550'lerde Şiraz üzerinden Hindistan ve Uzak Doğuyla ticari bağlantılar kurmuşlardı. Hindistan'dan Basra'ya kadar, Basra Körfezi'nin girişinde Hürmüz adası ticaretini çok iyi temsil etmekteydiler.⁴⁶²

Avrupa pazarlarında İran ipeğinin öneminin artması ticari faaliyetlerin odağını eski Ermeni yurduna kaydırıldığı için bu bölgedeki Ermeni tüccarları daha büyük önem arz etmekteydi.⁴⁶³ Ermeni tüccarların bir kısmı da bu tarihlerde Akkoyunlu ve Karakoyunlu hükümetleri zamanında elde ettikleri ayrıcalıklarla İran ile Akdeniz liman şehirleri rotasında Tebriz- Trabzon şebekesi üzerindeki yol istasyonlarından biri olan Maku ve civarındaki Culfa ve Agulis kasabalarında ticari faaliyetler yürütüyorlardı.⁴⁶⁴ Hıristiyan olmaları nedeniyle 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in İran'a uyguladığı ticari ambargodan muaf olmaları kendilerine ayrı bir avantaj getirdi. Tarafsız durumları İranlı Müslümanların Osmanlı topraklarında ticaret yapamadığı bu ortamda işlerine yaradı.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Bayburtyan, *Naghsh e Aramene i İrani dar Ticaret e Beynalmilali ta payan e sedde i Hefdehom e Miladi*, s. 55-56.

⁴⁶⁰ McCabe, *The Shahs Silk For Europe's Silver*, s. 26-27.

⁴⁶¹ Aslanian, "From Indian Ocean to the Mediterranean", s.136.

⁴⁶² Andranik Hohanyan, **Ermeniyan-ı İran**, Tahran: Entesharat e Hers, 1380, s. 276.

⁴⁶³ Bruce Masters, "Trading Diasporas and Nations: The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo", **The International History Review**, Vol. 9, No. 3 (Aug., 1987), s. 345-367. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40105813>, s. 353.

⁴⁶⁴ Dale, *The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals*, s. 123. Matthee, *The Politics of Trade*, s. 22.

⁴⁶⁵ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 22.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde İran'a uygulanan ambargonun kaldırılmasının ve daha başka önlemlerin bir sonucu olarak kademeli olarak Orta Doğu ve Akdeniz ticaretinde Osmanlı ve Safevi tebaası Müslüman tüccarların yerini aldılar.⁴⁶⁶ Culfalı adı Avrupalı seyyahların betimlemelerinde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sıkça geçmektedir.⁴⁶⁷ Şah Tahmasp döneminde İran'a gelen İtalyan seyyah d'Alessandri'nin belirttiğine göre Tebriz'de ipek ticareti yapan Ermeniler XVI. yüzyılın sonlarında Culfalı adıyla maruf olarak Gilan ve civarında da adlarından söz ettiriyorlardı.⁴⁶⁸ Bu dönemde Culfalılar, Halep'teki Levant tüccarlarının yanı sıra Şirvan, Karabağ ve Gilan'daki İngiliz Moskova Ticaret Şirketi temsilcileriyle temasta buldukları için Avrupalı seyyahlar onları bu yıllarda ipek tüccarı olarak tarif ediyorlardı. Avrupalılara göre XVII. yüzyılın başlarında Culfalılar çoktan İran ipek ticaretinin tamamını ele geçirmişlerdi. Bu tarif bir abartı olmakla birlikte onların ticaretteki baskın rollerinin arttığını göstermektedir. Nitekim daha sonra bazı önde gelen soylu ailelerin ipek ticaretini uzun süre yöneterek buradaki tecrübelerini Safevi hâkimiyeti zamanına aktararak ipek ticaretini Yeni Culfa'dan yönettikleri görülecektir.⁴⁶⁹

Ticari bağlantıları nedeniyle Osmanlı hükümdârları kadar Safevi hükümdârları da Ermenilere öncelikli muamele etmekteydiler. Şah İsmail, Osmanlılarla mücadelelerinde de Ermeni topluluğunu yararlı bir müttefik olarak görmekteydi. Ancak bu sırada Safevilerle Ermeniler arasında resmi anlamda bir temas bulunmamaktaydı.⁴⁷⁰

Ermeni tüccarları şekilde dünyanın dört bir tarafına dağılmış bir ağ şeklindeyken Culfa ve civarındaki kasabalarda yerleşik kalmayı tercih eden Ermenileri bambaşka bir kader bekliyordu. Bu değişimi izah edebilmek için öncelikle bölgenin siyasi ve jeopolitik önemini açıklayalım. İran'dan Anadolu'ya uzanan ve eski ipek yolunun bir kısmını da içine alan ticari yolların kesiştiği Culfa kasabasının konumu çok önemliydi.⁴⁷¹ Agulis ve Ghapan gibi diğer komşu Ermeni kasabaları da Culfa gibi ticaret yolları üzerinde bulunmakla beraber Culfa'nın sahip olduğu avantajlı konumdan mahrumdular. Bu

⁴⁶⁶ Floor- Clawson, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", s. 323.

⁴⁶⁷ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.307-308.

⁴⁶⁸ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.310.

⁴⁶⁹ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.307-308.

⁴⁷⁰ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.315.

⁴⁷¹ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.312.

nedenle Culfa adının karşısında sönük kaldılar. Bu civarda yaşayan ve daha sonra İran'a göç eden Ermenilerin hepsi istisnasız Culfalı adını aldı.⁴⁷²

Belgelerde Culfa'yı ve Culfalıları ifade etmek üzere birbirinden farklı çok sayıda hitap şekline rastlanmaktadır. Keza onlarla temasa geçen Avrupalılara göre Culfalıları, "Chelfalyns", Culfa da Djulfa, Giulfa, Iulfa, Zulfa, Sulfa, Diulfa, Tulfa, Iula, Chiulfa, Zuga, Usulfa, Chinla ve hatta Gigat olarak bilinmektedir.⁴⁷³

Çok stratejik bir noktada bulunan Culfa kasabası XIV. yüzyılda Aras Nehri üzerine inşa edilen iki taş köprüden birinin bulunduğu yer olarak bir geçiş noktasıydı. Doğal olarak savaşlarda sık kullanılırdı. Aynı zamanda bu köprünün hemen yanında bulunan kervansarayıyla bir durak noktasıydı. Muhtemelen Culfalı Ermeniler buradan gelip geçen tüccarlar ile temas halindeydiler ve bu kervansaray mal tedarik noktası, pazar, depo ve nakliye imkânlarının hepsine sahipti. Bunların yanı sıra Culfa, Levant'a yapılan ham ipek tedarikinde, depolanmasında ve dağıtımında önemli olan Gilan, Şirvan ve Karabağ, Reşt, Tebriz, Şemahi, Gence, Aras, Qazvin ve Erdebil şehirleri ile bağlantılıydı.⁴⁷⁴

Şah I. Abbas dönemine kadar kaynaklarda Culfa hakkında çok az bilgi vardır. Culfa kasabası siyasi konum itibarıyla Osmanlı-Safevi sınırında, coğrafi olarak Aras Nehri sayesinde korunaklı bir bölge olan Culfa, Transkafkasya ve İran'ı Anadolu, Suriye ve Akdeniz'e bağlayan stratejik bir noktada yer almaktaydı. Küçük bir Ermeni kasabası olan ve günümüzde Nahçıvan Eyaleti sınırları içinde yer alan Culfa'nın XVI. yüzyılın sonlarındaki ani yükselişi tarihsel bir paradoks arz etmektedir. Zira kasabanın XVI. yüzyıla kadar orta halli bir merkez iken bu yüzyılda Osmanlı-Safevi mücadeleleri ve Celali ayaklanmalarına şahit olması konumunu değiştirmiştir.⁴⁷⁵ Ermenistan XVI. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşadığı için Safevilerle ilişkilerde şiddetli bir rekabete de sahne olmuştur.⁴⁷⁶ Bu topraklar Safevilerle

⁴⁷² Bruce Masters, "The Genesis of National Identities in Otoman Aleppo", s. 353.

⁴⁷³ Aslanian, "From Indian Ocean to the Mediterranean", s.39-40.

⁴⁷⁴ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.310.

⁴⁷⁵ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.305.

⁴⁷⁶ Pastırmacıyan, *Tarikh e Ermenistan*, s. 290.

Osmanlılar arasında özellikle Şah Abbas döneminde gerçekleşen savaşlarda virane haline gelmiştir.⁴⁷⁷

Ancak tüm bu mücadelelerden sağ kurtulan Culfa XVI. yüzyıl sonunda ani bir yükseliş yaşadı. Siyasi mücadelelere sahne olan bir kasaba iken Safeviler için bir avantaja dönüştü. Safevi hükümdârları burada yaşayan Ermenileri kendilerine tâbi kılmak istediler. Ermenilerle ilgili Culfa'dan kalan ve halen Yeni Culfa Ermeni katedralinde mahfuz en erken Safevi fermanları Şah Tahmasp dönemine (1524-1576) ait olduğu için bu dönemi iki taraf arasındaki ilk resmi ilişkilerin başlangıcı olarak kabul ediyoruz. Bu döneme ait ikisi vergilerle ilgili dört tane ve Hamza Mirza tarafından (1585) bir tane olmak üzere beş ferman yayınlanmıştır.⁴⁷⁸ Bu fermanlar Culfalıları ile Safeviler arasındaki eski bağların varlığının en önemli kanıtıdır.⁴⁷⁹ Şah Tahmasp'tan sonra başa geçen Şah Hudabende (1576-1587) de bölgedeki Ermenilerle fazlasıyla ilgilenmiş, hatta 1586'da Culfalı tüccarbaşı Hoca Hacik'in oğlu Hoca Nazar'a kişisel koruma ve İran'da ticaret yapabilme özgürlüğü vermişti.⁴⁸⁰ Hatta Hudabende döneminde Culfa'dan İsfahan'a yerleşen bazı Ermeni tüccarların bulunduğu dair iddialar karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸¹ Ancak Hudabende döneminde henüz başkent resmi olarak değişmediği için Ermeni tüccarların buraya hangi sıfatla geldikleri sorusu gündeme gelmektedir. Bu nedenle iddianın gerçekliği tartışılır. Her ne olursa olsun onuç olarak Şah Abbas'tan önce atılan adımların Ermeni tüccarların Safevi devletindeki konumunu sağlamlaştırdığı görülmektedir. 1587'de I. Abbas'ın Safevi tahtına çıkışıyla bambaşka bir dönem başladı. Son derece yenilikçi hedefleri olan Abbas, Ermenileri İran'a göç ettirmek istedi.⁴⁸²

⁴⁷⁷ Pastırmacıyan, *Tarikh e Ermenistan*, s. 293.

⁴⁷⁸ Herzig, "The Rise of the Culfan Merchant", s.307-308.

⁴⁷⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 54.

⁴⁸⁰ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 22, Steinmann, *Shah Abbas and the Royal Silk Trade*, s. 69.

⁴⁸¹ Steinmann, *Shah Abbas and the Royal Silk Trade*, s. 69.

⁴⁸² Matthee, *The Politics of Trade*, s. 22.

3.3. Şah I. Abbas Döneminde Culfa'lı Ermeni Tüccarlar

Şah Abbas 1590 tarihinde Culfa'ya geldiğinde Ermenilerle birtakım temaslarda bulundu. Ancak bu temaslar sırasında göç konusunun dile getirilip getirilmediğini bilmiyoruz. Nitekim bu tarihte Osmanlı Devletiyle İstanbul barışı yapıldığı için bu konuyu gündeme almadığı düşünülebilir.⁴⁸³ Ancak iki yıl kadar sonra 1593'de Gilan'da kendisine karşı çıkan isyanı bastırması ve Gilan eyaletini hassa mülkü olarak doğrudan Safevi sarayına bağlaması Ermeni köylülerinin buralara yerleştirilmesi konusundaki ön adımlardan görülebilir.⁴⁸⁴

Şah Abbas, Gilan ve Mazenderan'ı kendi atadığı gulamların yönetiminde hassa eyaletleri statüsüne getirdi. Şahın yokluğunda buradaki aracılığı olan gulam vezirler bu eyaletlerden elde edilen gelirlerin üçte birini hazineye göndermekteydiler. 1598 ve 1599'da gerçekleşen bu hassa eyaletlerin dönüşümü ve buralara yönetici olarak gulamların atanması aşiret beylerinin otonomluğu sonlandırılmış oldu. 1607'de başka bir ipek üretim bölgesi olan Şirvan ele geçirildi. Ancak diğer ipek üretim bölgelerinde olduğu gibi burasının da yöneticisinin gulam olmasına rağmen hassa toprağı haline getirilmedi. Bu reformlar gulamların ipek ticaretinde oynadıkları rolün başlangıcını oluşturdu. İpek ticareti aynı zamanda Kafkaslardaki Ermeni ve Gürcü kölelerin ipek üretmek ve dut ağacı yetiştirmek için Hazar sahil şehirlerine yerleştirilmelerini gerektirmekteydi. Aralarında Jean Chardin ve Pietro Della Valle'nin de bulunduğu bazı Avrupalı seyyahlar Hazar bölgesinde Kafkasların çeşitli kasabalarından göç ettirilen halkın bulunduğunu ancak buna ispatlarının olmadığını ifade etmektedirler. Valle'ye göre göçmen Ermeni köylüleri hiçbir zaman ipekböceği üretimi ya da dut ağacı yetiştiriciliğinde çalışmadılar fakat onlardan daha çok şaraplı üzüm yetiştirmeleri isteniyordu. İpek böceklerine bakma görevi Gürcülere verilmişti.⁴⁸⁵

Diğer tarafta Culfa'daki yerli halk Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ağır vergilerinden şikâyetçiydi. Hatta sırf bu yüzden Ermeni ileri gelenleri İsfahan'da şahı ziyaret ederek şikâyetlerini dile getirmişlerdi. Belki de bu nedenle Şah Abbas Culfa'yı boşaltma kararı

⁴⁸³ Willem Floor, *"The Dutch and the Persian Silk Trade"*, s. 324.

⁴⁸⁴ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s.461-462. Floor, *"The Dutch and the Persian Silk Trade"*, s. 324.

⁴⁸⁵ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 60-61.

almıştı.⁴⁸⁶ Şah Abbas 1604 yılında Culfa ve civarındaki Ermenileri göç ettirmeye karar verdi.⁴⁸⁷ Bununla Osmanlı-Safevi mücadele sahası olan bu bölgeleri tecrit etmeyi amaçlıyordu.⁴⁸⁸ Joseph de Tournefort, Şah Abbas'ın Ermenileri, Aras Culfa'dan göç ettirme gerekçesinin Türklerin İran'ın iç kesimlerine girişini engellemek olduğu belirtilmektedir.⁴⁸⁹ Bu nedenle Culfa kasabası sakinlerine evlerini boşaltmaları emredildi. Göç eden kişilerin 150.000 civarındaydı. Culfa ve civarındaki Ermeni nüfusunu azaltılarak İran içlerine ve Hazar eyaletlerine dağıtıldı.⁴⁹⁰ Bunun sonucunda sadece Gilan eyaletine 20.000 kadar Ermeni ailesi göç ettirildi.⁴⁹¹

Ermenilerin önde gelen aileleri de İsfahan ve civarına gönderildiler. Culfa Ermeniler Safevi şahının göç ettirme kararına direnmediler. Nitekim şahın 1603 yılındaki Culfa ziyareti sırasında Culfa lideri Hoca Hacik'in Şah Abbas'ın İsfahan'a göç etme teklifini kabul ederek Culfa'nın anahtarlarını şaha teslim etmesi Safevi tabiyetini tercih ettiklerini gösterir.⁴⁹² Ermeniler şahı samimi bir şekilde karşılayarak saygıda ve ikramda kusur etmemişlerdi. Burada şahın ayaklarına sikkeler saçıldı ve Hoca Hacik tarafından kendisine kasabanın anahtarları verildi.⁴⁹³ Bu buluşma Abbas ile Ermeni din adamları arasında 1590 yılında gerçekleşen görüşmenin devamı niteliğindedir. Culfa halkının bu buluşmayla Safevi hâkimiyetini büyük hevesle kabul ettiği açıktır.⁴⁹⁴

Ermenilerin bir kısmı Hazar Denizi kıyısına göç ettirilirken Culfa ve civarında sakin Ermenilerin önde gelenleri İsfahan'a yerleştirilmelerinin pek çok nedeni vardı. Şah Abbas, Ermenileri İran topraklarında tutacak kadar zeki ve uyanık bir yöneticiydi. Ermenilerin onun yardımı olmadan İran'a gelmeleri mümkün değildi. Şah Abbas,

⁴⁸⁶ Arakel Davrizetsi, *The History of Vartapet Arakel of Tebriz, Patmut'iwn Arak'el Vartapeti Davrizets' voy*, Düzenleyen ve terc.: George Bournoutian, c. I, California: Mazda Publishers, 2005, s. 10-11.

⁴⁸⁷ Bastani Parizî, "Cozr o Med a Siyaset ve Ektesad dar İmparatori a Safeviye", *Mecelle-i Yağma*, Shomare: 235, Bahman 1346, s. 63.

⁴⁸⁸ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 54.

⁴⁸⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 54.

⁴⁹⁰ Han Tisim, "Ashena-yı Ba Aramene Dar Hind o Shargi Holand: Az Tarik-e Nâme Negari Anha ba İran", (1897-1917), *Do Hafte Nâme-yi Hoos*, Shomare 136, Sal e Shashom, Tahran:15 Azer 1391 (5 Aralık 2012), s. 10.

⁴⁹¹ Tournefort, *Seyahatnâme*, s.103.

⁴⁹² Mccabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 16.

⁴⁹³ Davrizetsi, *The History of Vartapet Arakel of Tebriz*, s. 25-26.

⁴⁹⁴ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 54.

İsfahan'a göçlerinin ardından Ermenilerin üzerindeki ağır vergileri de kaldırdı. Müslüman tebaasını yerlerinden etmek bahasına da olsa Ermeni tüccarları yerleştirdi.⁴⁹⁵

Şehrin yeni sakinleri kısa süreliğine Zayenderud Nehri kenarına geçici olarak yerleştiler. Simeon isimli Ermeni bir papaz tarafından 1620'de Yeni Culfa'da kaleme alınan bir belge Ermenilerin ilk defa 1605'te İsfahan'a ulaştıklarına dair kayıtlar sunmaktadır. Buna göre Zayenderud nehri kenarına getirilen Ermeniler burada üç ay kaldılar ve daha sonra şah kervansaraya yerleştirilmelerini emretti. Burada da iki üç ay kaldılar. Daha sonra nehir yakası boyunca topraklar ve istihkâmlar elde ettiler. Taş işlemeyi iyi bildiklerinden dolayı burada evler ve binalar inşa ettiler ve on iki kilise kurdular. 1606 tarihiyle yukarıda bahsedilen belgenin yazıldığı 1620 arasında kendi evlerini ve on iki kilise inşa ettiler.⁴⁹⁶ Daha sonra sayıları artan bu kiliselerin on üç tanesi günümüzde hala ayaktadır. Ermeniler yeni yerleşkelerinde kendi yöneticilerini (kalantar) seçme, çan çalma, dini ayin yapma, giyim kuşam ve şarap üretimi ve tüketimi konusunda da özgürlerdi. Ermeni kalantarına şahın mühürlerinden biri teslim edildi. İsfahan civarındaki iki düzine köyün yetkisini de uhdesinde bulunduran kalantar bu köylerden şah adına topladığı vergileri hazineye teslim ediyordu. Zamanla Yeni Culfa ve civar köylerin Ermeni nüfusu 50.000'e ulaştı.⁴⁹⁷ Bu arada 1614 Eylül'ünde yayınlanan bir fermanla Yeni Culfa'nın ilk katedralinin inşası için icazet verildi.⁴⁹⁸ Bu katedralin inşası için Ermenistan'daki Eçmiyadzin Kilisesi'nden taşlar getirildi. Aslında Şah Abbas Ermeni dininin merkezini de İran'a taşımak istiyor, bu nedenle bu kutsal kilisenin yıkılarak her bir parçasının Yeni Culfa'ya taşınmasına ön ayak olmaya çalışıyordu. Ancak Ermeniler buna müsaade etmedikleri için sadece hatıra olarak birkaç taş bu yeni katedralin inşasında kullanıldı. Katedralin inşa edildiği 1615 tarihi itibarıyla Yeni Culfalılar için yeni bir ruhani devir başlamış oldu. Aşağıda bahsedilecek olan 1619 fermanı bu yeni ruhani merkezin meşruiyetinin başka bir maddi kanıtı olarak yayınlandı.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Davrizetsi, *The History of Vartapet Arakel of Tebriz*, s. 54-55.

⁴⁹⁶ Aslanian, "From Indian Ocean to the Mediterranean", s.62-63.

⁴⁹⁷ Bourmatian, *A Concise History of the Armenian People*, s. 211.

⁴⁹⁸ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 305.

⁴⁹⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 56, 86.

Culfa'lı Ermeni tüccarlarının İran ipek ticaretinde parlamalarını sağlayan pek çok etken vardır. En başta onlar, Sünni Osmanlı tüccarları ve şii İran tüccarları arasında denge unsuruydular. Hristiyan Batı ile Müslüman Doğu arasında doğal köprüler oluşturan Ermeni tüccarları şii ya da Sünni olmadıkları için Osmanlı ve İran topraklarında rahatlıkla ticaret yapabiliyorlardı.⁵⁰⁰ Tüm bu etkenler Ermeniler için avantaj oluşturuyordu.⁵⁰¹ Hristiyan oldukları için Avrupa'ya da kolaylıkla gidip gelebiliyorlardı. Yabancı dil biliyorlardı. İsfahan'da şahın sarayına gelen tüm yabancı misafirleri konuk ediyorlar, yeri geldiğinde tercümanlık ve rehberlik dahi yapıyorlardı.⁵⁰² Kara ticaretindeki tecrübeleri ve geniş ağları, şahın nezdinde sahip oldukları itibar, yeterli sermaye birikimleri, üretimden pazarlamanın son aşamasına kadar süreci bizzat kontrol etmeleri ve sermayeyi elinde tutan sınıf statüsünde olmaları bunlar arasında sayılabilir.⁵⁰³

şah Abbas Culfa'lılar başta olmak üzere Ermenileri çok seviyordu. Özellikle Hoca Nazar ve Hoca Sefer ile oğulları Melik Aga, Sultanum ve Safraz'ın evlerini ziyarete gidiyor, onlarla yemek yiyordu.⁵⁰⁴ Yabancı elçiler de Hoca Nazar'ın evinde ağırlanıyordu. 1628'de İngiliz elçisi Safevi sarayına geldiğinde Hoca Nazar'ın evine de davet edilmiş ve son derece iyi ağırlanmıştı.⁵⁰⁵ Ayrıca şah da Hoca Nazar ve önde gelen Ermenileri sarayına davet ediyor ve en güzel şekilde ağırlatıyordu.⁵⁰⁶ Ermenilerin şahın güvenini kazanarak onun resmi tüccarları olarak ortaya çıkmaları kolay olmadı. şah Abbas onların ticari bağlantılarından faydalanmak istiyordu.⁵⁰⁷

Ülkesini zenginleştirmekten başka bir isteği olmayan ve bunu da sadece ticaretle yapabileceğine inanan şah Abbas, gözlerini en değerli mal olan ipeğe ve bunu piyasaya

⁵⁰⁰ Aslanian, "From Indian Ocean to the Mediterranean", s.2-3.

⁵⁰¹ Herzig, "The Rise of the Culfa Merchant", s.318.

⁵⁰² Ferrier, "The Armenians and The East Indian Company", s. 40.

⁵⁰³ Matthee, "Merchants in Safavid Iran", s. 236.

⁵⁰⁴ **A Chronicle Of The Carmelites In Persia And The Papal Mission Of The XVIIth and XVIIIth Centuries**, London: School Of Oriental and Afrikan Studies,1939, Vol. I, s. 245.

⁵⁰⁵ Sherley, *Sefernâme*, s. 155.

⁵⁰⁶ Davrizetsi, *The History of Vartapet Arakel of Tebriz*, s. 54-55.

⁵⁰⁷ Han Tisim, "Ashena-yı Ba Aramene Dar Hind o Shargi Holand", s. 10.

sürebilmek açısından en elverişli kişiler olan Ermenilere çevirdi. Zaten diğer tebaanın az girişken ve ticarete az yetenekli olmasından memnun değildi.⁵⁰⁸

Bir rivayete göre Şah Abbas, İsfahan'da itibar sahibi İranlı Müslüman bir tüccara ipek vererek satması için Venedik'e göndermiş, ancak tüccar malı Venedik'te sattıktan sonra İran'a geri dönememişti. Bunun üzerine şah haber göndererek Venedik devletine bu tüccarı tutuklatmış, İsfahan tüccarlarından birini Venedik'e gitmek üzere İran'dan geçen Hoca Altun ve Manas isimli iki Ermeni tüccarların yanına katarak Venedik'e yollamıştı. Venedik'e ilk Ermeni elçisinin Yeni Culfa'daki ilk kilise olan Surp Hakop'un tamamlandığı 1607 yılında gittiği bilgisinden hareketle Venedik'e yapılan bu yolculuğun da bu tarihlerde gerçekleştiğini kabul edebiliriz.⁵⁰⁹ Şah bu olaydan sonra ham ipeği parasını geri almak konusunda başarılı olan bu tüccarlar aracılığıyla ihraç etmeye başladı.⁵¹⁰ Ermeni tüccarları şahın resmi tüccarları olarak devlet depolarından rahatlıkla ham ipek alarak Avrupa ülkelerine satıyorlardı ve karşılığında Avrupa dokumaları ve çeşitli mallar alarak İran'a getiriyorlar, ipeğin ücretini de şahın hazinesine ödüyorlardı.⁵¹¹

Şah Abbas ipek üretimini denetlememek amacıyla yılda bir kez Hazar eyaletlerine ziyarette bulunmayı ihmal etmiyordu. 1612'de Ferahabad'da çok güzel bir yazlık saray inşa ettirmişti.⁵¹² 1617'de şahı ziyaret etmek üzere buraya gelen Pietro Della Valle şahın Hazar bölgesini bu saraydan yönettiğini ifade etmektedir.⁵¹³ Şah Abbas aynı yıl yeni sarayından ayrıca ticaretin gelişmesi için burada çeşitli yolların inşa edilmesini emretti, bu yolları kontrol etmek üzere çok sayıda rahdâr görevlendirdi. 1621 yılında tüccar ve kervanlara geçiş kolaylığı sağlanması için ana yolun genişletilmesi çalışmalarını başlattı. Yol inşaatı ve taş ve tuğladan köprülerin yapımı için çok sayıda kişi görevlendirildi.⁵¹⁴

⁵⁰⁸ Tournefort, *Seyahatnâme*, s. 198.

⁵⁰⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 55-56.

⁵¹⁰ Andranik Hohanyan, *Ermeniyan-ı İran*, s. 276.

⁵¹¹ Andranik Hohanyan, *Ermeniyan-ı İran*, s. 276.

⁵¹² İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 849.

⁵¹³ Pietro Della Vale, *Seyahatnâme*, s. 353.

⁵¹⁴ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 849-850. Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 61.

Anlaşıldığı kadarıyla Ermeni tüccarları Yeni Culfa'ya yerleştikten sonra kısa sürede şahın güvenini kazanmış olacaklar ki 1619'da Pietro Della Vale Ermeni tüccarların Safevi sarayındaki rollerini “İspanya kralı için Cenevizliler ne ise Şah için de Ermeniler odur. Ne İspanya kralı Cenevizlersiz ne de Şah Ermenilersiz yaşayamaz...” şeklinde ifade etmektedir.⁵¹⁵ Cenevizlilerin İspanya kralının bankerleri olduğu yaygın bir bilgidir. Ancak Culfalı Ermeni tüccarların şahın finansörleri olduğu bilgisi çok bilinen bir şey değildir.⁵¹⁶ Culfalı Ermeniler aynı zamanda saray finansörleri olarak şaha borç para veriyorlardı.⁵¹⁷ Yeni Culfa kalantarı Hoca Nazar Şafraz bir keresinde şaha beş bin tuman borç vermişti.⁵¹⁸

1619 tarihli ipek müzayedesini Yeni Culfa tüccar komitesi için önemli bir dönüm noktasıdır. İsfahan'a göçlerinden yaklaşık 15 yıl sonra İran ipek ticaretinde tekel elde etmişlerdir. Ermeniler Pietro Della Valle ve EIC tüccarlarının da tanıklık ettiği bu günlerde elde ettiklerinden fazlasını Safevi tarihi boyunca bir daha göremeyeceklerdi. Müzayedede Şah Abbas'a Osmanlı toprakları üzerinden ticaret yapma isteklerini kabul ettirdiler. Daha önce de vurgulandığı üzere Şah Abbas'ın amacı Osmanlı Devleti'ni ipek ticareti üzerinden elde ettiği gümrük gelirlerinden yoksun bırakmaktı. Bu amaçla Basra Körfezi üzerinden yapılan deniz ticaretini teşvik ederek ipeğinin çoğunu İngilizlere satmak istemişti. Ancak Ermeniler şahın ipeğini yüksek fiyat vererek Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya taşımak için izin istediler. Şah Abbas'ın 1619'da Culfalı Ermenilere ayrıcalıklı ihracat hakları vermesiyle İran Avrupa ipek ticaretinde tekel elde ettiler.⁵¹⁹ Böylece İngilizlerin en güçlü rakibi haline geleceklerdir.⁵²⁰

Ermenilerin ipeği kervanlarla Anadolu üzerinden Akdeniz'e götürmekteki ısrarlarının nedeni ne denizcilik tecrübeleri ne de gemilerinin olmamasıydı. İpeği İngilizler ya da Hollandalılar gibi denizden Avrupa'ya nakletmek istemeleri halinde onlara bel bağlamak, gemilerinde yer kiralamak durumunda kalıyorlardı. Dahası korsanlar onca emekle satın alıp mallarını yükledikleri bu kiralık gemileri batırabilirlerdi. Bu nedenle

⁵¹⁵ Della Valle, *Viaggi di Pietro Della Valle*, il Pellegrino, II. Cilt, Brighton:1843, s. 215.

⁵¹⁶ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 69.

⁵¹⁷ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 246.

⁵¹⁸ Matthee, *The Politics of Trade*, s. 87.

⁵¹⁹ Aslanian, “*From Indian Ocean to the Mediterranean*”, s.3.

⁵²⁰ Ferrier, “*The Armenians and The East Indian Company*”, s. 44-45.

en azından XVI. yüzyılın ortalarına kadar kara ticaretinde gelenekçiliklerini devam ettirdiler.⁵²¹

3.3.1. 1619 İpek Müzayedesini ve İpek Ticaretinde Devlet Kontrolü Uygulaması

17 Eylül 1619'da Şah Abbas'ın Hazar Denizi'ndeki sayfiye sarayının bulunduğu Ferahabad'da gerçekleşen resmi ipek müzayedesini Safevi sarayı ile Ermeni ipek tüccarları arasında aracı konumunda olan resmi baş ipek tüccarı gulam Muhibb Ali Bek'in başkanlığında gerçekleşti. Pietro Della Valle ve EIC temsilcilerinden 14 İngiliz tüccar bu olayı tarif etmektedir. EIC tüccarları bu tarihlerde Safevi sarayına yeni bir ham ipek müşterisi olarak başvurmuştu. İngilizlerin gayet makul bir fiyat öne sürdüklerini düşündükleri müzayedede Ermeniler yüksek fiyat verdiler. İngilizler Ermenilerin verdiği fiyat üzerinden ödeme yapmaya itiraz ettikleri için bu yıl İran'dan ipek satın alamadılar. Pietro Della Valle, Ermeniler tarafından yük başına 50 tuman ödenmesinin 43.2 tumandan fazla fiyat teklifi vermeyen İngilizlerin önünü kestiğini ifade etmektedir.⁵²²

Nitekim dört EIC tüccarı tarafından İsfahan'dan yazılan 16 Ekim 1619 tarihli bir mektup da fiyatlarla ilgili bu rakamları ve Ermenilerin ipek piyasasının tamamını ele geçirdiklerini doğrulamaktadır. İsfahan'dan Thomas Barker, Edward Monox, William Bell and Thomas Barker Junior'dan Londra'daki Şirkete hitaben yazılan bu mektuba göre;

“Türkiye üzerinden İran ipeği ve diğer malları ihraç eden ve böylelikle büyük karlar elde eden Ermeniler ve şahın tebaası diğer gulamlar trafiğinin yönünün değişmesiyle sadece fakirleşmekle kalmamalı aynı zamanda pek çoğu mahvolmalı ve kendilerini ve ailelerini geçindirecek kadar bile paraya sahip olmamalıdır. Onlar, bizim faaliyetlerimize engel olmak için ellerinden geleni yapıyorlar ve hatta mevcut serbest ticari faaliyetlerini devam ettirmesi için şaha büyük para tekliflerinde bulunuyorlar. Her bir yükünü poundun 16da biri olan 12d sterlin civarında bir fiyata ihraç edecekleri

⁵²¹ Vahan Bayburtyan, “Iranian Armenians In World Trade In The 17th Century”, **Les Arménians dans le Commerce Asiatique au début l'ère moderne**, ed: Sushil Chaudry and Keram Kevonian, Publié avec le concours de la foundation Caluste Gulbenkian, Lizbon: 2007, s. 44.

⁵²² Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 61-62.

ipek için 5 tuman gümrük vergisi ve 150.000 pound hava parası vermeyi teklif ediyorlar. Ayrıca tüm itirazlarımıza rağmen Portekizliler İspanya kralının İran ipeği almak üzere gemi filosu kurduğu şeklinde yanlış bir söylenti yaydılar. Tüm bu olumsuzluklara Edward Connock'un ilk yıl satın aldığı bir miktar ipek için şahın daha öncekinden fazla talep etmesi de eklenebilir. Her ne kadar ödeme kapasitemizi söylesek de Ermeniler her bir ipek yükü için 50 tuman vermeyi önerdiler. Ermenilerin teklif ettikleri parayı Halep'ten döndükten sonra ödemelerine itiraz ettik."⁵²³

Bu ifadelerden hayal kırıklığına uğradıkları anlaşılan İngiliz tüccarlarının protestolarının hedefinde şah ve Ermeniler arasındaki ilişki vardı. Bir de İngilizlere veresiye ipek vermeyen şahın Ermenilere parasını dönüşte ödemek üzere ipek vermesi ağrılarına gitmişti. İngilizler aynı zamanda şahın memurlarının Ermeniler tarafından belirlenen fiyat üzerinden ipek satın almadıkça kendilerine ipek satmayı kabul etmeyen Muhip Ali Bek ve Mülayim Bek gibi devletin resmi ipek tüccarlarının itirazlarını da gizli bir anlaşma olarak algıladılar. Ermenilerin ipek için belirledikleri fiyatın müzayededen önce kararlaştırıldığını iddia eden İngilizler bu suretle güvensizliklerini de açığa vurdular. İngilizler, şahın Halep pazarlarından dönüşte Ermenilerin bu belirlenen fiyat üzerinden ödeme yapmalarını beklediğini söylerler. Ancak İngilizlerin bilmediği bir şey vardır ki o da devletin ipeği Ermenilere vermesiyle Ermenilerin avantajlı duruma geçtiğidir.⁵²⁴

EIC tüccarları böylelikle daha İran'daki ticari faaliyetlerinin ilk günlerinde Ermenilerle karşılaşmış oldular. Bu müzayede onlar için uğursuzluk getirdi. "Topraklarında üretilen tüm ipeğin hazinesine getirilmesi ve böylelikle tekel manasına gelen bu sistemi devletin her yanına yayılması yayılacağını" emreden Şah Abbas'ın buyduğıuyla düzenlenen müzayedede ham ipek için fiyat teklifi vermemeye gayret ettiler. Çünkü Şah ve Ermenilerin onları kandırarak yüksek fiyat verdirmek üzere bir oyun tertip ettiklerine inanıyorlardı ve bu yüzden ihale kendilerine kalır diye korktular. Neticede Ermenilerin önerdiği 50 tumanlık fiyat esas alındı.⁵²⁵

⁵²³ Baladouni and Makepeace, "Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", s. 16. IOR/E/3/7 Extract From FF. 46v-48.

⁵²⁴ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 62.

⁵²⁵ Ferrier, "The Armenians and The East Indian Company", s. 44-45.

EIC temsilcileri istedikleri kadar ipek almasalar da tüm bu olumsuzluklara rağmen belirlenen bu fiyat üzerinden rağmen 71 balya ipek satın aldılar ve Cask Limanı'na göndererek İran'a gelen Expedition adlı gemiye yüklediler. Expedition, yüküyle birlikte 10 Ocak 1619'da Surat'taki Swalley limanına geri döndü. Hem Della Valle hem de EIC tüccarları Ermenilerin Türk-İranlı savaşlarına rağmen Türkiye üzerinden ipek ihraç izni alabilmek için şaha yük başına beş tuman ek prim teklif ettiklerini bildirmektedirler.⁵²⁶

Pietro Della Valle ise, müzayedeyi Ermeniler açısından şu şekilde aktarmaktadır;

“Noel’i atlattık ve 1618 yılı tamamlandı ve bugün 1619 yılı başladı... Bu günlerde (1619) Culfalı Hıristiyan Ermenilerden makam ve mevki sahibi pek çok kişi Ferahabad’a şahın yanına hediyelerini sunmaya gittiler. Zira uzun süredir onu görmemişlerdi ve arayışta iyice soğutmuşlardı. Şah onları iyilikle karşıladı ve adet olduğu üzere onlara hilat verdi ve getirdikleri hediyelerden beğendiği birkaçını alarak kalanları yerine üç yüz tuman nakit para vermelerini emretti ve Ermeniler derhal üç bin sikke civarındaki bu parayı hazırlayarak şaha verdiler. Şah onlarla mülakata başlamadan önce görüşme amaçlarının ne olduğunu “ipeği Türkiye’den aktarmak konusunda izin vermesini mi isteyeceklerini yoksa başka bir amaçla mı görüşmek istediklerini” sormuştu. Ermeniler bu istekte olmadıklarını söylediler. Türklerle yapılan barış görünüşte formaliteden başka bir şey değil ve iki ülke arasındaki daima derin bir düşmanlık var ve er geç iki ülke arasında yeniden savaş gerçekleşecektir. Daha sonra duydum ki “ipek nakliyatı kurallarına uymaya pek fazla ihtiyacı olmayan ve on iki yükten fazla ipeği olmayan bir Ermeni mülakat sırasında şahın hoşnutluğunu kazanmak için diğer tüccarların fikrini sormadan ellerindeki ipeği Türkiye üzerinden nakletmelerine izin verilmesi şartıyla Culfa ahalisinin her bir ipek yükü için beş tuman yani on beş sikke vermeye razı olduklarını, çünkü hayatlarının bu izne bağlı olduğunu söyledi.” Bunun üzerine şah bu sözlere kulak vererek ipeğin tüm dünyaya sadece Türkiye üzerinden nakledilmesini ve yük başına beş tumanın da kendisine verilmesini istediğini söyledi...”⁵²⁷

⁵²⁶ Ferrier, “The Armenians and The East Indian Company”, s. 44-45.

⁵²⁷ Della Vale, *Seyahatnâme*, s. 353-354.

Anlaşıldığı üzere Ermeniler şahı ziyaretleri esnasında konuyu dile getirmekten çekindiler ancak neticede ne istedikleri ortaya çıktı. Şahın verdiği bu karar bir nevi ipek ticareti tekelinin başlangıcı sayılabilir. Charles Melville tarafından keşfedilen kayıp Farsça kaynak Efsalü't Tevarih'te bahsi geçen bu tarihteki muasır bir ferman, Şah Abbas tarafından 1619 tarihinde uygulanan ipek ticareti tekeli hakkında daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ermeniler bu fermanla Halep ve Bursa'dan Avrupa gümüşüyle dönene kadar nakit akışını ertelemek suretiyle krediyle ipek alma izni elde ettiler.⁵²⁸

Bu fermanda ipek ticareti tekeli anlatılırken gulamlar, Şah ve Ermeni tüccarlar arasındaki ilişkiler de tarif edilmektedir. İngilizlerin müzayededeki şüpheciliklerinden burada da bahsedilmektedir. Fermanda ülkenin en ufak bir köşesindeki tüm ipeğin devlet denetimi altında satılması gerektiği ve tek bir mann (ölçü birimi) dahi olsa usulsüz satın almaya teşebbüs eden tüccarların engellenmesi ve cezalandırılması gerektiği hükmü yer alır. Ferman gulam vezirlere ve Gilan, Şirvan, Gence, Karabağ, Tebriz ve Erdebil gibi şehirlerin yöneticilerine hitaben yazılmıştı. İpeğin üretildiği ve nakledildiği bu eyalet merkezlerinin yöneticileri devlet ipek tekelinin devamı için önemli ortaklardı. Fermanda aynı zamanda gelecek sezon için şahın verdiği ipek fiyatları da yer almaktaydı. Buna göre 1 kharvar yani 290 kg ipek üreticiden 30 Tebriz tumanına satın alınmaktaydı. Bundan başka Osmanlı imparatorluğundaki tüccarların yaptığı alımların gümrük gelirleri açısından öneminden bahsedilerek Anadolu tüccarlar için de 16 tuman daha fazla (toplam 46 tuman) ödeme yaparak direk alım yapabilecekleri de söyleniyordu. En önemlisi de bölgenin ipek üretimi zengin Gürcü ve Ermeni tüccarlarına teslim edildi.⁵²⁹

Bu arada Şah Abbas ipek müzayedesini düzenlerken Yeni Culfa Ermenilerine bir devlet arazisinin bağışlanmasını amaçlamaktaydı. 1028 Şevval yani Eylül-Ekim 1619 tarihine denk gelen bu toprak bağışıyla Ermenilerin olan Yeni Culfa mahallesi, tüccarların idaresinde bir ticaret kasabasına dönüştü.⁵³⁰

⁵²⁸ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 62.

⁵²⁹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 62.

⁵³⁰ Arabi Haşimî, "Zeval ve Zuhur e Culfa", **Mecelle-i Peyman**, Shomare 40, Tahrân:1386, s.1-3, s.2, Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 61-62. Ayrıca Bkz. Ek: 3.

Yukarıda bahsedilen fermanla ülkedeki ham ipek üretim yerleri de ülkedeki iki büyük tüccar ailesi arasında paylaştırıldı. Buna göre Gilan ipeği köken olarak Kakhetili olan ve binlerce yakınıyla birlikte Ferahabad'a göç ettirilen Gürcistan Yahudisi Hoca Lalezar Yahud'a verildi. Diğer taraftan Şirvan ve Karabağ ipeği de her biri Şafraz ailesinden olan Yeni Culfa Hoca Nazar ve Hoca Sefer'e verildi.⁵³¹

Bu fermanla Yeni Culfa kalantarı Hoca Nazar ile şahın aracısı baş tüccar Muhip Ali Bek'in arasındaki ilişkiler de kesin sınırlarla belirlenmiş oldu. Buna göre Hoca Nazar, Ermeni tüccar organizasyonunun başı olarak pek çok tüccarı yüzde dört komisyonla Avrupa ve Osmanlı imparatorluğuna ipek satmak üzere görevlendirildi. Fermanla Ermeniler için ayrılan ipeğin Osmanlı imparatorluğunda ve başkent İstanbul'da satılması gerektiği belirtilmişti. Hoca Nazar aynı zamanda şahın hazinedarı olarak faaliyet gösterecek, sattığı ipek karşılığında elde ettiği geliri gulamların başı olan İsfahan'daki Muhip Ali Bek'e gönderecekti. Muhip Ali Bek ise şahın hazinedarı ve baş ipek tüccarı sıfatıyla ipek ticaretini denetlemekle görevliydi. Şahın bilgisi dahilinde Muhip Ali Bek'in ölçüde ipek ticaretinden zenginleşmesine müsaade edildi. Buna göre Hoca Nazar'ın ipek ticaretinden elde ettiği kârın karşılığında vergi olarak ödediği gümüşlerin 16 da 1 i kanuna uygun bir şekilde Muhip Ali Bek'e verilmekteydi.⁵³²

Yönetici sınıfıyla tüccar sınıfının yetkilerinin ayrıştırılması gulamların ticaretteki rollerini gündeme getirmektedir. Devşirme gulamların yönetimdeki etkisi büyüktür. Gulamların hocası Muhip Ali Bek Lala Şah I. Abbas döneminde İsfahan'daki baş ipek tüccarıydı. EIC ve VOC ticari müzakerelerini onunla yapmışlardı. O, İsfahan'daki baş tüccar olmanın yanı sıra darphânelerdeki en yüksek memuriyeti de elinde bulunduruyordu ve Safevi ülkesindeki ipek ve gümüş dolaşımını yönetmekteydi. Şah Abbas'ın politikası sayesinde Ali Bek ve onun gibi diğer gulamlar Safevi devletini kuran aşiret reislerinin yerini aldılar.⁵³³

Şah Abbas gerçekleştirdiği yeniliklerle sağlam bir merkezi yapıya imza attı. İran'daki aşiret beylerinin ekonomik gücüne darbe vurdu. Safevi yerel beyleri ilk başta ekonomik

⁵³¹ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 63.

⁵³² Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 63.

⁵³³ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 50-51.

güç elde etmek için çeşitli yollara başvurmuşlardı. Yerel beyler arasında toprak sahipliği, ticari faaliyetler ve hatta bazı Tebrizli ailelerin sarraflık yapanlar vardı. Safeviler güçlerini sağlamlaştırmak için bu yerel beylerden topraklarını satın aldılar. Şah I. Abbas, artık Ermenilere ve gulamlara bağlı bir ekonomik üstünlük için uğraşıyordu. Bu nedenle aşiret beylerinin etkinliğini azalttı. Basit anlamda devlet tüccarı olan Culfa Ermenileri ise XVII. yüzyıl ortalarına kadar Safevi şahının tüccarları olarak görülmekteydi. Bu altın çağlarında Safevi başkenti İsfahan'ın sosyo-kültürel gelişimine maddi manevi katkı sağladılar. Elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde zenginleştiler, aile şirketlerini güçlendirdiler ve büyük şirketlere rakip oldular.⁵³⁴

Şah Abbas döneminden itibaren Safevi Devleti'nde ticari ve zanaatkâr bir azınlık oluşturan Ermeni ve Gürcü “gulamlar” yani köleler devlet kurumlarının özellikle de ipek ticareti düzeninin ayrılmaz unsurları haline geldiler. Bu gulamlar aslında köle değil sadece azınlık, hatta ayrıcalıklı bir azınlık sınıfıydılar. Zira İslami gelenekte köleler baş vezirlik, kumandanlık ve memuriyet gibi yüksek mevkilere gelebilmekteydiler. Bu durum Osmanlı örneğinde “devşirme” olarak bilinen ve vaktiyle Memlûklerde de uygulanan bir yöntemdir. Safevi Devleti'nde Hıristiyan Ermeniler siyasetin dışında kalmakla birlikte Müslümanlaştırılan Gürcüler de bir dereceye kadar devlet yönetiminde istihdam edilmişlerdi. Saray köleleri özellikle Şah Abbas'ın hâkimiyeti altında çok önemli bir yönetim birimi oluşturdular. Ermeniler ise bankerlik ve komisyonculuk gibi yüksek mevkilere ulaşacak kadar başarılı olduklarında dahi ticari diaspora mevcut tanımlamalara göre yerel siyasi elit tabakasının dışında kalmakla birlikte Safevi başkentine göç ettirildikten sonraki birkaç yıl içinde Safevi resmi fermanlarında bir takım ticari ayrıcalıklarla yer aldılar. Bu durum Ermenilerin ticari diasporada yabancı değil tam tersine artık yerli olarak algılandıklarını göstermektedir.⁵³⁵

Şah Abbas, Gürcüler gibi Ermenileri de Müslümanlaştırarak devlet yönetiminde devşirme statüsünde istihdam etme çabasına girişmişti.⁵³⁶ Bundaki amacı Ermenileri Katolik misyonerlerden korumaktı. Ancak 1621'de gerçekleşen bu teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Bu sırada Levant'tan İran'a giden bir kervanın bu haberi alıp

⁵³⁴ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 61-62.

⁵³⁵ McCabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”,s. 5-10.

⁵³⁶ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 960.

geri dönmeye karar vermesi üzerine bu durumun ekonomik sonuçlarından endişe ettiği için geri adım zorunda kaldı. Ermeniler sayesinde ipek ticaretinden fayda sağladığının farkında olarak onları kaybetmek istemiyordu. Ermeni tüccarları din değiştirmeden devlet ekonomik sistemine dahil olmayı tercih ettiler.⁵³⁷ Ancak Ermenilerin mezhep değiştirme konusunda esnek davrandıkları zamanlar da oldu. Örneğin, 1629'da Şah Abbas vefat ettiğinde baskılardan endişe eden Yeni Culfalı tüccarlar Papa'nın korumasını talep ederek Roma'ya sığınmak istediler. Muhtemelen Müslümanlaştırılacaklarını zannettikleri için İran'daki Katolik misyonerlerden etkilendikleri tahmin edilen bu topluluktan Şehrimanyan isimli aile topyekûn Katolik mezhebine geçmiş, Roma'ya yerleşmişti.⁵³⁸ Ancak belirtmek gerekir ki Şah Abbas'ın uyguladığı Müslümanlaştırma politikası Mazenderan gibi bazı bölgelerdeki Ermeni halka uygulandı. Şah Abbas'ın vakanüvisi İskender Bey Münşi'nin belirttiğine göre onun sonucunda pek çok kişi İslamiyeti kabul etti.⁵³⁹

Müslüman olsun olmasın Ermeni tüccar ve köylüleri Şah Abbas'ın uyguladığı tekel politikasından olumlu etkilendiler. Zira bu politikayla birlikte ipek ticaretinde kurumsallaşma sağlandı. Bu kurumsallaşma devlet denetimiyle desteklendi. İngilizler bu denetimden ve Ermenilere sağlanan ayrıcalıklardan şikâyetçi olarak Londra'ya; *“Yaşlı imparator Abbas her ne ulustan olursa olsun herkesin kendisinden başka kimseden ipek satın almasını yasaklamıştı tüm ipek toplanarak depolarda saklanıyor. Şah yerlilerden almak üzere ipeğin yetiştiği bölgelere adamlarını gönderiyor. Her yıl İngiliz ve Hollandalıları Halep yoluyla nakledilen yük başına 10 tumanlık kar elde eden Culfalı Ermenilere katılmaya razı etmeye çalışıyor. Kalan ipeği de birkaç yıl idareli bir şekilde kullanmak ve daha yüksek fiyata satmak için depolarda bekletiyor.”*⁵⁴⁰ şeklinde bir mektup yazmışlardı.

İngilizlerin bu söylemlerine göre çok sıkı olduğu anlaşılan tüm bu denetlemelere rağmen 1621'de Surat Limanı'ndaki Flenk üssüne görevlendirilen Hollandalı VOC

⁵³⁷ A Chronicle Of The Carmelites In Persia And The Papal Mission Of The XVIIth and XVIIIth Centuries, London: School Of Oriental and Afrikan Studies,1939, Vol. I, s. 257, Matthee, *The Politics of Trade*, s. 88.

⁵³⁸ Haşimî, *“Nagsh a Aramene dar Tejarat a Khareci a Safaviyya”*, s. 53.

⁵³⁹ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s.1960.

⁵⁴⁰ Ferrier, *“The Armenians and The East Indian Company”*, s.46, Baladouni and Makepeace, *“Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”*, s. 29. IOR/E/3/12 Extract From FF.69-73.

tüccarı Visnich'e göre devletin ipek ticaretindeki kontrolü tam değildi. Üreticiler ham ipeğin bir kısmını saklayarak bağımsız tüccarlar vasıtasıyla gizlice yurtdışına satıyorlardı.⁵⁴¹ İpek gibi pahalı bir materyalin satışında hile yapılması gayet normaldi. Bazı seyyar satıcı tarzı Ermeni tüccarların şahın tekel uygulamasını delerek gizliden ipek almış olmaları mümkündür. Zira onların Osmanlı pazarlarından Avrupa gümüşünü getirebilmelerinin tek yolu bu pazarlarda ham ipek satmaktı. İki devlet arasında rahatlıkla gidip gelebilen tek gümüş ithalatçıları da onlar oldukları için getirdikleri tüm nakdi Tebriz ve Erivan'daki darphânelere yatırıyor, bu parayla yeniden ham ipek alıyorlardı. Bazı tüccarlar da tasarruf için İsfahan darphânesine de yatırım yapıyorlardı. Ancak muhtemelen İsfahan darphânesi daha sıkı devlet kontrolü altındaydı. Çok fazla kâr sağlamaya müsaade etmiyordu. Bu nedenle İsfahan darphânesine daha çok resmi tüccarlar yatırım yapıyorlardı.⁵⁴²

Yeni Culfa Ermeni komitesinin oluşumundan kısa sürede Safevi hükümdârları için son derece önemli hale geldiği görülmektedir. Tüm hükümdârların bankerleri gibi Culfalı Ermeniler de Safevi devletinde yabancıydılar ancak devletin üst tabakasına dahildiler. Onları bu kadar önemli yapan şey Avrupalılarla alışverişlerinde nakit para talep etmeleriydi. Bu da Safevi hazinesine nakit akışı demekti. Safevi belgelerinde Culfalı Ermenilerin aynı zamanda yeni Culfa'nın resmi kalantarı olan baş tüccarın ya da belediye başkanının emrinde ipek gelirlerinden altın ve gümüş toplamak suretiyle merkezi bir sistem kurduklarına dair su götürmez deliller yer alır. Şah Abbas ve halefi Safi'nin Culfalı Ermenilere gösterdiği alakanın derecesi fermanlara bakıldığında net bir şekilde anlaşılır. 1629'da Şah Abbas'ın yerine geçen Şah Safi'nin mührünü taşıyan bir fermanla bu merkezi finans sisteminin varlığı rahatlıkla fark edilebilir. Burada, Şah Abbas I'nin kararıyla mutabakat yapıldığı üzere Culfalı Şah Hoca Nazar'ın ülkeye getirerek biriktirdiği tüm altın ve gümüşün saray hazinesine yatırılması ve saray resminden sayılması gerektiği yazılıdır. Ayrıca fermanla ismi yer alan diğer bir tüccar Hoca Sandal da Culfa komitesinin üyesiydi. Bu belge, Ermeni ipek ticaretinden gelen nakdin hassa yani saray hazinesine yatırıldığına doğrudan delil teşkil etmekten başka Yeni Culfa hakimi Hoca Nazar'ın da hazinenin maliyecisi olduğunu ve hatta onun hazine yöneticisinin de Culfalı ya da Yeni Culfalı olduğunu ortaya koyar. Belge aynı

⁵⁴¹ Floor, "The Dutch and the Persian Silk Trade", s. 336.

⁵⁴² Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 63.

zamanda ipek gelirlerini toplamakla görevli bir kişinin yani Hoca Nazar'ın idaresinde merkezi bir ticaret sisteminin varlığına delildir. Dahası belge, Hıristiyan Ermeniler tarafından kontrol edilmesine rağmen vergi sistemin sarayın tam içinde olduğunu gösterir.⁵⁴³

Ayrıca Şah Safi'nin akşam yemeği için Hoca Nazar'ın evine yaptığı ziyaretlerin ve ordunun maaşlarını finanse eden Ermeni kalantarını teşvik ve motive etmek için olduğu açık bir şekilde fark edilebilir.⁵⁴⁴ Adı geçen fermandaki geniş yetkilere rağmen Ermenilerin hassada yerleri olup olmadığına dair herhangi bir şüphe oluşabilir. Ancak finans yönetim gibi iki önemli görevin Ermenilerin elinde olması tüm bu şüpheleri bir kenara bırakır.⁵⁴⁵

İpek ticareti vasıtasıyla Ermeni komitesinden gelen direkt gelirlerin yanı sıra Yeni Culfa'nın vergileri de direkt saraya ya da hazineye aktarılmaktaydı. Bu gelirlerin bir kısmı hareme aktarılıyordu çünkü Yeni Culfa vergi gelirleri Valide sultana (başmaklık hassı) tahsis edilmişti. Yeni Culfa tüm kayıtlarda İsfahan'ın en güzel, bununla birlikte Valide Sultan'a ait olması sebebiyle de en değerli addedilen mahallesidir. Valide Sultan Culfalıların korunma talep ettikleri kişiydi ve mahallenin Valide Sultan ile ilişkisi Yeni Culfa'nın statüsünü belirleyen şeydi.⁵⁴⁶

Diğer gayrimüslim unsurların ödedikleri vergiler gibi Yeni Culfalıların tarafından ödenen vergiler de hazineye aktarılıyordu. XVII. yüzyılın ilk yarısında hazine gelirlerinin çok önemli bir kısmının Ermenilerden geldiği söylenebilir. Bu vergiler arasında Şah Abbas I döneminde ipek İran'dan ihraç edilmezden önce ihraç edilecek ipek yükü başına alınan beş tumanlık vergi de Ermeni ipek üretimi üzerinden alınan üçüncü vergi kadar önemliydi.⁵⁴⁷

Yeni Culfa'ya yerleşmeleriyle başlayan refah devirlerinde Ermeni tüccarlarının İran ticaretine katkıları arttı. Devlet kontrolünde tescilli tüccarlar olarak dışarıya ham ipek

⁵⁴³ McCabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 19-21.

⁵⁴⁴ *A Chronicle Of The Carmelites In Persia And The Papal Mission Of The XVIIth and XVIIIth Centuries*, s. 308.

⁵⁴⁵ McCabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 19-21.

⁵⁴⁶ McCabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 19-21.

⁵⁴⁷ McCabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 19-21.

ihraç etmeye başladılar.⁵⁴⁸ Safevi siyasi koruması altında elde ettikleri ayrıcalıklarla uluslararası bağlantıları tamamlandı. Yeni Culfa Ermeni kasabası İran ipek ticaretinin göbeği ve Batı'da Amsterdam'dan Doğu'da Filipinler'e Kuzeyde Archangel ve Narva'dan Hindistan'daki Koromandel sahillerine ve güneyde Molukas ve Siyam'a kadar dünyanın yarısını kaplayan geniş bir ticari organizasyonun merkezi haline gelmiştir.⁵⁴⁹ Culfalı Ermeni tüccarların Safevi ekonomik sisteminde küçümsenemez bir etkileri ve büyük katkıları olmuştur. Bu tüccarların yaşadığı Yeni Culfa kasabası 1647'ye kadar zengin tüccarların yoğun bir şekilde yerleştiği bir yer olarak kaldı.⁵⁵⁰ Ermeniler topluluklarını zengin ve etkili ve Yeni Culfa'yı da İran ile Avrupa arasında önemli bir ticari merkez haline getiren birtakım ticari ayrıcalıklar ve ipek ticareti üzerinde tekel hakkı elde ettiler. Ermenilere işe başlamaları ve sanayiye harekete geçirmeleri için faizsiz borç verildi. Ermeni tüccarları kısa sürede ellerindeki sermayeyi katlamayı başardılar.⁵⁵¹

3.3.2. Culfalı Ermeni Tüccarların Yabancı Tüccarlara Rekabeti

Culfalılar İsfahan'a geldiklerinde kendileriyle rekabet edebilecek yerli bir tüccar gurubu yoktu. Belki de tam tersi şekilde onların rekabet edebileceği bir ortam yoktu. Zira bu dönemde pek çok önemli İranlı tüccarın Hindistan'a gitmek için İran'ı terk ettiğini bilinmektedir. Sanjay Subrahmanyam, XVII. yüzyılda İranlı tüccarların çoğunun Hindistan'ı fırsat toprakları olarak telakki ettiklerinden dolayı oraya gittiklerini savunmaktadır. Subrahmanyam, Ermeni tüccarların İran'daki büyük başarısının İranlıların yoğun bir şekilde Hindistan'a göç etmelerinden kaynaklanmış olabileceğini varsaymaktadır. Bu varsayım esas itibariyle doğru kabul edilebilir. Ancak İranlıların Hindistan'a göç etmesinin altında şahın gücünü merkezileştirerek ipek ticaretinde tekel uygulaması getirmesi siyasi sebepler olduğu için bu yoğun göçün sorumlusu Ermeniler değildi. Bu dönemde Yeni Culfa'dan büyük bir Ermeni ailesi de maddi gücünü yitirdiği için Hindistan'a gitmişti. Safevi şahının 1617-1619 yılları arasında ipek ticaretini tekeline alması, ipek satışlarının gulamlarca kontrol edilmesi, şahın Ermeni tüccarları

⁵⁴⁸ Andranik Hohanyan, *Ermeniyani İran*, s. 276.

⁵⁴⁹ Mccabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 2.

⁵⁵⁰ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 57.

⁵⁵¹ Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, s.211.

saray sistemine entegre etmesi İranlıların göç etme sebepleri arasındaydı. Muhtemelen göçün en büyük nedeni bu ortamda yerli tüccarların kâr etmesine imkân olmaması, avantajların azalmasıydı. 1619-1629 yılları arasında ipek satın alan herhangi bir kişi şah tarafından konulan vergileri ödemek zorundaydı ve vergileri önlemek için doğrudan üreticiden alım yapmak yasaktı. Şah Abbas döneminde ipek tamamen devlet tekeline alındığında İranlı tüccarlar, Culfalı Ermeniler ve Avrupalı ticaret şirketleri aynı şekilde kendi alımları için sarayın resmi ipek satıcıları ile muhatap oldular. Böylelikle devlet içindeki yerli tüccarlar arasında rekabet ortamı da kalmamış oldu.⁵⁵²

Şah Abbas dönemi yoğunluklu olmak üzere Yeni Culfalılar devletin resmi tüccarları olarak İran ipek ihracatında daha çok İngilizlerle rekabet içerisindeydiler.⁵⁵³ Dünya piyasasında ipeğin sahip olduğu önem bu şirketleri İran'a getirmişti. Ancak bu yabancı şirketler umduklarının aksine ipek ticaretinden çok az bir pay alabildiler. Culfalı tüccarların İran'daki büyük başarısı Hıristiyan olmaları, çalışkanlıkları hatta tamahkârlıkları ya da güvenilirlik vasfına sahip bir topluluk olmaları gibi birtakım klişe örneklerle açıklanabilir. Ancak Safevi saray düzenine dahil olarak devletin siyasi ekonomisine katılımları başarılarının arkasında yatan en bariz ve en makul etkidir. Bu nedenle en azından Şah Abbas döneminde devletin kanatlarının altında bu yabancı şirketlerle mücadele etmişlerdir.⁵⁵⁴

İpek ticareti alanında Şah Abbas'ın hedeflerinden birisinin de Osmanlı Devleti toprakları üzerinden yapılan ipek ihracatını engellemektir. Ancak bunda başarılı olamadı. Bunun en önemli sebeplerinden biri Ermeni tüccarlarının Akdeniz'in doğu sahilinde yaşayan Ermeni muhacirlerinin yardım ve desteğiyle Osmanlı toprakları üzerinden mallarını geçirerek Avrupa'ya ulaştırmak istemeleriydi. Diğer taraftan deniz yolunu ilk önce Portekizlilerin daha sonra da İngilizlerin ele geçirmeleri Ermeniler açısından her türlü rekabete mâni oluyordu. Ermeni tüccarları Safevi sultanından ipek satın alırken ülke dışında satacakları her bir ipek yükü başına on iki tuman ihracat vergisi ve ülke içinde satacakları her bir ipek yükü başına da dört tuman vergi ödemek zorundaydılar. İngilizler gibi deniz ticaretinde tecrübeleri olmadığı için daha az masraflı olan kervan

⁵⁵² Mccabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 11, 21.

⁵⁵³ Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, s. 240.

⁵⁵⁴ Mccabe, "The Global Ambitions of Diaspora", s. 17.

ticaretini tercih etmek durumunda kaldılar. Ancak bu durum yukarıda 1619 ipek müzayedesinde belirtildiği üzere Ermenilere bir avantaj getirdi. Yüksek fiyat vermek durumunda kalsalar da şahın Osmanlı toprakları üzerinden ticaret yapmalarına icazet vermesi Ermeni tüccarların uzun vâdede kâra geçmelerini sağladı. Hatta kasti olmasa da bu suretle Osmanlı ekonomisine katkıda bulundular.⁵⁵⁵

1619 müzayedesinde İngilizlerle Culfalı Ermeniler arasındaki keskin rekabetin başlangıcı sayılabilir. Ancak bu tarihten önceleri de İngilizler, Culfalıların ticari yeteneklerinin farkındaydılar. En baştan beri onları baş rakip olarak görüyorlardı. Onları örnek alıyorlardı. Ancak yeni yöntemlerle Ermeni tüccarların elinden ipek ticaretini almayı başaramadılar. Mesela 1617 Ağustos'ta EIC tüccarlarından William Desk'in Londra'ya yazdığı mektupta Ermenilerin Osmanlı Devleti ve İran arasındaki savaşlara rağmen Hindistan ve İran arasında kârlı bir ticaret yürüttükleri, çok fazla mal alamadıklarından dolayı ellerindekileri kervanlarla taşıdıkları, bu şekilde maliyet ve masrafların dört kata kadar azaldığı belirtiliyor, İngiliz tüccarlarının da aynı şekilde bu malları denizden nakletmek konusunda ihmalkar davranmamaları gerektiği vurgulanıyordu.⁵⁵⁶

Anlaşıldığı kadarıyla İran'daki İngiliz tüccarları mallarını Avrupa'ya göndermek için Ermeni tüccarların aracılığına ihtiyaç duyuyorlardı. Şirketten yazılan bir belgede İngiliz tüccarların İran ve Türkiye arasında güvenli ve özgür bir şekilde ticaret yapabilen Gürcü ya da Ermeni tüccarlar vasıtasıyla mallarını göndermeye devam etmelerini tavsiye ediliyordu.⁵⁵⁷ Daha sonraları 1623'te henüz İngilizlerin nakliye ücretleri konusunda şikâyetlerini içeren bir başka mektupta ham ipeğin fiyatının fazla olmasından, Ermenilerin daha ucuza ipek almalarına rağmen kendilerine ucuz fiyata verilmediğinden, bunun yanı sıra nakliye masrafları ve ipeğin ağırlık kaybetmesi gibi konular yer almaktaydı. Bu belgedeki çok daha dikkat çekici olan nokta ise Yeni Culfa kalantarı tüccar Hoca Nazar'ın Halep piyasasını kontrol ettirmek üzere buraya bir ulak göndereceğiyle ilgiliydi. Zira son iki yılda (1621-1622) Halep piyasasında ipekten zarar edildiğine dair bir dedikodu yayılmıştı. Ulağın dönüşte ne haber getirdiğine dair

⁵⁵⁵ Haşimî, "Nagsh a Aramene dar Tejarat a Khareci a Safaviyya", s. 54.

⁵⁵⁶ Baladouni and Makepeace, "Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", s. 15. IOR, E/3/5 Extract From F. 5.

⁵⁵⁷ Baladouni and Makepeace, "Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", s. 16. IOR/B/6 Extract From P. 300.

herhangi bir bilgimiz olmasa da Yeni Culfalı Hoca Nazar'ın Akdeniz pazarlarındaki tüccar guruplarıyla sıkı bağlantıları olduğu muhakkaktır.⁵⁵⁸

1614 yılında Şah Abbas'ın sarayına gönderilen İspanya Kralı III. Philip'in (1598-1621) elçisi Don Karsiya De Silva Figoreva'nın, Hoca Nazar'ın aynı zamanda Hürmüz Boğazı üzerinden yürütülen ticaretin büyük kısmını elinde tuttuğuna dair verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Culfalı Ermeniler Basra Körfezi'nde de İngilizlere göz açtırmıyorlardı. Ancak 1629'da Şah Safi'nin kararlarıyla rüzgar ters yönden esmeye başladı.⁵⁵⁹

Ermeniler başından beri İngilizlerin rekabet şartlarını ihlal etmelerine çok karşıydılar. En çok da kredili alım konusunda İngilizlerin itirazlarını doğru bulmuyorlardı. Bunun için de en baştan Avrupalıları tüccarların yerleşmesini önlemek için ellerinden gelenin en iyisini yapıyorlardı. Ancak Şah Abbas'ın son döneminde yabancılarla işbirliği yapmasına engel olmadılar. Birer deniz gücü olarak Hollanda ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki varlığı Şah Abbas'a önemli siyasi avantajlar sağlayabilirdi. Ermeniler için Hindistan'a geliş gidişte EIC ve VOC'un gemileri güvenli ve konforlu bir yolculuk sunduğu için cazipti. Bu nedenle İngilizlere çok güvenmeseler de Şah Abbas I'in saltanatının son zamanlarında EIC ile işbirliği fırsatlarından hem Safevi hükümdarı hem de Ermeniler faydalanmak istediler. Büyük ihtimalle Ermeniler'in Safevi sarayının resmi elçileri ve bağımsız tüccarları olarak Avrupa'ya yoğun bir şekilde ziyaretlerde bulunmaları da 1628'de EIC temsilcilerine sunulan ortak çıkarların ve işbirliğinin avantajların bir sonucudur.⁵⁶⁰

Nitekim 1629 tarihinde beş İngiliz tüccarın yazdığı başka bir mektupta bir tedbir olarak Ermeni tüccarlarla dostluk ilişkilerinin sürdürüldüğü henüz bu tüccarları tam olarak tanımadıklarını, kazançlarını bilmedikleri belirtiliyor, Ermeni reisi Hoca Nazar'ın kendilerine çok defa yardım ettiği ekleniyordu. Gelecekteki Ermeni-İngiliz ortaklığının

⁵⁵⁸ Baladouni and Makepeace, "Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", s. 22. 9 Ocak 1623/24 tarihindeki belgeye zeyl, 15 Ekim 1623 IOR/E/3/10 Extract From FF. 21,24.

⁵⁵⁹ İskender Beg Türkmen, *Tarikh e Alem Arayı Abbasi*, c. II, s. 762-763. Don Garsiya De Silva, **Sefernâme-i Don Garisya De Silva: Sefir-i İspanya Dar Darbar e Shah Abbas Avval**, Tercume. Gulam Reza Samii, Tahrân: Moessese-i Pishgam, 1363, s. 398.

⁵⁶⁰ Ferrier, "The Armenians and The East Indian Company", s.45.

ilk sinyallerini veren bu mektup Ermenilerin İngiliz işbirliğine sıcak baktıkları hakkındaki görüşü doğrular niteliktedir.⁵⁶¹

Yeni Culfalı Ermenilerin Şah Abbas devrinde elde ettikleri ayrıcalıklar 1629'da Şah Safi'nin ipek tekeli kaldırılmasıyla kısıtlandı. Devlet sınırları dahilinde kısıtlama olmaksızın ipek satın alma izni verdi. Safi, EIC ile yaptığı anlaşmada başarısız olduğu için Kral Charles I'den büyükbabası adına özür dileyerek 1634'te "Büyük babasının, zamanında kendisi dışında kimsenin hiçbir şey satın alamayacağını söyleyerek manevra yaptığını fakat kendisinin ülkedeki yabancı tüccarların da kar edebilmesi ve ipek üreticilerinin istediklerine satış yapabilmesi için bu manevrayı sonlandırdığını" ifade etti.⁵⁶²

İsfahan'daki EIC tüccarları Edward Heynes ve William Gibson'un 1631 tarihli mektubu şu şekildeydi:

"Yaşlı imparatorun ölümünden sonra halefi büyükbabasının çok önem verdiği bu tutumu umursamadı. Bizimle anlaşma yaptı ve bize ve Hollandalılara tüm topraklarından kısıtlama yapmaksızın ipek satın alma izni verdi. O, büyükbabasının yaptığı gibi ipek alımını yasaklamıyor. Çünkü Halep'e ipek taşıyan Culfalı tüccarlar ve Gilan ve Şirvan'da yaşayan diğer tüccarlarla işbirliği içindeler. Buralarda şirketleri olan liderleri rüşvet vererek her yıl alışverişten hem şah adına hem de devletin geneli adına büyük kar elde ediyorlar. Halep'te ve diğer yerlerde her yıl ipek ticareti yapan Culfalı Ermeniler ve diğer tüccarlar muazzam karlar elde ediyorlar. Şah safi, Türkiye üzerinden her türlü ipek transferini yasakladı ve herkes sadece ondan ipek satın alabilecek. Bizimle birlikte İsfahan'ı ve Bender Abbas'ı (Gombroon) imparatorluğuktaki tüm ipeğin pazarı haline getirmek için çabalaması gayet güzel olacak. Bu üç yıllık anlaşma bittiğinde gelecekte de anlaşma yapmak için teklifte bulunacak. Hollandalılar ve Ermeniler Halep'e ipek götürmezlerse ve Rus çarıyla şahın arası bozuk olduğu için Rusya üzerinden de ipek trafiği olmayacağı için ülkede bol miktarda ipek olacak. İpek ticaretinin yönünü Türkiye'den çevirme çabamızla siz majestelerinizi gücendirmek istemiyoruz. Bur ada Culfalı Ermeniler ve diğer

⁵⁶¹ Baladouni and Makepeace, "Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", s. 26. IOR/E/3/12 Extract From FF. 66-64v, Ferrier, "The Armenians and The East Indian Company", s.45.

⁵⁶² Ferrier, "The Armenians and The East Indian Company", s.46.

*tüccarlarla çok güçlü bir muhalefet içerisindeyiz. Hollandalılar Ermenilerle Bender Abbas'tan yük başına 50 tumana, burada bulunan pazarda yarısını çuha ve Hint malları ile ödemek üzere henüz bir anlaşma imzaladılar.”*⁵⁶³

Bu mektup aslında ipek ticaretiyle ilgili Şah Abbas döneminin tersine, yepyeni bir manzara sunmaktadır. Yeni şah Ermenilere çok fazla yüz vermek istemiyordu. EIC tüccarları aynı zamanda Ermenilerin İngilizlerle şahın anlaşmasına karşı olduklarından şüpheleniyorlardı. Çünkü şirket temsilcileri henüz ticaret yolunu değiştirmek konusunda şahı etkilemeye çalışıyorlardı. Safi'nin Türkiye üzerinden nakliyatı yasaklaması ise İngilizlerden etkilenmesinin yanı sıra Irak-ı Arap'ta 1629'da başlayan mücadeleden kaynaklanmaktadır.

Aynı tüccarların bir ay sonra yazdığı diğer bir mektup da şu şekildeydi:

*“Bu yıl ipek miktarı az gibi görünmektedir. Ermeniler, Halep'e transfer etmek umuduyla Gilan ipeği için yük başına 43 tuman verdiler. Ancak şahın yasaklaması nedeniyle bu yoldan ipek transfer etmelerine imkân kalmadı. Bu nedenle ellerindeki tüm ipeği İsfahan'a getirmek zorunda kaldılar. Geçerli bir kâr ile ücretini Bender Abbas'ta ödemek üzere ellerindeki ipeği bize satacaklar. Türkiye üzerinden transferlerini engellediğimiz için bize karşı kindar davranıyorlar. Bizim yine de ipeğin bir kısmının el altından mutad olduğu üzere aynı yoldan transfer edileceğine şüphemiz yok fakat şu an için ticaretleri engellenmiş durumda. Biz de geçen sene Hollandalıların yaptığı gibi kredi ile ipek almaya çabaladık ancak gemilerimizin batması durumunu göz önünde bulundurmanızdan dahi şüphelenen bu insanları (Ermeniler) ikna etmek mümkün değil. Kredi teklifimizi kabul etmedikleri gibi bize: “Lütfen her yıl nakit parayla gelin, şah bu durumdan şikâyetçi, önceden elleriniz dolu gelerseniz sizden şüphelenmeyiz.” şeklinde tavsiyelerde bulundular.”*⁵⁶⁴

İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi, Fransa ve Hollanda ile siyasi ve ekonomik rekabete girerek İran ipeği ticaretini tümüyle kendi eline almaya uğraşıyordu. Ermeni tüccarları bu İngiliz siyasetinin farkında olduklarından dolayı ticari işlemlerinin çoğunluğunu Fransız ve Hollandalı tüccarlarla gerçekleştirdiler. Britanya ticari

⁵⁶³ Baladouni and Makepeace, “Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, s. 30-31.

⁵⁶⁴ Baladouni, Makepeace, “Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, s. 31.

kapitalizmi için Ermeni tüccarlarını ciddi bir tehditti. Bu nedenle ipek ihracatını Ermeni tüccarların elinden almak amacındaydılar. Nitekim Şah Safi'nin de bir süre Türkiye üzerinden transferi yasaklamasına rağmen ipeğin Fars Denizi üzerinden Avrupa'ya taşıma konusunda tüm çabaları sonuçsuz kaldı. İran ipeği Ermeni tüccarlar aracılığıyla daha önceden olduğu gibi İran-Osmanlı kervan yolu üzerinden Yakındoğu'nun ticari merkezlerine ihraç edilmeye devam etti.⁵⁶⁵

EIC tüccarları Ermenilerin Levant ticaretinde gösterdikleri başarıyı küçümsemek gafletinde bulunmalarıydı. Ermeniler, Şah Abbas I'nin kontrolünde sadece şahın ticaretini yürütmüyor aynı zamanda Avrupalı tüccarlarla rekabet ediyorlardı. Ermeni tüccarları Şah Abbas'ın ölüm yılı olan 1629 yılına kadar İran ticaretinde üstünlüğü kimseye kaptırmadılar. Şah Abbas döneminde sıkı bir şekilde uygulanan devlet denetimi onlar için bir avantajdı. Şah Safi döneminde (1629-1642) devlet kontrolü azaldı. Bu defa Ermeni tüccarları daha özgür bir ortamda ticaret yapma imkanı buldular. EIC tüccarları daha elverişsiz bir ortamda ticaret yaparken Ermeniler serbest kaldılar. Bu nedenle yeni şahın otoritesini gölgede bıraktılar. Zira artık ipek tekeli olmadığı için üreticiden pazarlıkla daha ucuza ipek alabilirlerdi. İran'a geldiklerinden beri Ermenilerin elinden ipek ticaretini almaya çalışan İngilizler XVII. yüzyılın ortalarında Ermenilerle yüzyılın başından beri devam ettirdikleri yarışma siyasetine son vererek Ermenilerin üstünlüğünü kabul ettiler. Yüzyılın ikinci yarısında ortaklık anlaşmaları yapmak için çabalarda bulundular. Gelişen ticari egemenlik dönemlerinde Hindistan'da ve daha uzak bölgelerdeki kara ve deniz Ermeni ticari kuruluşları güçlendi. Ticari bağlantıları Avrupa'daki ticari bağlantıları sadece İtalya ile sınırlı kalmadığı gibi Fransa, İngiltere, Hollanda ve Rusya ile de irtibat kurdular. Onlar, yeterli ve geniş bir ticari şebekenin desteklediği yetenekli tüccarlardı. Yüzyılın ortalarında İsfahan Ermeni tüccarları İran ticaretini ellerine aldılar ve ağlarını Avrupa'daki pek çok ana ticaret merkezlerine kadar genişlettiler.⁵⁶⁶

Avrupa şirketlerinin tüccarları hiçbir zaman Culfa Şirketi gibi bir organizasyonun varlığından ve bu organizasyonun akrabalık bağlarının çok ötesinde bir bünyeye sahip olduklarından bahsetmez. Ancak Ermeniler o zamanda geleneksel ticaret yöntemleriyle,

⁵⁶⁵ Haşimî, "Nagsh a Aramene dar Tejarat a Khareci a Safaviyya", s. 54-55.

⁵⁶⁶ Ferrier, "The Armenians and The East Indian Company", s. 44-45.

bağlantılarıyla mükemmel bir şirketti. İpek ticareti Safevi devrinin sonlarına kadar Ermenilerce yürütülmeye devam ettiği XVII. yüzyılda Venedik arşivlerinde 2500 Culfalı Ermeni'nin isminin varlığından anlaşılabilir. Levant ticaretinde en önemli role “Kalantarlar” ve “Şehrimanlar” gibi seçkin Ermeni tüccar aileleri sahipti. Bu aileler XVI. yüzyılın ortalarında bazı araştırmacılarca “Culfa Şirketi” olarak adlandırılan bir tüccar kuruluşunu andıran ve muhtemelen daha sonra Avrupa şirketlerine model olan bir organizasyon içinde gelişti.⁵⁶⁷

Ermeni tüccarları geniş bağlantıları sayesinde İngiliz deniz ticaretinin rekabetiyle karşı karşıya kalan kara ticaret yolunun işlerliğini kaybetmesini neredeyse bir yüzyıl geciktirdiler ve İngilizler Doğu ticaretinde tecrübe kazanana kadar kara ticaretinin canlı kalmasını sağladılar. Bu yönleriyle Asya ve Akdeniz'deki riskli ve başarılı ticari faaliyetleriyle tanındılar.⁵⁶⁸

3.5. Yeni Culfalı Ermeni Tüccar Aileleri ve Ticari Faaliyetleri

3.5.1 Sarferazyanlar veya Şafrazyanlar Ailesi

Culfalı tüccar ailelerden en köklüsü Yeni Culfa'ya göç ettikten sonra da zenginliğiyle ününü devam ettiren Şafraz ailesidir. Ailenin reisi Hoca Nazar Avrupa kaynaklarında Ermeni prensi, Culfa hakimi olarak geçmektedir.⁵⁶⁹ 1656'ya kadar Yeni Culfa yöneticisi olarak görev yapan Şafraz ailesi ipek ticaretinde birinci önemli aileydi. Şafraz ailesi ile şahların hukuku İsfahan'a göç etmelerinden çok önceye dayanıyordu. Şah Muhammed Hudabende 1586'da Culfalı tüccarbaşı Hoca Hacik'in oğlu Hoca Nazar'a kişisel koruma ve İran'da ticaret yapabilme özgürlüğü vermişti. Nitekim Şah I. Abbas da 1590'da ve 1603'te olmak üzere iki defa Culfa'ya uğramış, ikinci ziyaretinde kasabanın yöneticisi Hoca Hacik Şafraz'ın evinde üç gün kalmıştı.⁵⁷⁰ Şah Abbas'ın ipek ticaretinde sağ kolu gibi olan Hoca Nazar ve Hoca Sefer işte bu Hoca Hacik'in oğullarıdır. Bu tüccar ailesi batıdaki ticari bağlantılarının kuvvetliliği nedeniyle şahın saygısını kazanmış ve İran-

⁵⁶⁷ Matthee, “Merchants in Safavid Iran”, s.238-240.

⁵⁶⁸ Ferrier, “*The Armenians and The East Indian Company*”, s. 38.

⁵⁶⁹ Sherley, *Sefernâme*, s. 155.

⁵⁷⁰ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 54.

Avrupa ticaretinde başrol oynamıştır.⁵⁷¹ Fransız misyoneri Gabriel de Chinon, İran kralının sarayından sonra en görkemli evin aynı zamanda Yeni Culfa'nın lideri olan en zengin Ermeni tüccarının evi olduğunu, Hoca Sefer'in düzenli bir şekilde misafiri olan şah ile de sıkı bağlara sahip olduğunu belirtmektedir. Gabriel'e göre Yeni Culfa küçük bir cumhuriyettir.⁵⁷²

“Saraf-raz” kelimesi Farsça'da “sarbolend” (Serbülent) yani ünlü, seçkin manasına gelmektedir. Bu isim ailenin önde gelen fertlerinden Hoca Nazar'ın oğlu Safraz'a muhtemelen Şah Safi tarafından verilmiş ve daha sonra aile bu şekilde anılmıştır. Bu ailenin İsfahan'daki ilk üyeleri ve Yeni Culfa'nın en önde gelen Ermeni tüccarları Hoca Sefer ve Hoca Nazar İsfahan'a göçten sonra bu ailenin en büyüğü ve şahın vefalı müşavirleri haline gelmişlerdir. Melikü't tüccar unvanına sahip olacak kadar yükseldikleri anlaşılan bu iki kardeş ticari faaliyetlerini diğer tüccarlara nazaran daha büyük bir ticaret yürütmüşlerdir. Safraz kardeşler şahın desteği ve ellerindeki sermaye ile geniş çaplı imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁵⁷³

Ermeni önde gelenleri olarak Şafraz ailesi üyeleri Avrupa'ya elçi olarak da gönderilmişlerdir. Hoca Sefer bir defasında Şah Abbas'ın elçisi sıfatıyla ve Osmanlı-Safevi savaşı sırasında Venedik'te kalan bir kısım malları almak üzere Venedik'e gitmişti.⁵⁷⁴ Hoca Sefer 1618 yılında vefat etti. Kardeşi Hoca Nazar, Hoca Seferden daha ön plandaydı. Culfa hakkındaki Safevi fermanları yönetici Hoca Nazar'a hitaben yazılmıştı. Hoca Nazar Şafraz'ın Şah Safi'nin tahta çıkış töreninde (1629) onu selamlayacaklar arasında ikinci sırada bulunması ve ayaklarına 150 sikke sermesi Culfa yöneticisinin hiyerarşik düzende hatta elit sınıfı içindeki yüksek pozisyonunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Safevi İran'ında sadece çok özel kişiler Safevi şahlarının yanına girebiliyordu. Şaha yakınlık siyasi gücün göstergesiydi ve kıdem sırası son derece önemliydi.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Arakel Davrizetsi, *The History of Vartapet Arakel of Tebriz*, s. 54.

⁵⁷² McCabe, “*The Global Ambitions of Diaspora*”, s. 16.

⁵⁷³ Harotun Der Hohanyan, **Tarikh a Culfa-yı İsfahan**, Muterciman az Armeni ba Farsi: Leon Minasyan va Musevi Feriduni, İsfahan: Entesharat a Zande Rood ba Mosharekat e naqsh a Horshid, 1379, s. 65-67.

⁵⁷⁴ Mihriban, *Şah Abbas Kebir*, s. 172.

⁵⁷⁵ Babaie, V.d, *Slaves of The Shah*, s. 57.

Şah Safi döneminde Hoca Nazar “kalantar” yani Culfa Ermeni topluluğunun yöneticisi olarak atandı. Yeni Culfa kasabasındaki Zayenderud Nehri’nin her iki yakasına yaptırdığı kervansarayları tamamlamaya ömrü yetmedi.⁵⁷⁶ Hoca Nazar 1636’da vefat ettiğinde tüccar olarak çok büyük bir üne sahipti. O kadar ki Sarferaz ailesinin evlerinin yer aldığı cadde halen “Nazar Caddesi” olarak anılmaktadır. Ölümünden sonra kalantarlık makamına aileye adını veren oğlu Sarferaz seçildi.⁵⁷⁷

3.5.2. Kazaryan veya Lazaryan Ailesi

İsfahan’ın köklü ailelerinden olan bu ailenin ilk büyüğünün ismi Kazar olup 1605 yılında ailesiyle ve diğer göçmenlerle birlikte İran’a göç ederek İsfahan’a yerleşmiştir. Kazar ailesi başlangıçta şehrin içinde Şems Abad mahallesinde sakinken Şah II. Abbas döneminde şehir dışındaki bir mahalleye sürülmüşlerdir. Ailenin reisi Kazar Hvace lakabından da anlaşıldığı üzere tüccardı. Ancak biz onu daha çok 1623 yılında rahibeler için inşa ettirdiği bina ve daha başka mimari faaliyetleri ile bilmekteyiz.⁵⁷⁸

3.5.3. Şehrimanyan Ailesi

Katolik kilisesinin mutaassıp mensuplarından olan bu ailenin en büyüğü Ermenistan’dan İran’a göç eden Aga Marad idi. Onun Aga Nazar ve Aga Şehriman adında iki oğlu vardı. Şehriman’ın da Serhat ve Zekeriya isimli iki oğlu vardı. Bu ailenin fertleri daha sonra İtalya’da Papa’nın himayesine girdiler ve bu nedenle Katolik oldular. XVIII. yüzyılda ticarete parladıkları için aile hakkında bizi ilgilendiren dönem için daha fazla ayrıntıya sahip değiliz.⁵⁷⁹

3.5.4. Velicanyan veya Hoca Bogosyan Ailesi

Ailenin reisi Velican Ermenistan’dan Yeni Culfa’ya göç eden durup içinde yer almıştır. Velican’ın Minas, Hohannes, Gakos ve diğerlerinden daha şöhret sahibi olup aileye adını veren Bogos isimli dört oğlu vardı. Önemli bir tüccar ailesi olan bu ailenin fertlerinden Bogos’un sonraları ticarete şansı kaybolduğu ve iflas ettiği hatta Şah

⁵⁷⁶ Tavernier, *Seyahatnâme*, s. 86.

⁵⁷⁷ Harotun Der Hohanyan, *Tarikh e Culfa-yı İsfahan*, s. 65-66.

⁵⁷⁸ Harotun Der Hohanyan, *Tarikh e Culfa-yı İsfahan*, s. 71.

⁵⁷⁹ Harotun Der Hohanyan, *Tarikh e Culfa-yı İsfahan*, s. 83.

Süleyman (1666-1694) döneminde sefalet içinde bulunduğu bilinir. Bunlar haricinde ticari faaliyetlerine dair bilgimiz yoktur.⁵⁸⁰

3.5.5. Khaldaryan Ailesi

Çok büyük bir ailedir. Çanlı kilise adıyla bilinen kiliseyi bu ailenin ilk nesil mensupları inşa etmiştir. Hoca Hakopcan ailenin ikinci neslindedir. Aileyle ilgili bilgilere 1713 yılında çocuklarından Sarhad'ın öldürülmesiyle ilgili bir belgeden ulaşılabilmektedir. Nitekim Afgan istilası dönemine denk gelen bu tarihte Afganlar tarafından çocuklarının öldürülmesinden sonra sülalenin bir kısmı Astrahan'a ve bir kısmı da Bağdat'a göç etmiş olup artık Culfa'da bu aileden kimse kalmamıştır. Aileyle ilgili bilinen en önemli şey Culfa'nın en müreffeh tüccar ve mutemetlerinden oldukları ve ticarete büyük başarılar gösterdikleridir.⁵⁸¹

3.5.6. Diğer Aileler

İsfahan ve diğer şehirlerde sakin Ermeni tüccar aileleri arasında Salencan, Karakiyan, Kemalyan, Bettuhyan, Aga Babyan, Parsadan, Agadavidyan, Sarhadyan, Kalakoşyan, Tarhanyan ya da Hoca Minasyan, Tokkalıyan ya da Avakaliyanlar, Karas Manganyan (Kırk Çocuklar), Topçıyan, Liğoryan, Kalenderyan, Aga Malyan, Garamyan, Valatyan, Vancalyan, Dilakyan, Emir Esedyan, Samulyan, Aga Nuryanlar, Abkaryan, Zehrabiyan, Nahaptiyan, Kıretyan, Sukyasyan, Eminyan, Emiryan, Ter Hohanyan gibi pek çok aile bulunmaktaydı. Bu ailelerin fertleri başta Rusya (Astrahan) ve Hindistan olmak üzere dünyanın dört bir yanına dağılmış haldeydiler.

⁵⁸⁰ Harotun Der Hohanyan, *Tarikh e Culfa-yı İsfahan*, s. 89-90.

⁵⁸¹ Harotun Der Hohanyan, *Tarikh e Culfa-yı İsfahan*, s. 96.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızda ulaştığımız ilk sonuç Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi Devleti gibi iki Müslüman gücün din kisvesi altında birbirlerine karşı güttükleri düşmanca politikanın Ermeni tüccarlarının yükselmesine eşlik ettiği gerçeğidir. Şöyle ki Şii ve Sünni iki dinamik güç arasındaki siyasi mücadelenin tetiklemesiyle savaş alanı haline gelen bir coğrafyanın sakinleri olan yetenekli tüccar ve sanatkâr taş ustaları Ermeniler Şii tüccarların Osmanlı topraklarına, Sünnilerin ise İran topraklarına giremediği bir dönemde yükseldiler ve tarafsız konumlarıyla iki ülke arasındaki transit ticareti ellerine aldılar. Aras Nehri kenarındaki Culfa kasabasının ticaret yolu üzerinde bir durak noktası olarak sahip olduğu konum sayesinde elde ettikleri tecrübeler ve edindikleri servet onlara Safevi hükümdarının resmi tüccarları olma şansı verdi. Onlar için 1604 yılında Safevi şahının emriyle İran içlerine göçle başlayan bir süreç Yeni Culfa adı verilen küçük bir kasabada İran ham ipek ticaretinin büyük kısmını yürüten bir elit sınıfın oluşturmalarıyla son buldu. Yeni ve savaştan uzak topraklardaki bu yeni oluşum umulmadık bir şekilde her iki hasmın devletin yararına bir rol oynadı. Ermeni tüccarları Avrupa gümüşünün Anadolu ve İran topraklarına girişinde katkıda bulundular. Sonuç olarak 1647 yılında bir darbeyle düşürülene kadar Safevi hükümdarlarının gözdesi olan Yeni Culfa Mahallesi sakinleri tüccarlar dünya ticari trafiğindeki bağlantılarını sonuna kadar kullanarak Avrupa gümüşünün İran'a akmasını sağladılar. Çoğu zaman bu gümüşün kendi topraklarından kaçırılmasını önlemek için Avrupalı şirketlerle kıyasıya mücadeleye giriştiler ve kendileri zenginleşirken verdikleri vergilerle Safevi sarayının hazinesini doldurdular, yaptıkları binalarla, köprülerle başkentini güzelleştirdiler. Ermeniler, ticaret maksadıyla yaptıkları ziyaretlerde gördükleri icatları Safevi sarayına taşıdılar.

İkinci önemli sonuç yüzyılın şartlarının ve teknolojik gelişmelerin doğal getirisi olarak deniz ticareti karşısında çöküşe geçmesi beklenen kervan ticaretinin sürekliliğinin sağlandığı gerçeğidir ki fazla abartılı olmamakla birlikte burada yeniden Ermeni tüccarlar rol sahibiydi. Ermeniler Hıristiyan oldukları için Şii-Sünni toprakları arasında rahatlıkla ticaret yaptılar ve bu ticarete kara yolunu kullandılar. Bu nedenle deniz aşırı Avrupa devletlerinin aksine gerçekleştirdiği tüm çalışmalara rağmen yoğunluklu olarak

Bağdat ve Erzurum üzerinden gerçekleşen Osmanlı-İran kervan ticareti uzun süre daha canlı kaldı. Yaklaşık bir asır sonra siyasi olaylarla bağlantılı olarak ticaretin yönü büyük ölçüde başka limanlara, kuzeyde Rusya'ya Doğu Akdeniz'de İzmir'e kaydığında dahi Ermeni tüccarları bu bölgelerde aktiflerdi.

Genel tabloya baktığımızda ise Avrupa devletlerinin sömürge kazanma savaşının ilk adımları olarak görebileceğimiz bir yarış tablosunda İran sadece küçük resmi temsil ettiği görülür. Devlet kurumlarındaki sağlamlık ve merkezîyetçi yapısı İran'ın sömürge haline gelmesini engellemiş olabilir. Ancak İran'ın ipekli kumaşları ve mücevherat ticaretiyle ünlü komşusu Hindistan'ın uğradığı akıbeta uğramaktan kıl payı kurtuluşunda kanaatimizce Yeni Culfa Ermeni komitesinin büyük payı vardır. İngiliz tüccarlara sıkı bir rekabetle karşı koymaları bunda etkili olmuştur.

Neticede her ne kadar dünya çapında yayılmış olsalar da Ermeni tüccarların XVII. yüzyılda en çok etkili oldukları tek yerin İsfahan'daki Yeni Culfa kasabası olduğu bir gerçektir. Diasporadaki Ermenilerden en güçlü olanları Culfa kökenli tüccarlar olarak bilindiğinden dolayı İran'dan başka Ermeni tüccarların yoğunluklu olarak bulunduğu Hindistan gibi yerlerdeki varlıkları üzerine spesifik bir çalışmanın yokluğu akla bazı sorular getirmektedir. Nitekim; Hindistan'da da çok sayıda Ermeni tüccar vardı ancak orada İran'da olduğu gibi Ermeni tüccarlarına kucak açan bir ortam var mıydı? Onları elit tabaka olma imkânı tanıyan bir yönetim var mıydı? Hindistan'da da bir Yeni Culfa olsaydı İran'da olduğu gibi İngiliz rekabetine karşı koyacak bir çoğunluk oluşturabilir miydi? Ya da zaten orada da bir Yeni Culfa var mıdır? gibi soruların cevabının verilmesi için artık Hindistan coğrafyasındaki Ermeni tüccar aileleri üzerine yoğunlaşan lisansüstü çalışmalara eğilmenin zamanı gelmiştir. Hindistan'dan başka Doğu Akdeniz liman şehirleri, İtalya, Fransa ve Hollanda ve hatta İzmir, Halep-her iki şehrin XVII. Yüzyıl Şer'iyye sicillerinin eksikliği büyük bir handikap olsa da- gibi Osmanlı antrepolarında yaşayan Ermeni tüccar toplulukları içinde Culfa kasabasının izlerini araştırmaları için değerli araştırmacıları geniş bir bâkir alan beklemektedir. Biz kaynaklara ulaşma noktasında çektiğimiz sıkıntılar ve daha başka eksikliklerimizden kaynaklı olarak naçizâne, mevcut literatürü tarayarak konu hakkında zaman zaman genel-geçer ve bazen de özel bilgiler veren bu numunelik çalışmamızın konuyla ilgilenen araştırmacılara faydalı olacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- A Chronicle Of The Carmelites In Persia And The Papal Mission Of The XVIIth and XVIIIth Centuries**, School Of Oriental and Afrikan Studies, London: 1939, Vol. I.
- AKAN, Nilüfer, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda İpek Yolu’nda Kervanlar”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 7, sayı: XI, Bursa: 2006/2, s. 141-157.
- ASLANIAN, Sebouh D., “From Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747”, **Colombia University Unpublished Phd. Disertation**, Colombia: 2007.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran’da Ticari Hayat”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, sayı: 48, Erzurum: 2012, s.365-386.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas ve Zamanı”, **Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara: 2011.
- BABAIE, Sussan, BABAYAN, Kathryn, MCCABE, V.d, **Slaves of The Shah, New Elites of Safavid Iran**, London: I.B.Tauris& Co Ltd, 2004.
- BAGHDIAANTZ MCCABE, Ina, **The Shahs Silk For Europe's Silver, The Eurasian Trade Of Julfa Armenians In Safavid Iran And India (1530-1750)**, University of Pennysylvania, Armenian Text and Studies, Number:15, Atlanta, Georgia: Scholar Press, 1999.
- BAKIR, Abdülhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasında Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2005.

- BAYBURTYAN, Vahan, **Naghsh e Aramene i İrani dar Ticaret e Beynalmilali ta payan e sedde i Heftdehom e Miladi**, Tercüme: Edik Bağdasaryan, Tahran: 1375.
- BAYBURTYAN, Vahan, “Iranian Armenians In World Trade In The 17th Century”, **Les Arménians dans le Commerce Asiatique au début l’ère moderne**, ed: Sushil Chaudry and Keram Kevonian, Lizbon: Publié avec le concours de la foundation Calauste Gulbenkian, 2007.
- BELLAN, Lucien-Louis, **Zandegi e Shah Abbas**, Tercume az Feransevi, Veliyullah Şadan, Tahran: Entesharat e Esatir, 1375.
- BOURNATIAN, George A., **A Concise History of the Armenian People, (From The Ancient Times to the Present)**, California: Mazda Publishers, 2006.
- BRAUDEL, Fernand, **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II**, II.Cilt, London: University of California Press, 1995.
- BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu”, **TDVİA**, c.XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 369-373.
- CHARDIN, Jean, **Chardin Seyahatnâmesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)**, ed: Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- CHENCINER, Robert and MAGOMEDKHANOV, Magomedkhan, “Persian Exports, to Russia From The Sixteenth To The Nineteenth Centuries”, **Iran**, Vol: XXX, British Institute of Persian Studies (1992), s.123-130.
- CURTIN, Philip, **Kültürler Arası Ticaret**, (çev.) Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- ÇİZAKÇA, Murat, “A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 23, No. 1/2, BRILL, 1980 s. 142-152,

- DALE, Stephen Frederick, **The Muslim Empires of The Ottomans, Safavids and Mughals**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- DAVIS, Ralph, **Aleppo And Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century**, London, Melbourne, Toronto: Macmillan Company, 1967.
- DAVRİZETSİ, Arakel, **The History of Vartapet Arakel of Tebriz, Patmut'iwn Arak'el Vartapeti Davrizets' voy**, Düzenleyen ve çeviren: George Bournoutian, c. I, , California: Mazda Publishers, 2005.
- DE CLAVIJO, Ruy Gonzales, **Narrative of The Embassy of Ruy Gonzales De Clavijo To The Court Of Timour At Semerkand 1403-1406**, Translated By Clements R. Markam, London: The Hakluyt Society, ty.
- DEBIN, Ma, “The Great Silk Exchange: Globalization of Trade and Technological Diffusion in Historical Perspective”, **Unpublished Ph. D. Dissertation**, University of North Carolina: 1998.
- DE SILVA, Don Garsiya, **Sefername-i Don Garisya De Silva: Sefir-i İspanya Dar Darbar e Shah Abbas Avval**, Tercume. Gulam Reza Samii, Tahrân: Moessese-i Pishgam, 1363.
- DURSUN, Davut, “Asya” **MEBİA**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- EDLER, Florence M., “The Silk Trade of Lucca During The Thirteenth and Fourteenth Centuries”, **Chicago University Unpublished Ph.D. Dissertation**, Chicago: 1930.
- EPSTEIN, M., **The Early History of The Levant Company**, London: ty.
- ESHRAQHÎ, Ehsan, “Ehemmiyat e Tecaret e Abrisham Dar Zaman e Safeviyye”, **Mecelle-i İrân Shanakht**, Shomare: 5. Tabestan:1376, s. 130-151.
- FARABÎ, Şahin, “Nagsh a Ebrisham Dar Monasebat a Ticari a İrân Ba Holand Dar Asr a Safeviyye”, **Pejuhashname a Tarikh**, Sayı:2, No:8.

- FAROQI, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1600-1914**, ed. Halil İnalçık, c. 2, İstanbul: Eren Yayınları, 2004.
- FELSEFÎ, Nasrullah, **Zandegi e Shah Abbas Avval**, , Tahran: Entesharat e Mohammed Ali İlmî, 1358.
- FELSEFÎ, Nasrullah, "Ticaret a Abrisham a İran dar Zaman a Shah Abbas Avval", **Mecelle-i Vahid**, Shomare:1/12.
- FERRIER, R.W., "The Armenians and The East Indian Company in PersiaThe 17th and Early 18th Centuries", **The Economic History Rewiew**, New Series, vol:26, no 1 (1973), s.38-62.
- FERRIER, Ronald, "An English View of Persian Trade in 1618-Reports from the Merchants Edward Pettus and Thomas Barker," **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, XIX/ (1976).
- FERRUHÎ, Ali ve TALEBÎ, Feramorz, **Ermeniyan-ı Gilan**, Reşt: neşr-i Gilan, 1377.
- FLOOR, Willem and CLAWSON, Patrick, "Safavid Irans Search for Silver and Gold", **International Journal of Middle East Studies**, vol 32, No.3, August: 2000.
- FLOOR, Willem, "The Dutch and the Persian Silk Trade", **Safavid Persia**, ed: Charles Melville, Cambridge University, 1996, Pembroke Papers 4, s. 323-368.
- FORAN, John, **Moghavamat Shakanandeh: Tarihk e Tahvilat e Echemai ya Iran Az Safeviyye Ta Salha ye Pes Az Engelab e Eslami Fragile Resistance: Social Transformation in Iran From 1500 to the Revolution**, Translated Into Farsi: Ahmad Tadayyon, Muessese-i Hademat e Farhangi e Resa, 11th edition, Tahran: 1390.
- George Tektander Von Der Yabel, **İterpersikum: Gozaresh e Sefaretî be Derbar e Shah Abbas Avval**, Tercume: Mahmud Tefazzulî, Tahran: Entesharat-ı Bonyad Farhang e İran, 1351.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Safeviler", **TDVİA**, C. XXXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2008, s. 451-457.

- HANWAY, Jonas, **An Historical Account Of The British Trade Over The Caspian Sea**, London, ty.
- HARRIS, P.R., **An Aleppo Merchant's Letter-Book, The British Museum Quarterly**, vol. 22, no. 3/4 (1960).
- HAŞİMÎ, Arabi, "Nagsh a Aramene dar Tejarat a Khareci a Safaviyya", **Mecelle-i Peyman**, sayı 11-12, Tahran: 1379.
- HAŞİMÎ, Arabi, "Zeval ve Zuhur e Culfa", **Mecelle-i Peyman**, Shomare 40, Tahran:1386, s.1-3.
- HERBERT, Thomas, **Travels in Persia (1627-1629): The Islamic World In Foreign Travel Accounts**, Germany: 1995.
- HERZIG, Edmund, "The Iranian Raw Silk Trade And European Manufacture In The XVIIth and XVIIIth Century", **Journal of European Economic History**, Volume 19, 1990, s.73-89.
- HERZIG, Edmund, The Volume of Iranian Raw Silk Exports in The Safavid Period, **Iranian Studies**, Vol.25, No. 1/ 2 The Carpets and Textiles of Iran: New Perspectives in Research (1992), s.61-79.
- HERZIG, Edmund "The Rise of the Culfan Merchant in the Late Sixteenth Century", **Safavid Persia**, ed: Charles Melville, Pembroke Papers 4, Cambridge: Cambridge University, 1996, s.305-322.
- HEYD, W. , **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.
- HOHANYAN, **Andranik, Ermeniyan-ı İran**, , Tahran: Entesharat e Hers, 1380.
- HOHANYAN, Harotun Der, **Tarikh a Culfa-yı İsfahan, Muterciman az Armeni ba Farsi: Leon Minasyan va Musevi Feriduni**, İsfahan: Entesharat a Zande Rood ba Mosharekat e naqsh a Horshid, 1379.
- IOR, E/3/5 Extract From F. 5

IOR/B/6 Extract From P. 300,

IOR/E/3/10 Exctract From FF. 21,24. IOR/E/3/12 Extract From FF. 66-64v

IOR/E/3/7 Extract From FF. 46v-48.

IOR/E/3/7 Extract From FF. 46v-48.

IOR/E/3/7, 46v-48,

İNALCIK, Halil, “Bursa ve İpek Ticareti”, **Kaşgar’dan Endülüs’e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumu Bildirileri : İpek Yolu Medeniyetleri 28-30 Nisan**, Bursa:2011.

İNALCIK, Halil, **Devlet-i Aliyye**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. I. 1300-1600, İstanbul: Eren Yayınları, 2004.

İNALCIK, Halil, **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar: Seçme Eserleri:1**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

İNALCIK, Halil, “İpek”, **TDVİA**, c.XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 361-365.

İskender Beg Türkmen, **Tarikh e Alem Arayı Abbasi**, Zir Nazar ba Tanzim i Fihristha ve Mukaddime: İreç Afşar, Cild e Dovvom, (c.II) , Tahran: Moessese-i Entesharat e Amir Kabir, 1387.

KEMPFER, Engelbert, **Sefername-i Kempfer, (Am Hofe Des persischen Grosskönigs (1684-1685))** Almanca’dan tercüme eden: Keykavus Cehandarî, Tahran: Entesharat-ı Harezmi, 1360.

KILIÇ, Remzi, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri, (1520-1566)**, İstanbul: IQ Yayınları, 2006.

KILIÇ, Remzi, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, İstanbul: Tez Yayınları, 2001.

- KOÇ, Ümit ve KUŞÇU, Veysel , “Doğu Akdeniz Ticaretinde Bir Dönemin Adı: Halep”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı:178.
- KÜPELİ, Özer, “Irak-ı Arap’ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI.-XVII.Yüzyıllar)”, **History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı**, 2010, s.227-244.
- LAFON, F. and RABİNO, H.L., **San’at e Novgan Dar İnan, motercim: Cafer Hamamizade, Muessese-i Motalaat ve Tahgihat e Farhangi (Pejuhasgah)**, Tahran: 1372.
- LAFON, F. ve RABİNO, H.L., **San’at e Novgan Dar İnan, Motercim: Cafer Hamamizade, Muessese-i Motalaat ve Tahgihat e Farhangi (Pejuhasgah)**, Tahran: 1372.
- LAIDLAW, Christine, **The British In The Levant, Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century**, London-Newyork: Tauris Academic Studies, 2010.
- LOMBART, Maurice, **İlk Zafer Yıllarında İslam**, Nezih Uzel, (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- MASTERS, Bruce, “Trading Diasporas and Nations: The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo”, **The International History Review**, Vol. 9, No. 3 (Aug., 1987), s. 345-367.
- MASTERS, Bruce, **The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Merchantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750**, Newyork and London: New York University Press, 1988.
- MATTHEE, Rudi, “Merchants in Safavid Iran: Participants and Perceptions”, **Journal of Early Modern History**, 4/3-4 Leiden: 2000, s. 233-268.
- MATTHEE, Rudolph. P., **The Politics of Trade In Safavid Iran: Silk for Silver (1600-1730)**, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

MCCABE, Ina Baghdiantz, **The Global Ambitions of Diaspora: The Armenians And Their Eurasian Silk Trade (1530-1750), Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History**, Edited By: Ina Bagdtianz Mccabe, Gelina Harlaftis and Ioanna Pepelasis Minoglou, New York: 2005.

MCCABE, Ina Baghdiantz, “The Shahs Silk For Europe's Silver, The Eurasian Trade Of Julfa Armenians İn Safavid Iran And India (1530-1750)”, **University of Pennysylvania, Armenian Text and Studies**, Number:15, Scholar Press, Atlanta, Georgia: 1999.

MEHDEVÎ, Abdurıza Huşeng, **Tarikh e Revabit e Kharici ye İran: Az Ebtedai ye Dovran e Safeviyye Ta Payan e Ceng e Dovvom e Jahani, Moessese i Entesharat e Amir Kabir**, Tahran: 1390.

MİNORSKY, **Tezkiretu'l Mulûk, Sazman-ı İdari a Hükümet e Safevi**, Be Kushesh a Doktor Seyyid Muhammed Debir Siyaki, Tercüme: Mesud Recep Niya, Tahran: Entesharat e Emir Kabir, 1378.

MORGAN, E. Delmar and COOTE, C. H., **Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson And Other Englishmen With Some Account Of The First Intercourse Of The English With Russia And Central Asia By Way Of The Caspian Sea**, New York: Burt Franklyn, II. Book, ty.

MUQI, Che, **The Silk Road, Past And Present**, Beijing: Foreign Languages Press, 1989.

NAVİDÎ, Daryuş, **Tağyirat a Ehtimai-Ektisadi dar İran dar asr a Safavi (Kharn a Shanzdehom va Hijdehom- a Miladi)**, terc: Haşim Agaçeri, Tahran: Neşreney, 1386.

NEVAÎ, Abdül Hüseyin, **İran ve Cihan: Az Mogol ta Kacariyye**, , Tahran: Moessese-i Nashr-e Huma 1364 (1985).

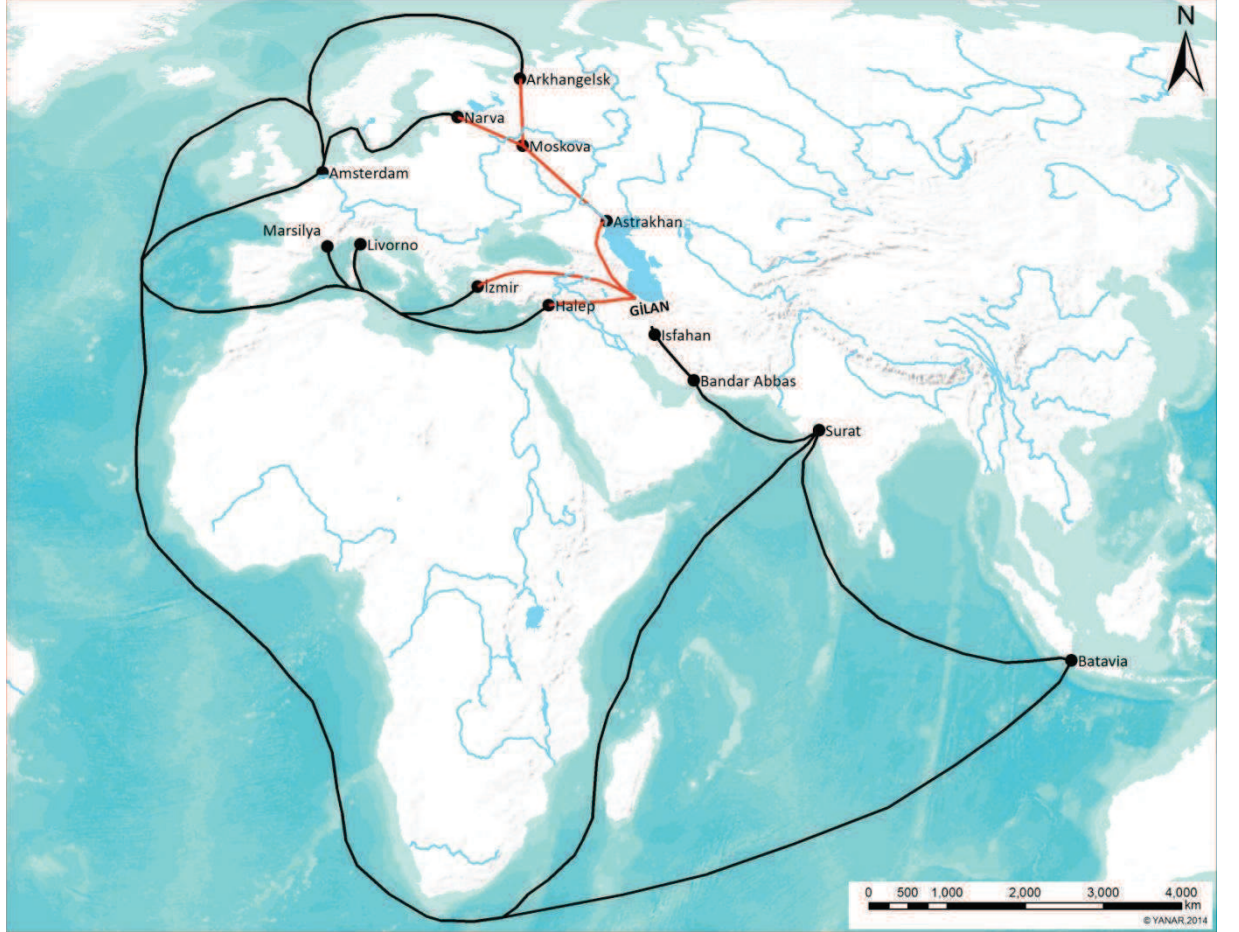
OLERIUS, Adam, **Sefername-i Adam Olerius**, Ahmed Behpur, (çev.), Sazman-ı İntişarat-ı ve Ferhangi Ebtikar, Tahran, ty.

- ÖZTÜRK, Yücel, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)**, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- PARİZÎ, Bastani, "Cozr o Med a Siyaset ve Ektesad dar İmparatori a Safeviye", **Mecelle-i Yağma**, Shomare: 235, Tahran: 1346.
- PASTIRMACIYAN, Hrant, **Tarikh e Ermenistan**, Tercume: Muhammed Qazi, Tahran: Entesharat e Zerrin, 1369.
- Pietro Della Vale, **Sefername-i Pietro Della Vale**, Cose e Parole Nei Viaggi di Pietro Della Vale'den İtalyanca'dan Farsça'ya Tercüme eden: Şuaeddin Şifa, Tahran: 1384.
- Pietro Della Valle, **Viaggi di Pietro Della Valle, il Pellegrino**, II. Cilt, Brighton: 1843.
- REZVÎ, Seyyid Ebulfazl, **Rahha-yı Tejari dar Ahd e İlhanî, Ketabmah a Tarikh ve Coğrafya**, Mehr 1388, Shomare:137.
- SHERLEY, Sir Anthony, **Sefernâme-i Beraderan-ı Sherley**, Be Kushash a Ali Debahshi, Tercüme: Avans, Tahran: Entesharat e Negah, 1362
- STEINMANN, Linda K., "Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629"
Author(s): **Source: Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)**, Vol. 14, No. 1 (1987), s. 68-74. Published by: Taylor & Francis, Ltd. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/194456>,
- STEINMANN, Linda K., **Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629**, New York University Unpublished Phd. Thesis, 1986.
- TAHERÎ, Ebul Kasım, **Tarikh e Siyasi ve Ehtemai ye İran : Az Marg e Timur Ta Marg e Shah Abbas**, Şirket e Entesharat e İlmî ve Farhangî, Tahran: 1383.
- TAVERNIER, Jean Baptiste, **Tavernier Seyahatnâmesi**, Ed: Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

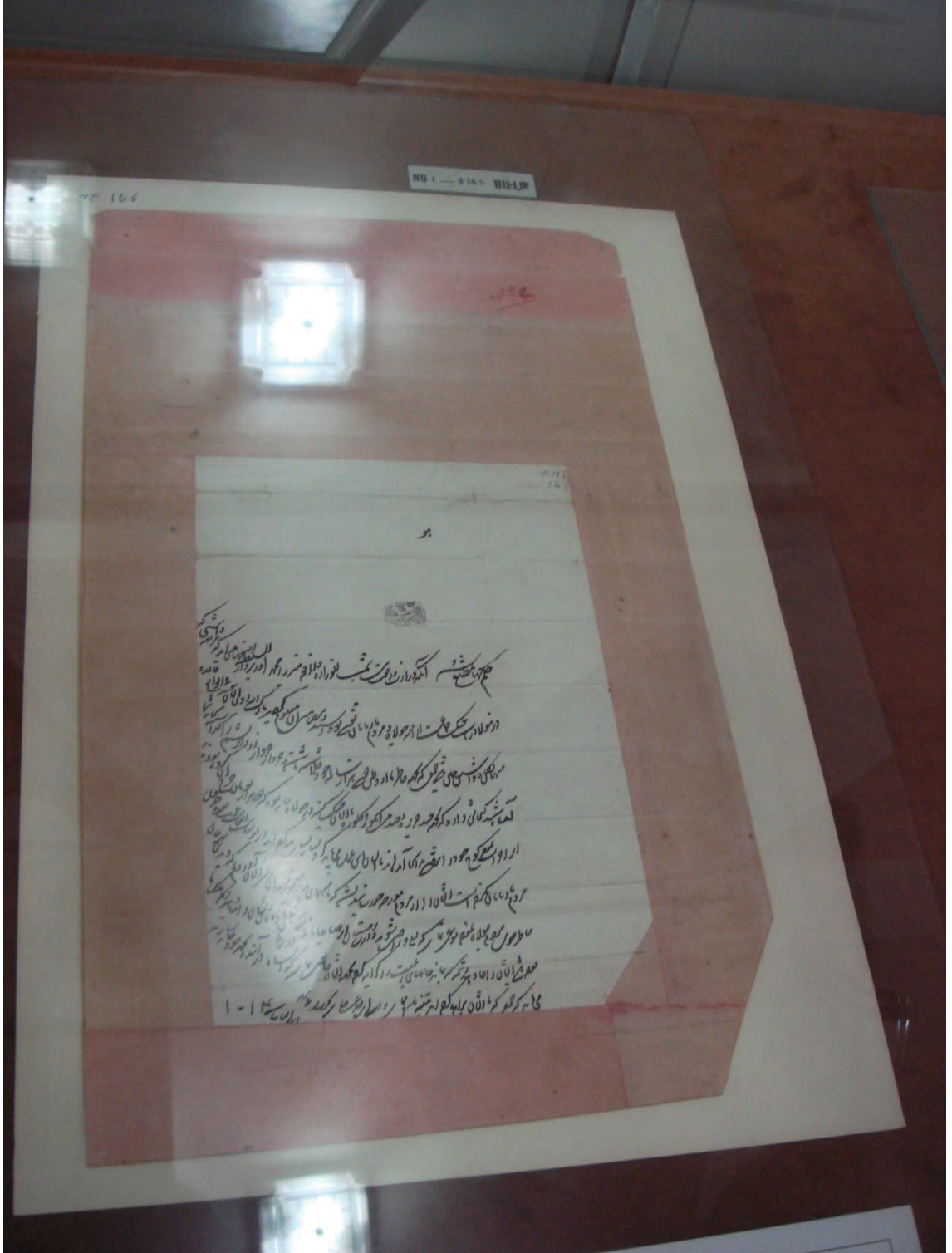
- TISIM, Han, **Ashena-yı Ba Aramene Dar Hind o Shargi Holand: Az Tarik-e Nâme Negari Anha ba İran, (1897-1917)**, Do Hafte Nâme-yi Hooys, Shomare 136, Sal e Shashom, 15 Azer 1391 (5 Aralık 2012).
- TOURNEFORT, Joseph de, **Tournefort Seyahatnâmesi**, ed: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İkinci Kitap, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- ÜLKER, Necmi, **XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları**, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- WOOD, A.C, **A History Of The Levant Company**, 2. Baskı, London: Frank Cass & c. Ltd, 1964.
- YAVUZ, Yunus Vehbi, “İpek”, **TDVİA**, c.XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 365-366.

EKLER

Ek 1: XVII. yüzyılda kara ve deniz ticaret yolları (Rudolph Matthee'den örnek alınarak çizilmiştir.)

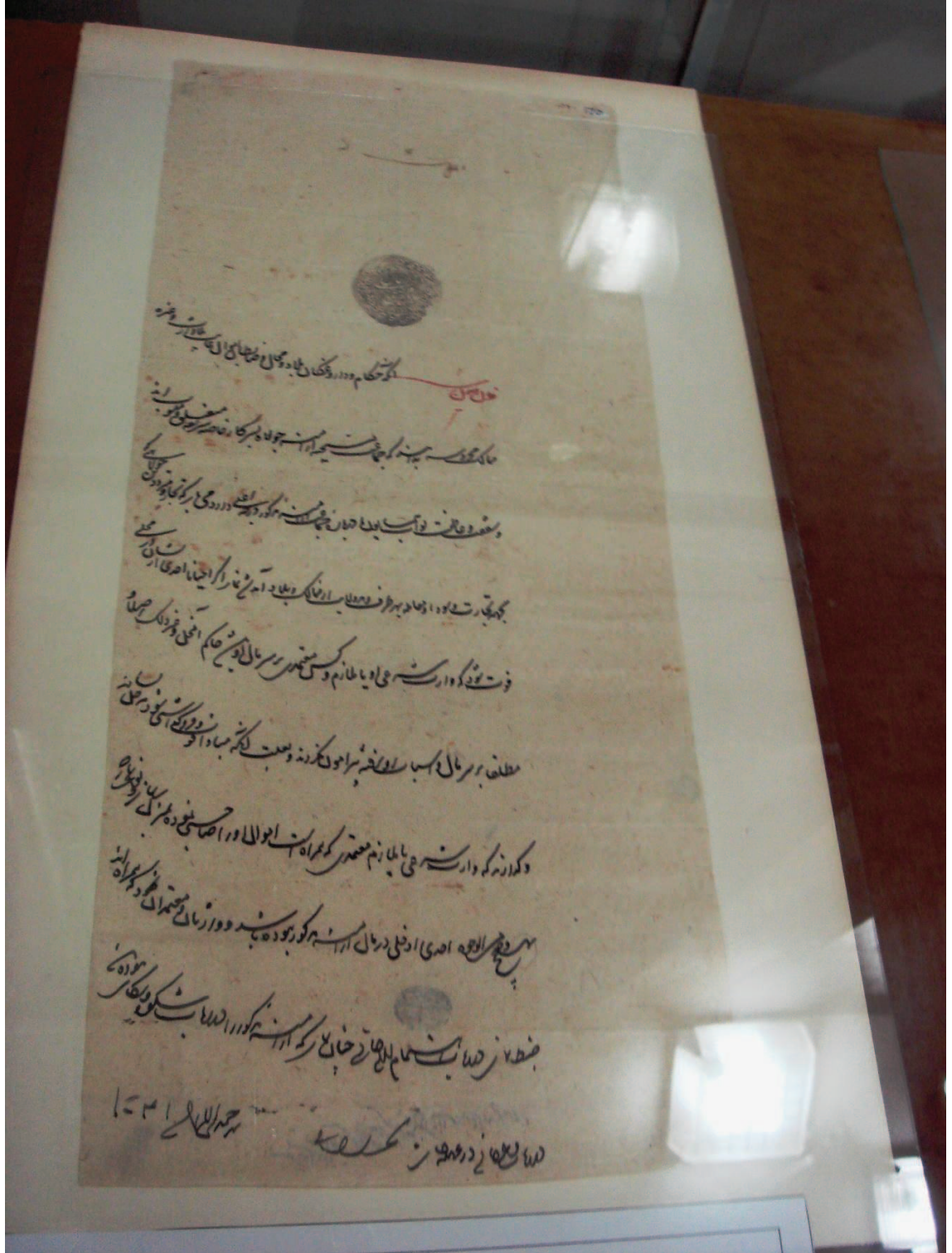
Ek. 2. Şah I. Abbas'ın Marnun köylülerini kabahatli bulunduğu Ermenilerle Marnun köylüleri arasındaki kavganın yatıştırılmasına dair 1606 tarihli fermanı.(Vank Katedrali Müzesinden fotoğraflanmıştır.)

Ek. 3. Şah I. Abbas'ın Zayenderud Nehri'nin güney kıyıların (Yeni Culfa) Ermenilere bağışlanması ve bunun derhal resmi kayıtlara geçirilmesine dair 1618 tarihli fermanı. Vank Katedrali Müzesinden fotoğraflanmıştır.

Ek. 4. Şah Safi'nin yurtdışında vefat eden Culfalı Ermenilerin mallarına el konulmasının engellenmesi hakkındaki 1631 tarihli fermanı.Vank Katedrali Müzesinden fotoğraflanmıştır.

Ek. 5. Şah Safi'nin Ermeni tüccarlardan fazla gümrük vergisi alınmamasına dair 1633 tarihli fermanı.Vank Katedrali Müzesinden fotoğraflanmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

1982 Bolu doğumlu Şenay YANAR ilk ve orta öğrenimini 1996 yılında tamamladı. 2000 yılında liseden mezun oldu. 2002 yılında yerleştiği Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü 2006 Haziran'ında tamamladıktan sonra aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans öğrenimine başladı. 2008 yılında "Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Kayseri'de Kültürel Hayat" başlıklı yüksek lisans teziyle bilim uzmanı unvanını aldı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora öğrenimine başladı. 2009 Ekim'inde Doktora yeterliliğini tamamladı. 2010 ve 2012 yıllarında toplam dokuz ay YÖK ve SAÜ BAPK'ın desteğiyle Tahran Üniversitesi'nde araştırmacı olarak bulundu. Farsça ve İngilizce öğrendi. Halen Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Bir kız çocuğu annesidir.